B 1920

T ó t h S á n d o r

A török birodalom válsága, külpolitikája és stratégiája 1568 és 1606 között

/ A tizenötéves háboru elméleti alapvetése /

Doktori disszertáció

Szeged, 1981.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés..... 4

I. rész. A török válság kérdései a XVI. században.

1. A török gazdasági-társadalmi rendszer kérdéséhez..... 8

2. Az oszmán történelem és válság periodizációja.. 22

3. A válság külső tényezői/az "árforradalom" a török birodalomban/..... 34

4. A válság belső tényezői..... 67

II. rész. A török külpolitika és stratégia összefüggései a XVI. század második felében /1568-1606/

1. "Világpolitika" a XVI. század második felében. 92

2. A török birodalom külpolitikája 1568-1578 között..... 106

3. A török birodalom külpolitikája 1578-1593 között..... 121

4. A tizenötéves háboru /1593-1606/ kitörésének okai..... 133

5. Török háborus célok /a szináni háboru stratégiája/..... 150

6. Az egyes hadjáratok török stratégiai célkitüzései a tizenötéves háboruban és általános stratégiai kérdések..... 164

7. A zsitvatoroki béke..... 209

Jegyzetek..... 216

Térképek 272

B E V E Z E T É S

Témaválasztásunkban nagyrészt az a körülmény befolyásolt, hogy a cimben szereplő fontos korszak ugyszólván "fehér foltja" történetirásunknak, monografikus feldolgozása nincs. A cimben szereplő első dátum /1568/ az un. klasszikus várháboruk időszakát, a szulejmáni hadjáratokat lezáró drinápolyi békét jelöli, mig a második évszám /1606/ az un. hosszu vagy tizenötéves háboru végét jelentő zsitvatoroki békére vonatkozik.

A két békekötés tehát két ellentétes jellegü háborut - egy diszkontinuus expanziót és egy kontinuus háborut - zár le, ilyetén módon indokolt a drinápolyi békét az előző korszakhoz sorolni a periodizációban.[1]

Más vonatkozásban viszont a drinápolyi béke "elindítója" egy olyan eseménysornak, amely szükségszerüen elvezetett az uj háboruhoz.[2] Ilyen szempontból nézve, a drinápolyi béke és a hozzá tartozó, mintegy negyedszázados, relative békét jelentő korszak előtörténetét alkotja a tizenötéves háborunak, és annak szerves módon részét képezi.

Ugyanakkor más szempontból is kapcsolatba hozható a két béke egymással. Tradicionálisan a drinápolyi békét tartják ugy számon, mint amely békekötés jelezte az oszmán expanzió lezárulását. Véleményünk szerint legalább annyira indokolt ezt a zsitvatoroki békével összekapcsolni, amely béke több szempontból is fordulópontnak tekint-

hető.[3]

A drinápolyi béke -amint azt a dolgozat részletesen kifejti - csak a magyarországi hadszintéren jelentett átmeneti fegyvernyugvást. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy nyugati irányba /Ausztria felé/ átmenetileg lezárultak a hadműveletek, a török stratégiai célkitüzések sulypontja előbb észak /Kaukázus vidéke/, majd a Mediterráneum felé billent, majd ujra kelten, a perzsák ellen indultak meg a harcok. Az expanzió tehát egyáltalán nem szünt meg, legfeljebb lelassult, megnehezedett; uj hóditásokra csak hosszabb időtartam alatt volt képes a török birodalom.

A dolgozat célja voltaképpen az, hogy a gazdaság, a külpolitika és a háboru hármas összefüggésrendszerében tárja fel az 1568-1606 közötti időszak lényegi vonásait. Vizsgálatunkat elsősorban a török birodalom szemszögéből végezzük - jóllehet szót ejtünk az egyetemes történeti szempontból fontos folyamatokról, eseményekről - abból az axiómának is tekinthető tényből kiindulva, hogy a 16. századi háborukat tekintve végig az oszmán birodalom a kezdeményező fél.

A dolgozat -amint alcime is mutatja - végeredményben arra törekszik, hogy felvázolja a tizenötéves háboruhoz vezető utat, valamint e háboruban követett török célkitüzéseket, amelyek lényegesen módosult formában jelentkeztek a zsitvatoroki békében. Jelen dolgozat irójának meggyőződése, hogy a drinápolyi békének éppoly szükségszerü következménye a tizenötéves háboru és az azt lezá-

ró zsitvatoroki béke, mint amilyen - kétségkivül anachronisztikus, de talán helytálló hasonlattal élve - szükségszerü következménye a versailles-i békerendszernek a második világháboru és az azt lezáró párizsi béke. E szükségszerüséget természetesen nem valamiféle fatális végzetként kell értelmeznünk, amely kivételt, véletlent nem türve determinálta volna a történelmi eseményeket, hanem történelmi tendenciatörvényként kell felfognunk.

A birodalom terjeszkedésének lelassulása belső gazdasági és társadalmi, valamint külső világgazdasági hatások eredőjeként fogható fel. 1568-ban még kevésbé érezhető ez a folyamat, 1606-ban annál inkább; az eltelt közel négy évtized tehát az un. török válság kezdeti szakaszát is magába foglalja. A drinápolyi és a zsitvatoroki béke tehát a háborukat végső soron determináló gazdasági életen keresztül is bizonyos fokig kapcsolódik egymáshoz.

A választott korszak azonban kétségkivül elsősorban politikai-hadtörténeti szempontból vizsgálható önálló periódusként. Mindkét béke a Magyarországon folyó török háborukat zárta le hosszabb időszakra, és nyilvánvalóvá vált, hogy az oszmán birodalom nem képes egész Magyarországot bekebelezni. Az 1568 és 1606-os békék - de még az 1664-es vasvári béke is - ezt a megakadást tükrözték, az expanzió lezárulását Nyugat-Európa irányába. Európa, helyesebben szólva a német birodalom és az örökös tartományok "védőbástyája" a királyi Magyarország az uj háboruban is ugyanugy képes volt megállitani a török előrenyomulást, ahogy azt Szulejmán alatt tette. Ugyan-

ugy feltartóztatta azonban a Habsburg előrenyomulást a török végvárrendszer, a török birodalom "védőbástyája". A zsitvatoroki béke többé-kevésbé azt az erőegyensulyt rögzitette, amelyet közel négy évtizeddel azelőtt a drinápolyi béke fogalmazott meg.

A vázolt kérdések kapcsán természetesen korántsem tudtunk valamennyi, a korszakra vonatkozó problémára kitérni. Nem állithatjuk azt sem, hogy akár az emlitett témakör vonatkozásában teljesen uj kutatási eredményeket hozott volna jelen dolgozat; sok esetben a korábbi szakirodalom ma is érvényes megállapitásaira támaszkodtunk, illetve ezeket próbáltuk elhelyezni a dolgozat koordinátarendszerében, ami persze a felhasznált anyag bizonyos foku átértékelését is jelentette. A tizenötéves háboru okai, általános célkitüzései és az egyes hadjáratok török stratégiájával kapcsolatban irott fejezetek viszont feltétlenül uj kutatási eredményeket jelentenek, jóllehet további kutatásokat igényel ez a fontos problémakör.

I. rész: A török válság kérdései a XVI. században

1. A török gazdasági- társadalmi rendszer kérdéséhez

Vizsgálódásunkat azzal a kétségkivül nem egyszerü problémával kezdenénk, hogy hogyan minősithetjük a török gazdasági- társadalmi rendszert, melyik formációhoz sorolható a speciális jegyeket felmutató oszmán birodalom. E kérdésre annál is inkább feleletet kell kapnunk, mivel a XVI. század második felében végbement átalakulás, a válság okainak megitélésében igen fontos szerepet játszik az a tényező, hogy hogyan itéljük meg az oszmán gazdasági-társadalmi rendszert, mely vonásait tartjuk döntőnek és jellemzőnek.

Mindenekelőtt a szakirodalomban elfoglalt álláspontokról szólnánk, a teljességre való törekvés igénye nélkül. Két fő koncepció bontakozik ki; az egyiket azok vallják, akik a török gazdasági-társadalmi rendszert a feudalizmushoz tartozónak vélik és ezen belül hangsulyozzák az egyes speciális vonásokat. A másik koncepció szerint éppen ezek a különleges vonások adják a rendszer lényegét, mig az európai feudalizmussal analóg jelenségek másodlagos jelentőségüek és nem érintik az oszmán gazdasági-társadalmi rendszer immanens lényegét. Ezek a kutatók az oszmán birodalmat a keleti államtipushoz sorolják, másképpen fogalmazva az un. ázsiai termelési kategóriájához tartozónak vélik.

Nézzük meg részletesebben néhány tipologizálási

kisérletet. Elsőként azokkal a véleményekkel foglalkozunk, amelyek a XVI. századi oszmán birodalmat egyértelmüen feudálisnak minősitik. Carl Brockelmann szerint az oszmán birodalom a bizánci séma alapján vette át a feudális szisztémát, ami az expanzió következtében bomlásnak indult. Nézete szerint tehát az expanzió és a feudalizmus, mint két, egymást kizáró kategória létezik egymás mellett az oszmán birodalomban.[4] Stoianovich is feudalizmusról beszél a török birodalomban, azonban ugy itéli meg, hogy a XVI. század második felétől a világpiaci hatások bizonyos változásokat indukálnak.[5] Parry ezt a transzformációt ugy irja le, mint a feudális rendszer bomlását.[6] Stavrianos szerint az "oszmán feudalizmus centralizáltabb volt, mint a nyugati."[7] Az emlitett polgári történészek azonban a feudális rendszer kifejezésen tulnyomórészt a szpáhi- vagy timárrendszert értették, amelynek alapvetően katonai jellege miatt nem emlitették meg külön a rendszer egyik specifikumát, katonai jellegét. Nyilvánvaló az is, hogy a feudalizmus egy változó kategóriát jelöl náluk, hiszen rámutatnak arra, hogy a XVI. század második felében felbomlott a korábbi feudális rendszer /ti. a timárrendszer/ és a születendő ujat is feudálisnak minősitik.

Az oszmán gazdasági-társadalmi rendszert a szovjet Világtörténet is egyértelmüen feudálisnak minősiti. Tverityinova a XVI. századi oszmán történetről szóló fejezetnek már a cimében kifejezésre juttatja álláspontját /"Az oszmán feudális birodalom"/. Ezt irja a továbbiakban:

"A XV. század végén az oszmán állam a török szultánok és a katonai-feudális arisztokrácia hóditó politikája eredményeképpen hatalmas feudális birodalommá vált."[8] Felvetődik az a kérdés, hogy a XVI. században a feudalizmus melyik szakaszáról beszélhetünk a török birodalomban. Tverityinova válasza az, hogy a "XVI. században az Oszmán birodalomban fejlett feudális viszonyok uralkodtak."[9] Ezzel összhangban a feudális földtulajdon különböző tipusaiként sorolja fel a timár, ziámet, hász és vakuf birtokokat. A későbbiekben megállapitja, hogy a XVI. század vége felé a "katonai-hübéres rendszer felbomlott", és a feudális széttagoltság fokozódott.[10] Itt többek között megemliti az árutermelés és pénzgazdálkodás szerepét a bomlás folyamatában.

Meg kell emlitenünk, hogy Tverityinova koncepciójában szerepet játszhatott az a körülmény, hogy az ázsiai termelési mód 1950-es szovjet vitájában az az álláspont diadalmaskodott, amely ezt ugy értelmezte, mint ami azonos a fejletlen ókori rabszolgatartó társadalommal.[11] Igy a középkorban kialakult államok - például az oszmán birodalom - eleve csak feudálisnak minősithetők.

Néhány megjegyzést igy is tennénk Tverityinova koncepciójával kapcsolatban:

1. Nem világos, hogy a katonai-hübéres rendszer hogy fér össze a fejlett feudális társadalommal, amely kifejezésen csak a virágzó vagy érett feudalizmus érthető.

2. Az árutermelés és pénzgazdálkodás fejlődése a XVI.

század végén arra utalhat, hogy a korábbi fejletlenebb stádium kezd átmenni egy fejlettebb szakaszba. Tverityinova szerint viszont ekkor bomlás van és feudális széttagolódás. Az árutermelés fejlődése és a feudális széttagolódás - európai analógiákkal mérve egymást nem feltételező, inkább kizáró két kategória.

3. Tverityinova a fejlett feudális rendszer hangsulyozásával lényegében elmosta a különbségeket az európai és a török gazdasági-társadalmi rendszerek között és a katonai jellegen tulmenően nemigen hangsulyozta ez utóbbi speciális jegyeit.

Tverityinova nézeteivel azért foglalkoztunk ilyen részletességgel, mivel azt a szélsőséget képviseli, amely az oszmán gazdasági-társadalmi rendszerben meglevő egyedi sajátosságokat mellékesnek tekinti és a marxi alapformáció elméletet mereven értelmezve a török birodalmat is az európai feudalizmus mércéjével méri. E koncepció viszont a XVI. századi török válságot és transzformációt nem képes a maga valós összefüggéseiben megragadni.

Ezek után a magyar marxista történeti szakirodalom koncepciójával foglalkozunk, amely az oszmán gazdasági-társadalmi rendszert fejletlen, korai feudalizmusként értelmezi. Sinkovics István szerint "a török feudális társadalom sok tekintetben különbözött a korabeli európai feudalizmustól."[12] A későbbiekben e külöbséggel kapcsolatban megemliti, hogy "a rabszolgaság jelentősége általában a feudalizmus korai szakaszára jellemző" és az "ujabb hóditások és a meghóditott területek kifosztása, a

tulajdonviszonyok és a rabszolgarendszer elzárták a tőkés termelés felé vezető utat, de még a feudalizmus fejlődését is akadályozták."[13] Sinkovics ugy összegzi az elmondottakat, hogy "a török gazdasági-társadalmi rend elmaradottabb volt a magyarországi feudalizmusnál."[14]

Makkai László is hasonló véleményt hangoztatott, amikor kifejtette, hogy a XVI.-XVII. századi tartós válság oka nem a hadjáratok eredménytelenségében rejlett, hanem abban, hogy "a hóditásokkal megnövekedett birodalom védelmi és igazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fokán álló török társadalmi és politikai rendszer képtelen volt belső erejéből előteremteni."[15] Utal a hadsereg és a hivatalnoksereg fejlettségére, amely éles ellentétben állott a gazdaság és társadalom általános elmaradottságával és az egész hatalmas felépitményt csak hóditásból lehetett fedezni, de ennek távolsági korlátai voltak. Megjegyzi továbbá, hogy "Európa már a manufakturakorszakba érkezett, amikor a török birodalom még a korai feudalizmus fejlődési szakaszán vesztegelt."[16]

Az oszmán gazdasági-társadalmi rendszert fejletlen, korai feudalizmusként értelmező álláspont előrelépést jelentett véleményünk szerint annyiban, hogy az egyenlőtlen fejlődésből eredő fáziskülönbségekre rámutatott; hátránya viszont az, hogy ez a koncepció sem tudott szakitani az Európacentrikus nézőponttal. Kétségtelenül nagyobb szerepet kapnak a speciális jegyek e koncepcióban, a hangsuly azonban az európai analógián van, ami ugyan elfogadható, de korántsem bizonyos, hogy ennek se-

gitségével adekvátan meghatározható az adott szisztéma.

Más álláspontok még differenciáltabban határozzák meg az oszmán gazdasági-társadalmi rendszert, jóllehet a lényeget illetően alapvető változásról nem beszélhetünk, mivel a feudalizmus egy válfajának, változatának tekintik a török rendszert. Az 1960-as Irányelvek ugy definiálja, hogy "a török feudális despotizmus - a feudalizmus keleti barbár deszpotikus formája - a társadalmi haladás lehetőségét ...korlátozta, a haladás szempontjából negatívabb erőt képviselt, mint a rendi feudális állam vagy a centralizált feudális monarchia bármely európai változata."[17] Látjuk, hogy e meghatározásban - bár a speciális jegyek is kifejezést nyernek - a döntő az európai feudalizmus, mint pozitív viszonyitási alap.

Makkai László egy másik megnyilatkozása szerint "a török feudalizmus, ha egyes vonatkozásaiban kisebb terhet is jelentett a népre, mint az európai, a fejlődésnek egy zsákutcája volt, amint ezt a történelem be is bizonyitotta."[18] Szántó Imre ugy véli, hogy "a török birodalom ugyan feudális jellegü volt, de a feudalizmusnak egy korábbi, sajátos - számos vonatkozásban az un. ázsiai termelési mód jellegzetességeit tükröző formáját képviselte."[19] Kétségtelen, hogy e megfogalmazásban implicite bennerejlik annak a lehetőségnek az elismerése, hogy a török birodalmat nem lehet európai mércével mérni. Azonban a definicióban a feudális jelleg dominál, amely következtében a török birodalom gazdasági-társadalmi rendszere egy általános európai fejlődésmenet aspektusából hatá-

rozható meg inkább.

Korábban ugy véltük, hogy a birodalmat "alapjában az un. ázsiai termelési mód talajában gyökeredző, annak sajátosságait mutató ázsiai tipusu feudalizmus jellemezte."[20] Ez a definició az előzőekhez sorolható annyiban, amennyiben a sajátosságokra is hangsulyt fektet /ázsiai tipus/, de a lényeges elem itt is a feudalizmus, amelynek egy sajátos változata ezek szerint az oszmán feudalizmus. Ez a koncepció egy ponton rejt magában hibalehetőségeket; ti. ott, hogy az európai fejlődést véve alapul, nem vesz tudomást a sokkal inkább kézenfekvő keleti analógiákról, ehelyett a fő fejlődési vonal /Európa/ változatának, alacsony fokon megrekedt, eltorzult formájának tartja a török gazdasági-társadalmi rendszert. E negativ megitélés azonban a nem megfelelő mércével mérés eredménye is lehet.

Röviden szólunk csak az un. katonai-feudális kategóriáról, amely lényegileg azonos a már emlitett nézetekkel, amelyek az oszmán birodalmat a feudalizmus egy változatának tartják. A Bulgária története cimü munka szerint a "XVI. század végétől az áru és pénzviszonyok fejlődése ásta alá a jellegében naturális török katonai-feudális rendszer alapjait."[21] Vucinich is katonai-feudális rendszerről beszél, amely a XVI. század végétől átalakuláson ment át a katonai kudarcok okozta válság miatt.[22] A katonai-feudális koncepció egy sajátosságot emel ki az oszmán rendszerből, az expanziót. Lényegében ez a nézet

is - ahogy már emlitettük - a feudalizmus keretein belül helyezi el a török gazdasági-társadalmi rendszert.

Végezetül azt a koncepciót emlitenénk meg, amely szerint az oszmán birodalom az európaitól gyökeresen eltérő gazdasági-társadalmi rendszer, amelyet a polgári történészek egy része keleti tipusunak, a marxista történészek közül néhányan ázsiai termelési módnak neveznek. Inalcik szerint "a XVI. század végi oszmán birodalom... a legmagasabban fejlett példája a közel-keleti birodalomnak."[23] Máshol a timárrendszerrel kapcsolatban azt emeli ki, hogy bár "hasonlit a középkori európai feudalizmusra, de alapvető különbségek vannak közöttük."[24] Itt elsősorban arra utal, hogy az összes föld állami /szultáni/ tulajdon, amelyből a szpáhik bizonyos jövedelmek /adók/ formájában részesednek, de tulajdonjoguk nincs. Fontos az a megállapitása is, hogy akárcsak a bizánci és Szasszanida birodalomban, az oszmán birodalomban is "az állam és az egyének harca a földért a társadalomtörténet egyik legfontosabb problémája volt."[25]

A magyar szakirodalomban Tőkei Ferenc foglalkozott több munkájában is az ázsiai termelési mód kategóriájával.[26] A kiindulópontot számára az a Marxtól származó megállapitás jelentette, hogy "nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági-társadalmi alakulat progressziv korszakaiként."[27] Ezt a kijelentést - és vele az ázsiai termelési módot - nagyon sokféleképpen értelmezte a

szakirodalom. Voltak olyan kutatók, akik az ősközösségi társadalom megfelelőjének vélték, mások a rabszolgatartó termelési móddal vagy éppen a feudalizmussal azonositották. Volt olyan vélemény is, amely szerint az ázsiai termelési mód nem más, mint a korszaknak megfelelő /rabszolgatartó, feudális/ termelési mód ősközösségi maradványokkal.[28]

Tőkei álláspontja az, hogy az ázsiai termelési mód létező kategória, viszont nem azonositja egyik alapformációval sem, mivel szerinte átmeneti formációról van szó. Létrejöttében alapvetően fontos tényezőnek tartja az Európától való külső elszigeteltséget és a zárt falaközösségek tartós fennmaradását /belső elszigeteltség/. Lényegesnek tekintjük azt a kijelentését is, hogy az ázsiai termelési módon belül is van fejlődés; amelynek lényegét ugy fejezhetnénk ki, hogy bizonyos időszakokban rabszolgatartó tendenciák figyelhetők meg, mig a későbbi időszakokban feudális tendenciák mutathatók ki. Tőkei azzal határolja el magát a szakirodalomban található hasonló jellegü megállapitásoktól, hogy véleménye szerint ezek az emlitett tendenciák csak másodlagos jelentőségüek, a döntő az ázsiai termelési mód.[29]

Mielőtt megvizsgálnánk a keleti gazdaság és társadalom jellemzőit Tőkei alapján és konkretizálnánk ezt a török birodalomra vonatkozó példákkal, meg kell emlitenünk, hogy Tőkei nem foglalkozott a török birodalommal.

Először is szólnunk kell az un. <u>ázsiai földfor-</u>

máról. Ebben a "sajátosan keleti formában...a közösség tagja mint olyan társbirtokosa a közös tulajdonnak..... Csak közös tulajdon és csak magánbirtoklás létezik."[30] Ez a sajátos kettősség a társadalom minden egyes tagjára vonatkozik, kivéve a közösséget megszemélyesitő despotát. Ha a török birodalmat vizsgáljuk e szempont alapján, ugy találjuk, hogy itt is érvényesült az ázsiai termelési mód e lényeges alapeleme. Az államot megtestesitő szultán rendelkezett az összes földdel, amelynek egy részét javadalombirtokként a timáros szpáhiknak juttatta katonai érdemek, szolgálatok fejében. A szpáhibirtokot korábban hübérként értelmező állásponttal szemben helyesen állapitja meg Szakály Ferenc: "a szpáhi birtok tulajdonképpen nem más, mint feudális birtoknak álcázott, közvetett uton folyósitott zsold."[31] Lényegében tehát nem tulajdonjogról ván szó, hanem arról, hogy a naturális viszonyok, a pénzszüke miatt bizonyos terület adóinak egy részét a szpáhi kapta meg ideiglenes jelleggel. Ennek megfelelően sem a paraszt, sem "hübérura" nem tulajdonosa a földnek, hanem csupán haszonélvezője. Véleményünk szerint az ázsiai földforma egyértelmüen jelzi, hogy nem feudalizmusról van szó a török birodalom esetében, mégha a birodalom életében az agrárrendszer dominált is.

Meg kell emlitenünk még két fontos szempontot. Tőkei szerint a földtulajdon kialakulatlan, illetve korlátozott voltának egyik fő oka az volt az ázsiai társadalmak esetében, hogy korlátlan mennyiségben álltak rendelkezésre a földek, nem volt tehát szükség felosztásuk-

Jozsef Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

ra.[32] A török birodalom számára a korlátlan mennyiségü földet az expanzió biztositotta, amely ilyetén módon a régi termelési módot szinte folyamatosan ujjátermelte.[33]

A másik szempont az időnként jelentkező magántulajdonosi tendenciák és az államhatalom harca az ázsiai termelési móddal jellemezhető államokban. A magántulajdon és ezzel együtt bizonyos feudális tendenciák elsősorban az államhatalom valamilyen okból /belső vagy külső/ való meggyengülésekor jelentkeztek; ugyanakkor az állam megerősödésekor, vagy éppen az államhatalom megerősitése érdekében többször is reorganizálták a régi szisztémát, elsősorban az állami /szultáni/ földtulajdont. Ilyen reorganizációt hajtott végre például II.Mehemed szultán az 1470-es években.[34] Reorganizációnak fogható fel az 1596-os timárbirtokelkobzás is, amely kb. harmincezer szpáhit érintett. Az elkobzott birtokok ugyanis szultáni tulajdonba kerültek, illetve adóbérletbe /iltizám/ adták őket.[35]

Az ázsiai földforma egyik meghatározója volt a keleti államokban a terményjáradék dominálásának, amely konzerválta a fennálló tulajdonviszonyokat. A török birodalomban is ez a járadékforma volt a legjelentősebb.[36]

Összegezve a földtulajdonnal kapcsolatos ismereteinket, ugy itéljük meg e szempontból az oszmán birodalmat, hogy bár látensen benne rejlett sajátos ázsiai termelési módjában az európai feudális fejlődés csirája és időnként különböző méretekben felszinre is tört, de tartós kialakulását megakadályozta az állami /szultáni/ föld-

monopólium.

Hasonlóképpen a rabszolgatartó termelési mód bizonyos csirái is felfedezhetők az oszmán birodalomban. Ez azonban sajátos, patriarchális jegyeket ölt. A rabszolga ugyanugy megtalálható volt a céhes kisüzemekben, mint a szultáni palotában. Lényeges különbség volt azonban a rabszolgák /kul-ok/ között, aszerint, hogy hol teljesitettek szolgálatot; azaz uruk társadalmi poziciója szabta meg helyzetüket.[37] A despota /szultán/ szolgáinak többsége nem hátrányos, sokkal inkább privilegizált helyzetben volt a társadalom többi rétegéhez képest. A konvertita /renegát/ szolgaelemek mind a birodalom vezetésében /diván-i hümájun, helyi közigazgatás vezetői/, mind pedig hadseregében /janicsárok, Porta szpáhijai/ döntő fontosságu és egyre növekvő szerepet töltöttek be. Éppen ő általuk, az ő közvetitő szerepükön keresztül vált a szultáni hatalom abszoluttá, senki által nem korlátozottá.[38]

Véleményünk szerint ezt a fajta rabszolgaságot nem azonosithatjuk sem a klasszikus görög-római rabszolgatartással, sem pedig a korai feudalizmus csekély mérvü és teljesen más jellegü rabszolgaságával. A kinálkozó analógia sokkal inkább a bizánci birodalom, valamint az arab kalifátus rabszolgasszisztémája.[39] Beszélhetünk viszont un. általános rabszolgaságról, amely abból a tényből következett szerveson, hogy a szultán minden tulajdon felett tetszése szerint rendelkezett. Ennek tudható be, hogy a birodalom szolgaeredetü és nem szolgaeredetü rétegei egy-

aránt a szultán szolgáinak /ghulám vagy kul/ tekintették magukat.[40]

Végül még egy kérdésről szólnánk röviden a török gazdasági-társadalmi rendszerrel kapcsolatban. Tőkei szerint az ázsiai termelési mód egyik jellemzője az is, hogy az uralkodó osztály fontos közfunkciókat lát el /pl. az öntözéssel kapcsolatban/. Tőkei ugy véli, hogy a keleti államokban nem a hóditás alapján jött létre az uralkodó osztály, hanem gazdaságilag létfontosságu közfunkciói alapján.[41] Inalcik szerint azzal, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat fejlesztette és elősegitette a megmüvelt föld nagyságának növekedését, valamint a nemzetközi /levantei/ kereskedelmet tartományain keresztül "az állam alapvető gazdasági funkciókat látott el a birodalomban."[42] Ehhez még hozzátehetjük az un. Pax Ottomanica-t, amely a birodalom által már meghóditott területekre vonatkozott, ahol a biztonságot, rendet és ezzel együtt a gazdasági fejlődést volt hivatva biztositani.[43] Ezzel összefüggésben ugy véljük, hogy mivel a szultán és az oszmán uralkodó osztály első számu feladata nem a gazdasági szervezőmunka volt, hanem az expanzió, az iszlám uralmának /dar al-Islam/ kiterjesztése ujabb területekre /dar al-harb/; igy a közfunkció,amely alapján az oszmán uralkodó osztály létrejött és uralmát "ujratermelte" lényegében ez a hóditó tevékenység volt.[44]

Összegzésül azt mondhatjuk el az oszmán gazdasági-társadalmi rendszerről, hogy bár az elmondottak alapján az ázsiai termelési mód egy változatának gondoljuk;

nem tartjuk kizártnak, hogy bizonyos időszakokban az európai feudalizmus jelentős hatást gyakorolt rá. Bizonyos értelemben érvényesülhetett ez a hatás már a ruméliai területek meghóditásakor /XIV-XV. század/, de a magyarországi hódoltság /XVI. század/ vonatkozásában véljük lényegesebbnek.[45] Ekkor ugyanis jelentős nyomást gyakorolt a világgazdaság az oszmán birodalomra az un.árforradalom révén és a korábban is agrárjellegü birodalomban késő-feudális tendenciákat inditott el, amelyek persze sajátos módon jelentkeznek itt. Alapvetőnek tartjuk azonban az ázsiai termelési módot ebben a korszakban is, amely mellett természetesen fellelhetjük a feudális és rabszolgatartó tendenciákat is, amelyek közül az előbbi erősödött /a világgazdasági folyamatoknak megfelelően/, az utóbbi pedig gyöngült. Az ázsiai termelési mód török változatának specifikuma expanziv természete, amit kapcsolatba hozhatunk azzal a ténnyel, hogy az oszmán állam későn alakult ki /1300 körül/. Ez a fáziskésés, amelyhez hozzá kell tennünk azt is, hogy az oszmán állam ekkor még az un. nomád feudalizmus állapotában volt, magyarázza bizonyos fokig az elmaradást gazdasági téren, az állam katonai jellegét.[46] Az un. nomád feudalizmust egyes kutatók az ázsiai termelési mód egy változatának tartják, amelyből természetesen több irányu fejlődési lehetőség nyilik /ld. magyar, bolgár, vagy akár török állam/.[47] E kérdés felvetése azonban már átvezet a következő problémához, az oszmán történelem és benne vizsgált korszakunk periodizálásának problémájához.

2. Az oszmán történelem és válság periodizációja

A periodizáció kérdését igen fontosnak kell tekintenünk minden állam, igy a török birodalom történetének tanulmányozásánál. Számos probléma adódhat azonban abból, hogy a gazdaság-társadalomtörténeti folyamatok analizise alapján igen nehéz egymástól jól elhatárolható korszakokat meghatározni.[48] Ennél jóval egyszerübb és ennélfogva elterjedtebb az a módszer, hogy fontos külpolitikai, vagy belpolitikai, hadtörténeti eseményekhez kötve végezzék el az adott állam történetének korszakolását.

Ez a probléma még inkább jelentkezik a török birodalom történetének periodizációjánál, hiszen itt kevésbé használhatjuk azokat az egyetemes történeti analógiákat, amelyekkel az európai államok történetének korszakolásánál éltünk.A nehézségeket jelzi többek között az is, hogy viszonylag kevés kutató vállalkozik az oszmán történelem periodizálására.

A magyar kutatók közül Perjés Géza nevét említenénk meg, aki az oszmán birodalom európai háboruinak periodizálását végezte el.[49] A következő periódusokat különitette el: az 1356-tól /Gallipoli elfoglalása/ 1453-ig /Konstantinápoly bevétele/, az 1453-tól 1521-ig /Nándorfehérvár elfoglalása/, az 1521-től 1568-ig /drinápolyi béke/ és az 1568-tól 1686-ig /Buda eleste/, valamint az 1686-tól 1699-ig /karlócai béke/ tartó szakaszokat. A bennünket leginkább érintő, 1568-tól 1686-ig tartó periódust ugy jellemezte Perjés, mint a "holtpont időszakát",

amelyben az expanzió nem tud tovább nyomulni, csak szélességében terjeszkedik /Eger, Kanizsa és Érsekujvár/, de Bécs irányában nem jut előre.[50] Perjés periodizációjával kapcsolatban a következő megjegyzéseket tennénk:

1. Fontos lenne megvizsgálni az oszmán birodalom összes háboruját, hogy vajon érvényes-e ilyen értelemben a perjési korszakolás.
2. A periodizációt kapcsolatba kellene hozni gazdasági-társadalmi folyamatokkal; mivel így önmagában kétséges, hogy kifejez-e mélyebb összefüggéseket.
3. Véleményünk szerint egy 1568-tól 1606-ig tartó periódus sokkal indokoltabb lenne, mivel a XVI. század második felében uralkodó gazdasági-társadalmi folyamatok nem azonosithatók teljes egészében a XVII. század második felében kialakult állapotokkal.
4. Nem tartjuk továbbá szerencsésnek az un. visszaszerző háboruból /1683-1699/ kiszakitani az első három évet, mégha Buda elfoglalása fordulópontot is jelentett az oszmán háboruk történetében.

A továbbiakban szólni kivánunk a polgári történészek periodizációs kisérleteiről. A hagyományos nézet szerint az oszmán birodalom történetének első szakasza 1566-ig, Szulejmán szultán haláláig tartott. Ebben a periódusban tehetséges, kiváló szultánok uralkodtak, akik Stanley-Poole szavait idézve "magasra emelték a birodalmat."[51]

Ugyanő szerinte az erős szultánok után törvényszerüen gyenge szultánok következtek. Mindazok a történészek, akik Szulejmán halálától számitották és számitják az uj periódus, illetve a válság kezdetét, a politikai felépitmény egyik kétségkivül fontos elemét, a szultáni hatalom szerepét abszolutizálják. A szultáni személyiség Szulejmán utáni hanyatlásásban ezért a válság egyik meghatározó tényezőjét látják.[52] A hagyományos periodizáció ezért az oszmán történelmet a XVI. századig /1566-ig/ egy periódusnak tekinti, mig a válságot /1566-tól/ egy uj periódus jellemző vonásának tartja, amely egészen 1789-ig tart.[53]

Más periodizációs kisérletek árnyaltabban tükrözik az oszmán birodalom történetét és a szubjektiv tényezők mellett objektiv gazdasági társadalmi tényezőkkel is számolnak. Peter F. Sugar pl. Balkán-kutatásai alapján az alábbi szakaszokat állapitotta meg:

1. 1352-1402 /az első oszmán hóditásoktól, a Balkánon, az ankarai csatáig/
2. 1413-1481 /a második hóditás a Balkánon; a két évszám I. Mehemed uralkodásának kezdetét, illetve II. Mehemed halálát jelzi/
3. 1453-1595 /a stabilitás időszaka Sugar szerint; Konstantinápoly bevételétől III. Mehemed trónralépéséig/
4. 1595-1804 /a hanyatlás időszaka, instabilitás és anarchia jellemzi a birodalmat; az utóbbi évszám szerb felkelést jelöl/

Az amerikai történész periodizációjának egyik érdeme, hogy igyekezett tekintetbe venni gazdasági- társadalmi folyamatokat, ami főként a későbbi korszakokra vonatkozóan /harmadik és negyedik periódus/ sikerült.[54] Az első két periódust azonban inkább politikai-katonai események alapján határozta meg, bár gyakorlati szempontból elfogadhatónak és használhatónak tünnek e periódusok is. A válság kezdeteit véleményünk szerint egy-két évtizeddel korábbra is helyezhette volna, bár könyvének egy más passzusa szerint a hanyatlás III. Murád uralkodásától kezdődött, aki 1574-ben lépett a trónra.[55] Mindez arra utal, hogy a harmadik /stabilitás időszaka/ és negyedik /hanyatlás/ periódust nem olyan könnyü egymástól elkülöniteni, itt is lehetnek átfedések, akár a második és harmadik periódusnál volt.

Átfogó periodizálást adott Halil Inalcik török történész is, egészen 1600-ig.[56] A következő szakaszokat különböztette meg az oszmán állam történetében: az oszmán állam kezdeteit 1354-ig, 1354-1402 /a határmenti fejedelemségtől a birodalomig terjedő szakaszt/, 1402-1453 /az interregnum és a restauráció korszakát/, 1453-1526 /az oszmán birodalom végleges megalapitását/, 1526-1596 /az oszmán világhatalom időszakát/ és az oszmán birodalom hanyatlásának korszaka zárja az 1600-ig terjedő periodizációt.[57] Inalcik periodizációja elsősorban politikai-katonai eseményekhez igazodik, gazdasági-társadalmi folyamatokat ez a korszakolás nemigen vesz figyelembe. Az utolsó előtti periódus pl. a mohácsi csatától a mezőkeresztesi csatáig

terjedő időszakot foglalja magában. Az utolsó korszak tűnik kivételnek, amennyiben itt Inalcik gazdasági-társadalmi folyamatok alapján határozza meg a periódust, amely a jelek szerint 1580 körül kezdődhetett /az "árforradalom" jelentkezése a török birodalomban/, tehát a válság az előző periódus vége felé már megnyilvánult.[58]

Még egy átfogó periodizálási kisérletről szólnánk részletesebben, amelyet Kemál H. Karpat végzett el.[59] Szerinte, és e követelménye közelit a marxista történettudomány álláspontjához, objektiv alapokon kell a korszakolást elvégezni, amelyet ő az oszmán birodalom esetében a földbirtoklás rendszerében, illetve az azokban végbement változásokban vél felfedezni.[60] Jó megfigyelése az is, hogy "a XV-XVI. századi Európában végbement hatalmas társadalmi és gazdasági átalakulás egybeesik az oszmán birodalomban a földbirtoklás szerkezetében történt változásokkal."[61] Karpat a következő periódusokat állitja fel:

1. A határküzdelmek korszaka /1299-1402/.
2. A centralizált "kvázi-feudális" monarchia szakasza /1421-1596/.
3. A provinciális autonómia és az ajánok korszaka /1603-1789/.
4. A nemzeti államiság fázisa /1808-1918/

A bennünket közelebbről érintő, 1568-1606 közti időszak nagyobb része e periodizációban a második szakaszban szerepel. Az emlitett periódus elnevezésében,

a centralizált "kvázi-feudális" monarchiában benne rejlenek a török gazdasági-társadalmi rendszer sajátosságai. Ilyen sajátosságok Karpat szerint az állam döntő szerepe, az állami földtulajdon állandó reorganizációja, a feudalizáció korlátozása. Ennélfogva csak megközelitően feudális ez a rendszer, amelyet a timárszisztéma jellemez.[62] Törvényszerünek tartja a szerző a timárrendszer dezintegrálódását egy más tipusu társadalmi-politikai szervezet evolutiója érdekében. Ezt az uj rendszert, szerinte, a provinciális autonómia jelentette a helyi földtulajdonosok, az ajánok vezetésével. Mindez a birodalom gyors hanyatlásával járt együtt.[63]

Karpat periodizációjával kapcsolatban a következő megjegyzéseket tennénk. Véleményünk szerint a periódushatárok megvonásában legalább annyira követte a politikai eseményeket, mint a gazdasági-társadalmi folyamatokat. Igy pl. kétségtelenül fontos állomás a szpáhik deklasszálódásában 1596, amikor tömeges szpáhibirtok elkobzásra került sor, de ez a folyamat /szpáhik letelepedése/ már korábban elkezdődhetett, 1596 után folytatódott, tehát 1596 nem minősitheto olyan vizválasztó időpontnak, mint amilyennek Karpat tartja. 1603-at még ennyire sem nevezhetjük korszakhatárnak, hiszen a Porta szpáhijainak lázadása a fővárosban sokkal inkább a belső frakcióharcokat jelezte, valamint a központi kormányzat gyengeségét, semmint egy uj gazdasági-társadalmi rendszer kezdetét.[64]

Sajátosan érinti ez a periodizáció az általunk válságként vizsgált folyamatot, illetve azt a hosszabb

történelmi korszakot, amelyben ez megnyilvánult. Karpat ugyanis csak a periódusok - amelyek egy-egy társadalmi-politikai rendszernek felelnek meg szerinte - közötti rövid, átmeneti időszakokban beszél válságokról. Így pl. válság volt szerinte 1596-1603 között.[65] E nézet alapján tehát 1596 előtt, vagy 1603 után válságról nem beszélhetünk; a timárrendszer bomlását nem tarthatjuk a válság okának, mivel ez - Karpat véleményével ellentétben - nem csak 1596-1603 között nyilvánult meg.

Érdemes ezzel szemben Inalcikot idézni, aki szerint "a XVI. század utolsó évtizedében Európa hatása gazdasági és katonai téren és az egymást követő mély válságok radikálisan átalakították az oszmán birodalmat, és uj korszakot nyitottak történetében."[66] Majd így folytatja Inalcik: "a klasszikus közel-keleti állam intézményei széthullottak és....a XVII. század közepén....radikálisan különbözött az 1600 előtti birodalomtól."[67] Inalcik tehát egy hosszabb válságkorszakot tételez fel, hozzávetőlegesen a XVI. század végétől /1580-1590-től/ a XVII. század közepéig. Véleményünk szerint a változások folyamatjellegének jobban megfelel ez a teória, mint Karpat egyébként figyelemreméltó elképzelése.

A továbbiakban az átfogó periodizációk után a válság periodizációjával kapcsolatos elképzeléseket vizsgáljuk. A polgári történészek közül Parry 1566-tól 1617-ig tartó általános trendről beszél, amely a Szulejmán alatti klasszikus társadalmi strukturát alapvetően megváltoztat-

ta. Megjegyzi azt is, hogy a végbemenő átalakulás egy hosszu transzformációs folyamat első fázisát jelentette.[68] E periodizáció gyengéje az, hogy egyrészt az intézményrendszer átalakulását konkrét évszámokhoz köti, másrészt nem valószinü és nem igazolható az, hogy a timárrendszer pl. 1617-re megszünt volna. Stanford Shaw egy hosszabb hanyatlási folyamat /1566-1683/ első szakaszát /1566-tól 1623-ig/ a válság megnyilatkozásának nevezi.[69] Parryhez hasonlóan a periódus kezdete Szulejmán halála, végét viszont nem I. Ahmed halála /illetve I. Musztafa trónralépése/ jelöli, hanem IV. Murád trónralépése.

Davison utal arra, hogy a válság bizonyos jelei már Szulejmán idejében megmutatkoztak, de elkülöniti egymástól a belső hanyatlást és ennek külső jelentkezését, amelyet a XVII. század végi területveszteségekben jelöl meg.[70] Szerinte a belső hanyatlás kezdetei és a birodalom területi csökkenése között több mint száz év különbség mutatkozik. Davison a datálási problémát ugy oldja meg, hogy a XVI. század végétől beszél válságról.

Coles szerint a hanyatlás első szakasza 1570-tól 1650-ig tartott, ezt az időszakot a válságok sorozata miatt "nehézségek időszakának" nevezi. Az 1570-es kezdő dátum az expanzió lezárulására utal, amelynek Coles fontos okot tulajdonit a válságban, mivel szerinte az intézményrendszer, adórendszer mind egy állandóan növekvő birodalom szükségleteihez igazodtak.[71] Az 1650-es záró dátum pedig az "árforradalom" lezárulására vonatkozik.

Lewis nem ad pontos datálást a hanyatlás kez-

deteivel kapcsolatban, de a felsorakoztatott adatok tanubizonysága szerint a XVI. század végére tehető a válság kezdete, a szulejmáni korban pedig csak e hanyatlás csirái fedezhetők fel.[72]

A válság periodizációjával a marxista szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott. Tverityinova szerint a válság a XVI. század vége felé kezdődött el, amikor a belső gazdasági és politikai kapcsolatok lazulni kezdtek.[73] A gazdasági és politikai kohézió gyengülésének csak a belső okait elemzi, a válság külső tényezőiről viszont nem szól, izoláltan vizsgálja a kérdést. Várkonyi Ágnes a válság kezdetét a XVI. század utolsó harmadára datálja. Felsorolja a belső okokat /rablógazdálkodás, elmaradott gazdasági rend, a központi kormányzat gyengesége/, de a külső tényezők elhanyagolása folytán nála sem világos, hogy miért ekkorra alakultak ki egy gazdasági-társadalmi válság feltételei.[74] Sinkovics István óvatosabban fogalmazva a XVI. század második felére vonatkoztatva említi meg a válságot a török birodalomban, amivel implicite a szulejmáni válságjelenségeket is beleérti a válság fogalmába. Valamivel részletesebben elemzi a hanyatlás belső okait /mezőgazdasági és ipari termelés elmaradása, áremelkedés, feudális anarchia, gyenge szultánok stb./, a nemzetközi gazdasági összefüggésekkel azonban ő is adós marad.[75] Makkai László ezt írja: "A török birodalom hódító lendületének a XVI. század közepén bekövetkezett megtorpanása a XVII. század első felében tartós belső

válságba torkollott."[76] Makkai tehát, Davisonnal ellentétben, az expanzió megtorpanását /a válság külső megnyilvánulását/ a belső válság elé helyezi időben. Ugyanakkor a válságot a birodalom nagysága és gazdasági-társadalmi fejletlensége közti feloldhatatlan feszültségből eredezteti. Wittman Tibor a XVI. század végétől /1600/ kezdve beszél hanyatlási tendenciáról, ami csak a XVII. század vége felé vált egyértelmü hanyatlássá az elszenvedett területi veszteségek után. Wittman, hasonlóan Davisonhoz, hosszu, évszázados folyamatnak tételezi fel a hanyatlási trend kibontakozását. Szól a belső gazdasági összefüggésekről, a külső tényezők közül csak a kapitulációkat emliti meg.[77] Hegyi Klára arról ir, hogy a "századvég három évtizedes, hasznot alig hozó, de mindent felemésztő háboruja Magyarországon és Perzsiában elinditotta a birodalom többet már le nem gyürhető gazdasági válságát."[78] Szerinte tehát a sikertelen hosszu háboruk eredményezték a belső válságot, amely az elmondottak alapján a XVII. század elejére tehető. A belső okok felsorolása mellett szól a külső tényezők szerepéről is.[79]

Végül megemlitjük saját álláspontunkat a periodizáció korántsem egyszerü kérdésével kapcsolatban.

1. Mivel véleményünk szerint a török birodalmat az un. ázsiai termelési mód jellemezte, figyelembe kell venni e szempontot a periodizálásnál is. A rabszolgaelemek feudalizálódása hozzávetőlegesen a XVI. század utolsó két évtizedeitől ölt jelentősebb méreteket, összefüggésben a

szpáhirendszer hanyatlásával és a muszlim /nem szolga eredetü/ elemek benyomulásával a szolgarendszer intézményeibe /közigazgatás, portai zsoldos - ság/. Mindez arra utalhat véleményünk szerint, hogy a feudális tendenciák erősödtek a rabszolgatartó tendenciákhoz képest. E folyamat természetesen kapcsolatban áll a világgazdasági folyamatok, elsősorban az "árforradalom" hatásával, amely Kelet-Európához hasonlóan itt is agrárkonjunkturát eredményezett.

2. A gazdasági-társadalmi fejlődés alapján az alábbi korszakokat különböztetnénk meg az oszmán történelem 1300-tól kb. 1700-ig terjedő időszakában:

a. az oszmán állam kialakulásának korszaka, amelyet az ázsiai termelési mód korai, nomád jellegü szakasza jellemez /XIV. század elejétől kb. a XV. század közepéig/.

b. az oszmán birodalom kialakulása és hatalmának csucspontja, amelyet az ázsiai termelési mód "érett," vagy virágzó szakasza jellemez, ahol a rabszolgatartó és feudális elemek, tendenciák viszonylagos egyensulyáról beszélhetünk /XV. század második felétől az 1580-as évekig/.

c. az oszmán birodalom válsága, amely lassu, több évszázados hanyatlásának első fázisa, és amelyet az ázsiai termelési mód bomlása, a feudális tendenciák fokozatos érvényrejutása kisér /1580-as évek-

től kb. a XVII. század végéig/.

Természetesen az egyes periódusokon belül kisebb szakaszokat, alperiódusokat is elkülönithetünk; nem is annyira gazdasági-társadalmi, mint inkább politikai-hadtörténeti események alapján. A bennünket érdeklő harmadik periódust pl. a válság intenzitása szerint négy alperiódusra bonthatjuk. Az első alperiódus 1580-tól kb. 1632-ig, IV. Murád szultán fellépéséig tart, a második alperiódus az ő "reformtevékenységét" foglalja magában /1632-1640/, majd ujabb visszaesés következik Ibrahim és IV. Mehemed szultánok alatt /1640-1656/, a Köprülü nagyvezérek fellépése jelenti a következő periódust /1656-1683/, a XVII. század végi hosszu és vesztes háboru /1683-1699/ pedig a negyedik alperiódust, amelyet a karlócai béke zár le 1699-ben.

3. A válság külső tényezői /az "árforradalom" a török birodalomban/

A válság külső tényezői közül a legjelentősebbnek kétségkivül az un. árforradalmat kell tartanunk, amelynek hatása persze összekapcsolódott más külső és belső tényezőkkel. Az "árforradalomnak" döntő fontosságot tulajdonit Barkan török történész, aki többek között ezt irta: "A birodalom gazdasági rendszere nem a benne rejlő hiba miatt hanyatlott, hanem hatalmas történelmi változások következtében, amelyek lerombolták egyensulyát, megállitották természetes gazdasági fejlődését, intézményeit pedig visszavonhatatlanul megkárositották."[80] Barkan az elmondottak alapján úgy véli, hogy a válság jelentős részben abból a gazdasági nyomásból adódott, amelyet az inflálódott, "nyilt Atlanti-gazdaság" gyakorolt a "zárt" Oszmán birodalom gazdaságára.[81] Barkanhoz hasonlóan fontos szerepet tulajdonit az "árforradalom" okozta inflációnak Inalcik is, de ő kevésbé abszolutizálja a kivülről érkező hatás szerepét.[82] Több kutató pedig ugy véli, hogy a válság annak a jele, hogy a birodalom átalakulóban volt; naturális, középkori gazdasága kezdett átfejlődni egy fejlettebb piacgazdasággá. Ebben a folyamatban játszott fontos szerepet az "árforradalom", amely mintegy katalizátorként felgyorsitotta e belső folyamatot.[83]

A polgári történészekkel szemben hangsulyoznánk azt a körülményt, hogy a külső hatás önmagában nem

magyarázza az adott társadalom reakcióját. Másként fogalmazva, a belső struktura legalább annyira meghatározza a külső hatásra való reagálást, mint az a külső tényező, amely kiváltja ezt. Az "árforradalom" esetében analóg jelenségek mutatkoztak egész Európában; infláció, a pénzek devalválása, üzérkedés stb. A társadalom reagálása azonban korántsem azonosítható az egyes államokat tekintve. Pach Zsigmond Pál mutatta ki, hogy különböző okok hatására egy kontinentális méretü munkamegosztás bontakozott ki az ipari jellegü Nyugat-Európa és az agrárius Kelet-Európa között.[84] Zimányi Vera pedig ezzel összefüggésben hangsulyozta azt, hogy "az árforradalom nagymértékben fokozta azt a nagy nemzetközi munkamegosztást, amely Kelet és Nyugat-Európa között már korábban kialakult és amely Nyugat-Európa iparosodott és Kelet-Európa agrárius profilját a XVI. század számára már teljes egyértelmüséggel kirajzolta."[85]

Nyilvánvaló tehát, hogy Európa e két részének fejlődését nem annyira egy külső hatás /"árforradalom"/ befolyásolta, hanem egy már kialakult belső struktura különbségeiből adódott később a fejlődésben mutatkozó eltérés. Ebből következik az a számunkra fontos megállapitás, hogy az oszmán birodalom belső strukturájának tanulmányozása legalább annyira fontos a végbement változások vizsgálatakor, mint a "kivülről" érkező hatás, az "árforradalom" és következményei. E vizsgálatot jórészt a következő fejezetben végezzük el, de már ebben a részben szó esik majd arról, hogy a török "árforrada-

lomban belső tényezők is hatottak, akárcsak Európában.

Az árforradalommal kapcsolatos általános megállapitások közül feltétlenül ki kell emelnünk Marxnak azt a kijelentését, hogy az "árforradalom a világpiac kezdeti időszakának egyedi gazdasági jelensége."[86]

Az árforradalom magyarázatára több elmélet is született. A tradicionális monetáris elmélet az amerikai nemesfém /elsősorban ezüst/ Európába való beáramlásával magyarázza, amely 1560-tól egyre nagyobb arányokat öltött és nagyjából a századforduló körül tetőzött.[87] E felfogáson belül két variációval találkozunk; a kvantitativ szemléletet valló kutatók pusztán az ezüstmennyiségben látják az áremelkedések, az infláció okát, míg a kvalitativ szemlélet hivei /elsőként Marx/ arra hivták és hivják fel a figyelmet, hogy az olcsón előállitott nemesfém /amalgámozás, rabszolgamunkaerő olcsóbb/, mint áru "fertőzte meg" Európában a többi árut, felemelve azok pénzben kifejezett értékét.[88] A monetáris elmélet kétségtelen hátránya, hogy nem ad magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért emelkedtek az árak eltérő mértékben. Leginkább ugyanis az élelmiszerek, azon belül is a gabona ára emelkedett /átlagosan 4-6-szorosára/. Az ipari termékek árai kevésbé nőttek /a háromszorost sem érte el/, a bérek emelkedése pedig még ez utóbbitól is elmaradt.[89]

A demográfiai elmélet a népességnövekedést tartja az árforradalom fő okának. Az elméletet valló kutatók rámutatnak arra, hogy Európa lakossága 150 év alatt

/1450-1600/ kb. harminc millióval nőtt. A mezőgazdasági technika ugyanakkor az e korban oly jelentős népességszaporulattal nem tudott lépést tartani, ezért nőttek a gabonaárak /lévén létfenntartási cikkek/ az ipari áraknál nagyobb mértékben.[90]

A következő teória az árforradalmat a gazdasági strukturaváltozás jeleként, megnyilvánulásaként fogja fel. Az elméletet valló kutatók rámutatnak arra, hogy Nyugat-Európában az iparüző városi lakosság gyorsabban nőtt, mint amennyi többletet a mezőgazdaság képes volt előállitani, ezért változott meg az árstruktura. Ugy is fogalmazhatnánk e változás lényegét, hogy a mezőgazdasági termelők aránya az összlakossághoz képest /ha csekély mértékben is/ csökkent, azaz a demográfiai strukturában átalakulás ment végbe. A nyugat-európai infláció aztán a "nemzetközi kereskedelem csatornáin keresztül... átterjedt Délkelet-Európára és kezdetben kedvezett is e térség érdekeinek."[91] Ebben a térségben a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását segitette, valamint az ennek megfelelő, robotra alapozott második jobbágyság rendszerét; mig Nyugat-Európában az ipar fejlődését serkentette, valamint az eredeti tőkefelhalmozás folyamata révén a kapitalizmus kialakulásához vezetett.[92]

Ezenkivül az árforradalom kapcsán több, speciális tényezőt is emliteni szoktak az egyes államok történetével foglalkozó töténészek. Általában elterjedt az a módszer - s ez a török birodalom esetére is áll - hogy a fentebb felsorolt okok együttesének tulajdonitják

SZEGED

az árforradalmat.[93] Magunk is e pragmatikus módszert választottuk a török árforradalom tanulmányozására.

A szakirodalomban uralkodó általános nézet szerint az árforradalom az 1580-as évek elejétől jelentkezett a török birodalomban, némi fáziskéséssel Európához képest.[94] Meg kell azonban előbb azt is vizsgálnunk, hogy vajon ezt megelőzően volt -e infláció a török birodalomban, és ha igen, ekkor ez milyen méreteket öltött.

Az oszmán birodalom pénzügyei ezüstalapu pénzrendszeren alapultak, amelynek alapvető egysége az ezüst akcse /asper/ volt. Korlátozott mértékü bimetallizmusról is beszélhetünk, de az akcse gyakorlatilag döntő szerepet játszott a financiális életben.[95] Teljes stabilitásról azonban már a XVI. század első felében sem beszélhetünk az akcséval kapcsolatban, de az aranyhoz viszonyitott aránya csak kevéssé változott ebben az időben.[96]

A XVI. század közepétől valamelyest felgyorsult az akcse értékcsökkenése. Szulejmán uralkodásának utolsó másfél évtizedében egy török arany /altun/ már 60 akcsét ért /a korábbi 52 helyett/, ami az ezüst értékcsökkenésére mutat.[97] Utódai alatt ez a csökkenő tendencia folytatódott, ami komoly problémákat jelentett a szultáni kincstár számára is. 1574-ben, Palesztinából a szokásos évi 200 ezer arany jövedelem helyett csak annak fele érkezett meg Isztambulba. Mindez adódhatott visszaélések folytán, de valószinübb, hogy az akcséban beszedett adót kevesebb aranyra tudták átváltani, mint korábban. A szultán természetesen tiltakozott kincstára megröviditése mi-

att és követelte fermánjában, hogy a hiányzó jövedelmet sürgősen küldjék el.[98] Egy, valamivel későbbi rendeletében a kincstári jövedelem átváltását követelte; aranyban küldjék el. Erre is az ezüst értékének csökkenése következtében kerülhetett sor. Ugyanakkor elrendelte, hogy a tartományban /Palesztina/ 40 paráért adjanak egy aranyat. Mivel egy para két akcsét ért, egy altun 80 akcséval volt egyenértékü. A fermánból kitünik a központi kormányzatnak az a törekvése, hogy az inflációs tendenciákat a tartományokban is megfékezze. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a fermánban szó van az Isztambulban uralkodó cserearányokról is, amely szerint 35 para /70 akcse/ egyenértékü egy arannyal.[99] A fővárosi kedvezőbb cserearányt azzal magyarázhatjuk, hogy a metropolisszá vált Isztambulban bármiféle felkelés rendkivül sulyos helyzetet teremthetett volna /ami a 90-es években be is következett/. Ezért az alpvető élelmezési cikkek árait alacsonyan kellett tartani, illetve az inflációt a lehetőséghez mérten feltartóztatni. Mindez, Inalcik szavaival élve "életbevágóan fontos volt messzire ható politikai következményei miatt."[100] Ennek megfelelően ugy véljük, hogy a palesztinai cserearány valósabban tükrözte a gazdasági helyzetet, bár kétségtelen, hogy az inflációs szint itt feltétlenül meghaladhatta a fermánban elrendelt értékarányokat /1 altun = 80 akcse/.

Az elmondottak alapján megállapithatjuk, hogy bizonyos mértékü infláció már 1580 előtt is /kb. 1550-es évektől/ volt az oszmán birodalomban. Ez azon-

ban sokkal szerényebb méretü volt, mint a XVI. század utolsó két évtizedének "árrobbanása". Melyek lehettek ennek a lassu inflációnak az okai? Az egyik okot abban látjuk, hogy az expanzió már Szulejmán uralkodása alatt egyre költségesebbé vált, annak arányában, hogy a birodalom átlépte akciórádiuszának határait. A növekvő költségek tükröződtek az adókban és a kezdődő vidéki depopulációban.[101] A másik ok az lehet, hogy már az 1550-es években volt árforradalom Európában /a mexikói ezüst révén/ és ennek hatásai, ha szerényebb mértékben is, "begyürüzhettek" a birodalomba.[102] Ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy a török birodalom állandó nemesfémhiánnyal küszködött, ami szinte felborulással fenyegette egész pénzrendszerét. A hiányból eredő válság legyürése érdekében a szultán kezében voltak az ezüstbányák, ezenkivül támogatta az ezüst /főleg pénz formájában történő/ importját, exportját viszont tiltotta.[103] Az oszmán birodalom naturális jellegü gazdaságával ez a pénzszüke összhangban volt, részben kifejezve azt, részben pedig feltételezve a pénzgazdaság fejletlenségét. Mindez szinte korlátlan lehetőségeket teremtett a külföldi pénzek beáramlása előtt, ami előrevetitette egy bőségből fakadó infláció létrejöttét.

Nézzük meg ezek után az 1580 körül beáramló inflációt, azaz a török árforradalom jelentkezését. Az ezüst európai exportjának kedvezett az a viszonylag kedvező cserearány, amely az ezüst és az arany között fennállt az oszmán birodalomban, mivel ennek következtében

kevesebb ezüstöt kellett adniuk az európai kereskedőknek egy aranyért, valamint inflálódó értékü pénzzel fizethettek a levantei árukért.[104] Az ezüst pénz formájában való beáramlását elősegitette a birodalom "szabadkereskedelmi" koncepciója, amely összefüggésben állott azzal, hogy a birodalom vezetőinek fő célja a szükséges cikkek biztositása és a hiánycikkek exportálása volt. Ezzel összefüggésben csak az ellátásban lényeges szerepet játszó termékek /pl. gabona/ kivitelét gátolták, a behozatal elé nem görditettek semmiféle akadályt. Különösen igy volt ez - a már emlitett okok miatt - a nemesfémek /főleg a pénz/ vonatkozásában. Ugy minősithetjük tehát az oszmán birodalom gazdaságpolitikáját, mint amely alapvetően bullionista szemléletü volt, és az aktiv külkereskedelmi mérleget csak és kizárólag a felhalmozott pénzmennyiségen keresztül mérte.[105] Mindez természetesen kedvezett az európai /illetőleg perui/ ezüst és ezáltal az infláció beáramlásának a török birodalomba.

Az egyik kortárs ezt irta: "az egyik fő kereskedelmi cikk, amely a török birodalomba megy, a ládaszámra érkező spanyol reál /ezüstpénz/."[106] Ennek megfelelően az eddigi lassu, fokozatos, hosszu idő alatt végbement inflációt felváltotta a gyors, ugrásszerü és éppenezért következményeiben sokkal sulyosabb inflálódás. Az akcse értékcsökkenése tovább folytatódott. Ezt a tényt ismerte el az oszmán kormányzat is 1584 körül kiadott devalvációs rendeletével. A devalváció során az ezüst akcse értékét a dirhem 1/5-ről 1/8-ra csökkentették. En-

nek eredményeképpen az akcse ezüsttartalma tovább csökkent, valamint egy arany /altun/ már 120 akcsét ért.[107] E devalválása az akcsénak voltaképpen az inflációs folyamat kényszerü elismerése volt, egyszersmind kisérlet a további pénzromlás megakadályozása érdekében.

Az intézkedés eredményességére vonatkozólag következtetéseket tudunk levonni egy 1588-as, Aleppóba küldött szultáni fermánból. Eszerint ugyanis Isztambulban egy altun 120 akcsét ért, ami megfelel a devalvációs intézkedés következtében kialakult értékviszonyoknak. Ugyanakkor a fermán megtiltotta azt, hogy Aleppóban más legyen a cserearány, azaz egy aranyért az isztambulinál több akcsét adjanak.[108] Mindez arra vall, hogy egyrészt a devalváció megszabta kereteket meghaladhatta az infláció, különösen a tartományokban. Másrészt arról tanuskodik a fermán, hogy a birodalmi kormányzat igyekezett betartatni a devalvációs cserearányt az egész birodalomban, ami egy erősen centralizált gazdaságpolitikára utal. Az emlitett fermán az akcsén kivül két másik ezüstpénzről is emlitést tett; a gurusról /piaszterről/, amely 80 akcsét, és a padisahiról, amely 8 akcsét ért Isztambulban.[109] Az akcse értéke esetleg ezekhez a pénzekhez képest is csökkenhetett, lévén a leggyakoribb váltópénz.

Az akcse leértékelésével párhuzamosan nőtt az aranypénzek értéke. Ezek közül megemlitenénk a szultani nevü pénzt.[110] Az 1584-es devalváció eredménytelenségét jelezte, hogy 1589-1590-ben a kormányzat uj pénzek kibocsátására kényszerült.[111] Az inflációt azonban igy sem

sikerült megállitani. Ezért 1600-ban ujabb intézkedésre szánta el magát a török kormányzat. Bevonta a leértékelődött pénzt és uj akcsét bocsátott ki. Ezzel összefüggésben a piaci árakat is maximálni kivánta, mégpedig a régi /1584 körüli/ árak alapján. Az ártervezetben /Narh Defteri/ elismerték, hogy az akcse tényleges értéke a rendelet előtt kevesebb volt a hivatalosnál /1 altun = 120 akcse/, 180 akcsét ért a piacon egy arany.[112] Ezt a cserearányt támasztják alá külföldi utazók megfigyelései is. Sanderson szerint 1599 márciusa és szeptembere között egy arany dukát 140 akcsét ért, mig szeptembertől már 160 akcsét kellett adni egy aranyért.[113] Az 1600-as rendelet visszaállitotta a korábbi, 1584-es cserearányt, és ehhez mérten csökkentette a piaci árakat is.[114] A devalváció során ugyanakkor tovább csökkent az akcse ezüsttartalma is. Ezután relative állandó volt az akcse értéke egészen 1619-1620-ig, amikor ujabb, még nagyobb arányu értékcsökkenés következett be. Az akcse értéke ekkor /1620-1624 között/ 200-400 körül volt egy aranyhoz viszonyitva.[115] Ez utóbbi változások azonban már tulmutatnak az általunk vizsgált korszakon, ezért nem kivánunk részletesen foglalkozni ezekkel.

A továbbiakban az árforradalom inflációs hatásával foglalkozunk, azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben növekedtek az egyes termékek árai, ezen belül is elsődlegesen az agrártermékek. Mivel láttuk, hogy az általános egyenértékes, az akcse /mint áru/ "ára" is nőtt, valószinü, hogy általános árszinvonal növekedésről be-

szélhetünk, amelyen belül eltérések lehettek az egyes árucsoportok, termékek között. A következő részben ezek közül az agrártermékek árváltozásait vizsgáljuk meg közelebbről. Tesszük ezt azért egyfelől, mert ezekkel kapcsolatban van a legtöbb adatunk, ami bizonyos következtetésekre is feljogosít. Másfelől viszont ez az árucsoport reprezentálja legjobban a török árforradalmat, mivel az oszmán birodalom alapjában véve agrárjellegű volt.

Először a gabonaárakkal foglalkoznánk. Edirne környékén 1555 előtti évtizedben 6 és 10 akcse között volt egy kile gabona ára, 1566 után 9 és 20 akcse között ingadozott, míg 1597 és 1607 között már 40-65 akcse volt az ára.[116] Bursában ugyanakkor 1539 és 1565 között mindössze két-három akcséval nőtt egy kile gabona ára /4-5 akcséről 7-re/, míg 1617-ben az 52 akcsét is meghaladta.[117] Isztambulban ugyanakkor 1585-86-ban egy kile gabona átlagosan kb. 23 akcséba került, 1604 körül pedig 71-73 akcsét kértek egy kiléért.[118] Egy másik adat szerint 1550 és 1600 között a gabonaár ötszörösére nőtt Ankarában és tizszeresére az Égei-tenger partvidékén.[119] Adataink összeségükben igen intenziv áremelkedésről tanuskodnak, noha ez időszakonként és területenként eltérő volt.

A rizs ára is jelentősen emelkedett. Bursában pl. 1539 és 1565 között mindössze három akcséval emelkedett ára /8-11 akcse/, míg 1617-ben már kb. 37 akcsébe került kiléje, azaz több mint háromszorosára nőtt.[120] Bizonyos fluktuációk is megnyilvánultak az áremelkedés-

ben, hiszen 1585-ben kb. 25 akcse volt egy kile rizs, az 1600-as árreguláció előtt 56 akcse, majd az ártervezet /Narh Defteri/ 39 akcséra szállitotta le. 1604-5-re azonban ujra felszökött a rizs ára, 60 akcsébe került.[121] Az elmondottak alapján 1585 és 1600, illetve 1601 és 1605 között volt intenziv áremelkedés.

Vannak összehasonlító adataink a méz árával kapcsolatban is. A méz okkája 1539 és 1565 között 5-6 akcsébe került, 1585-ben kb. 9 akcse lehetett /kantarja kb. 400 akcse/. Az 1600-as ártervezet szerint korábban 20 akcse volt, mig az uj ár 13 akcse. Ez 1604-re 16 akcséra emelkedett, amennyi 1617-ben is volt.[122] Az áremelkedés jórészt az 1585-1600 közti intervallumban mehetett végbe.

A liszt ára is emelkedett a vizsgált periódusban. 1490-ben mindössze 18 akcsébe került kiléje, ami 1585-re kb. 25 akcséra emelkedett. Az 1600-as ártervezet előtt már 120 akcse volt az ára, amit a reguláció a liszt minőségétől függően 80, 75 és 50 akcsében állapitott meg. 1604-5-ben 75 akcse volt a liszt ára, tehát nagyjából változatlannak mondható.[123] Az infláció itt is 1585 és 1600 között a legnagyobb mérvü.

A vaj árváltozásait vizsgálva ugy találjuk, hogy az 1490-es 6 akcséhoz képest 1585-re kétszeresére, 12 akcséra emelkedett a piaci ár. Az 1600-as árreguláció előtt 26 akcséba került egy okka vaj, amit az ártervezet 19 akcséra csökkentett.[124] A reguláció azonban nem hozhatott e termék esetében sem tartós eredményeket, hiszen magyarországi adat szerint már 1601-ben 25 akcse volt a

vaj okkája.[125] Egy másik adat szerint 1604-5-ben ujból 26 akcséba került a vaj.[126] Az áremelkedés itt is jórészt az 1585-1600 közötti időszakban ment végbe.

A bárányhus okkája 1490 körül kb. másfél akcse volt, ami 1585-re 3 akcséra növekedett.[127] Magyarországi adatok szerint ugyanez a mennyiség 1590-94 között 6-9 akcséba került.[128] Az 1600-as Narh Defteri előtt egy okka bárányért 20 akcsét is elkértek, amely árat a reguláció 13 akcséra csökkentett. 1604-5-ben pedig 10 akcse volt a bárányhus ára.[129] Az adatok alapján jelentős növekedést tételezhetünk fel az 1585-1594 között is, de valószinü, hogy az áremelkedés 1594-1600 között tetőzött.

Az agrártermékek áremelkedésének tendenciájáról azt mondhatjuk el összefoglalásképpen, hogy adataink szerint 1585 és 1600 között szinte ugrásszerü áremelkedést tapasztalunk, amelyet az 1600-as árreguláció csak nagyon rövid időre tudott megállitani, 1601-től ujabb inflációs "hullám" figyelhető meg 1606-ig. Barkan árindex kimutatásai szerint 1585-89 között nagyon gyors áremelkedésről beszélhetünk /kb. kétszeresére nőtt az általános árindex/, 1589-95 között a növekedés üteme lényegesen lelassult, 1596-1600 között ujabb inflációs hullám következett /1596-97-ben tetőzött/, majd az árreguláció következtében 1601-3 között csak csekély emelkedés van, amely után 1605-6-ban ujabb "hullámhegy" következik.[130] Barkan adatai szerint az 1490-es általános árszinthez képest /ezt veszi 100%-nak/ 1596-ra több mint ötszörösé-

re növekedett az árindex /532%/, 1606-ra pedig az infláció a hatszorost is meghaladta /630%/.[131] Tudjuk ugyanakkor azt is, hogy az árindexnövekedés 1585-ig jelentéktelen volt /ekkor 182%/.[132]

A következő fontos kérdés az, hogy milyen tényezőkből eredt a török árforradalom. Ennek egyik okával, az ezüst beáramlásával az 1580-as évektől és a bőségből eredő inflációval már foglalkoztunk. Kétségtelen, hogy ennek a tényezőnek komoly szerepe van a török árforradalomban.[133] A korábban viszonylag stabil valuta, a nagy kincstári bevételek a birodalom pénzügyi helyzetének rendezettségét bizonyitották. Az árforradalom azonban mindezt szétzuzta, megmutatván a stagnáló gazdaságot, amely e látszólagos pénzügyi stabilitás mögött rejlett.

Az infláció következtében a kincstári jövedelmek is jelentősen csökkentek. Szulejmán uralkodásának elején még jelentős többlet mutatkozott /kb. 70 millió akcse/ a bevételek javára a kiadásokkal szemben.[134] Uralkodásának végén azonban már csekély mértékü deficit jelentkezett /kb. 6 millió akcse/, ami elvileg nem zárta ki azt, hogy a következő évtizedek költségvetése pozitiv mérleggel záruljon, viszont kétségkivül jelezte bizonyos gazdasági-pénzügyi nehézségek meglétét a török birodalomban.[135] 1591-ben azonban már komoly deficitről beszélhetünk /kb. 70 millió akcse/, ami 1597-re ennek közel tizszeresére emelkedett /kb. 600 millió akcse!/.[136] A kincstári deficitek az agrárárakkal és árindexxel kapcsolatban tapasztalt jelenségeket támasztják alá; a válság tetőzése

az 1590-es évek második felére tehető.

Mindezek az adatok megengedik annak feltételezését, hogy az árforradalomban a nemesfémek beáramlásán tulmenően fontos szerepet játszott egy speciálisan török tényező, a háboru is. A század utolsó két évtizedében ugyanis először a perzsák, majd a Habsburgok ellen vivott hosszu háboruk jelentős anyagi-katonai áldozatokat követeltek a birodalomtól. Sahillioglu török történész megemliti azt, hogy Szinán nagyvezér a perzsa háboru befejezése után beismerte, hogy a bevételek 1/3-al elmaradtak a kiadásoktól.[137] Az 1597-es katasztrófális deficit hüen tükrözte az előző évi szultáni hadjárat költségeit. A török források utalnak arra, hogy III. Mehemed szultán öt millió aranyat vitt magával erre a hadjáratra.[138]

A katonai költségeket lényegesen megnövelte az a folyamat, amely a fizetett zsoldos csapatok növekedéséhez és a hübéres szpáhi lovasság csökkenéséhez vezetett. Szulejmán uralkodásához képest /1527-ben kb. 12-13 ezer a portai zsoldosság/ 1582-re kb. kétszeresére /kb. 27 ezer/ nőtt a fizetett csapatok létszáma, amely 1609-re ujból megduplázódott.[139] Barkan egy jóval későbbi kimutatás /1669-es/ alapján a kapi-kulu egységek zsoldját kb. 30 %-ra becsülte, az összes katonai jellegü kiadást pedig az összkiadás 62 %-ra tette.[140] Véleményünk szerint ennél a XVI. század végi helyzet sem lehetett sokkal kedvezőbb.

Sahillioglu a zsoldos csapatok kifizetése kapcsán fontos szerepet tulajdonit az un. sivis évi

/szökőévi/ válságnak, amely szerinte nagyrészt abból adódott, hogy az adókat a szoláris év szerint szedték, a zsoldos egységek kifizetése viszont a lunáris év szerint történt. Mivel e kettő között 11 nap különbség volt, így minden 33 év sivis évnek számitott, amikor a kormányzat egy teljes évvel, azaz négy kifizetéssel /ulufe/ maradt a kapi-kulu csapatok adósa. Ha a belső, szultáni kincstárból /ics hazine/ kifizetni sikerült a negyedévenként esedékes ulufe egy vagy több részletét, a felkeléssel fenyegető válságot sikerült elháritaniuk. Más eszközöket is igénybe vett a kormányzat a válság elháritására. Növelték az adót, devalválták a pénzt, esetleg hóditással próbálkoztak. Sahillioglu az elmondottak alapján fontos szerepet tulajdonit e válságoknak és kisérletet is tesz a török történelem eseményeinek interpretálására e jelenség jegyében.[141] Jelentősnek tartjuk koncepcióját abból a szempontból, hogy rávilágitott az árforradalom egyik lehetséges okára, a katonai eredetü költségek ugrásszerü megnövekedésére és az ebből adódó problémákra. Nem hisszük viszont, hogy akár az árforradalmat levezethetnénk ebből az egy tényezőből, nem is szólva a sokkal összetettebb jellegü válságról, amelyet Sahillioglu inkább összemosott a korábbi kisebb-nagyobb válságokkal, semmint elkülönitett volna.

Barkan az infláció négy tényezőjét emlitette meg: a nemesfémek nemzetközi mozgását, a kereskedelemben végbement változásokat, a hatalmas háborus költségeket és a nagy népességnövekedést.[142] Ezek közül már

szóltunk az elsőről és a harmadikról.

A továbbiakban a demográfiai változások szerepével foglalkozunk, mint az árforradalom egyik fontos tényezőjével. Már Braudel feltételezte, hogy a Mediterráneumban - s igy a török birodalomban is - jelentős népességnövekedés ment végbe, amely egyfelől maga után vonta a kereslet fokozódását a Nyugat-Mediterráneum részéről, másfelől viszont a Kelet-Mediterráneum /török birodalom/ gabonaexportáló képességének hanyatlását eredményezte.[143] Barkan szerint az anatóliai tartományok népessége 56 %-al, a ruméliai tartomány lakossága 71 %-al nőtt a XVI. század folyamán.[144] Egy másik statisztikai kimutatás szerint a lakosság létszáma falun 40 %-al, városokban 80 %-al emelkedett az emlitett időszakban.[145] Barkan is ugy véli, hogy inkább a városok növekedtek. Felveti viszont azt a kérdést, hogy nem lehetséges -e, hogy csak a népesség "újraelosztása" ment végbe egy növekvő urbanizáció és egy erősödő depopulációs folyamat keretein belül.[146] Végeredményben azonban elfogadja azt a teóriát, hogy a városok növekedése mögött egy abszolut demográfiai emelkedés rejlik.

A városi lakosság növekedését tizenkét várossal kapcsolatban vizsgálta meg 1520-30 és 1571-80 között. Kutatásai szerint e 40-50 év alatt az emlitett tizenkét város lakossága kb. 90 %-al nőtt, azaz csaknem megkétszereződött.[147] Összevetve Barkan számitásait a már korábban idézett statisztikai adattal, ugy véljük, hogy a 80 %-os

növekedés a kisebb városokat is magába foglalja.

A városok népességének növekedése véleményünk szerint két tényezőből adódott. Az egyik tényező a nagyobb népesség nagyobb természetes szaporulata /amelyet persze a középkorban a szokásos járványok korlátoztak/. A másik tényező - s a XVI. századi oszmán birodalomban ezt kell fontosabbnak tartanunk - a falusi depopuláció okozta népességnövekedés. Az emelkedő adók és az infláció meggyorsitotta ezt a folyamatot, amely a falusi agrártermelők egy részének elvándorlásához és városba költözéséhez vezetett. A városok természetes vonzása nagyságukkal párhuzamosan növekedett. Legnagyobb vonzásköre kétségkivül a fővárosnak, Isztambulnak volt. Ezt bizonyitja, hogy száz év alatt /1500-1600/ lakossága egyes becslések szerint négyszeresére növekedett /100 ezerről 400 ezerre/.[148] A többi város esetében azonban nem ilyen egyértelmü a helyzet. Aleppo és Damaszkusz lakossága határozottan csökkenő tendenciát mutatott 1520-30 és 1571-1580 között, hasonlóképpen Szarajevo és Edirne is.[149] Anélkül tehát, hogy kétségbe vonnánk a városi lakosság növekedésének általános tendenciáját, rá kell mutatnunk arra, hogy ez sem érvényesült mindenütt, ami ujfent a török birodalom heterogenitására utal.

Cook ujabban megkérdőjelezte azt a braudeli tézist, hogy a török gabonaszállitmányok /a belső kereslet miatt, ami viszont népességnövekedést tételez fel/ csökkentek volna a század második felében. Szerinte ép-

pen ellenkezőleg, nagyarányu gabonacsempészés folyt 1570-90 között, azaz a gabonakereskedelem /bár annak illegális változata/ inkább növekedett.[150] Braudel második érve a török birodalom népességnövekedésével kapcsolatban az volt, hogy szerinte Isztambul ellátásában is hanyatlás következett be, ami szerinte a főváros lakosságának növekedésére utal közvetve.[151] Cook ezzel szemben arra mutatott rá, hogy a főváros ellátásának kérdése kormányzati probléma; ti., hogy a tartományok felvásárolják -e előnyös áron az Isztambulba irányuló gabonát, vagy a központi hatóságok akarata érvényesül.[152] Akdag viszont az ellátásban mutatkozó problémák okát a csökkenő termelésben, nem pedig a növekvő belső keresletben látta.[153]

Cook felvetette azt a fontos kérdést is, hogy vajon az árszinvonal az ujvilági nemesfémek, vagy pedig a népességnövekedés hatására emelkedett. Arra is rámutatott, hogy a Barkan által feltárt, a török nyersanyagok és élelmezési cikkek vonatkozásában megnyilvánuló nyugateurópai kereslet csak a birodalom nyugati, tengerparti részein érvényesült.[154] Cook a népességnövekedés helyett az un. populációs nyomást /population pressure/ vizsgálta, amely meghatározása szerint "a lakosság nagyságának viszonya létfenttartási eszközeihez."[155] Kutatásai során ugy találta, hogy 1450 és 1575 között mind a lakosság, mind a megmüvelt terület mennyisége nőtt, de a népesség gyorsabban növekedett. Emellett a paraszti telek nagysága is jelentősen csökkent /1/2 csiftről 1/3 illetve 1/4 csiftre esett vissza átlagosan/, ami szintén je-

lentős mérvü népességnövekedésről tanuskodik. Arra is felhivta a figyelmet Cook, hogy a XVI. század közepétől a földárak és a kisajátitás mértéke is emelkedő tendenciát mutattak.[156] Két vonatkozásban hangoztatta fenntartásait a népességnövekedés általánosan elfogadott tételével kapcsolatban. Az egyik kérdése az, hogy vajon kontinuus népességnövekedésről beszélhetünk -e, ugyanis a századforduló utolsó két évtizedére vonatkozóan nincsenek megfelelő információink. Másik kételye ahhoz füződik, hogy a szakirodalomban általában egyenlőségjelet tesznek a népességnövekedés és a depopuláció közé. Szerinte a depopuláció sok helyen repopulációval kapcsolódott össze.[157]

Összefoglalva a demográfiai tényezők szerepét a török árforradalomban, a szakirodalom alapján ugy véljük, hogy ez két vonatkozásban játszik döntő szerepet. Az egyik egy általános, abszolut népességnövekedés, ami szükségszerüen megkövetelte az agrártermelés hasonló arányu növekedését, fejlődését. Az agrártermelés extenziv fejlesztése /ujabb területek müvelés alá fogása/ viszont feltételezte azt, hogy az agrártermelők száma is megfelelő arányban növekszik, azaz meghaladja a városi lakosság növekedésének arányát. E kérdés felvetése pedig átvezet a demográfiai struktura átalakulásának problémájához. Ez összefüggésben áll a depopulációs folyamattal, amely az infláció, a növekvő adók hatására egyre nagyobb méreteket öltött a XVI. század második felében. Igaz, hogy e folyamat összekapcsolódott egy ellenkező irányu folyamattal, a repopulációval, de ennek iránya /ahogy a váro-

sok növekedési aránya mutatja/ elsősorban a városok felé mutatott. Ennek következménye az lett, hogy az általános demográfiai növekedés a demográfiai struktura bizonyos foku megváltozásához vezetett; ha csekély mértékben is, de csökkenhetett az agrártermelők aránya az össznépességhez viszonyitva. A demográfiai struktura ilyetén átalakulásának, változásának feltétlenül szerepet kell tulajdonitanunk az árstruktura már emlitett átrendeződésében /agrártermékek árának radikális emelkedése/. Ilyen értelemben mondhatjuk azt, hogy a demográfiai tényezőknek fontos szerepe lehetett a török árforradalomban.

A harmadik tényezőt az árforradalomban, a mezőgazdasági árutermelés kialakulását a nyugat-európai kereslet és a magas agrárárak hatására, már több vonatkozásban érintettük. Barkan és Cook is utalt arra, hogy az 1570-90-es években a kormányzat hiába tiltotta a birodalom belső ellátása szempontjából fontos nyersanyagok és élelmiszerek exportját, mivel a nagy haszon reménye nagyarányu csempészéshez vezetett.[158] Szó esett már arról is, hogy az Égei-tenger partján a gabonaár az anatóliainak kétszerese volt. Cook magyarázata e jelenséggel kapcsolatban az, hogy a nyugati keresletre elsősorban a birodalom azon része volt képes reagálni, amely jó szállitási lehetőségekkel rendelkezett.[159] Barkan szerint az un. atlanti gazdaság behatolása a zárt oszmán gazdasági rendszerbe azt eredményezte, hogy piacra termelő agrárius rendszerré kezdett fejlődni.[160]

Korszakunkban persze az árutermelésnél jelentősebbnek kell itélnünk az árukereskedelem szerepét. Főleg azért csekélyebb sulyu az előbbi, mivel a szpáhibirtokos nem rendelkezett szabadon javadalombirtokával, a beszedhető jövedelmeket kánun szabályozta. Az önkezelésü gazdaság, a csiftlik - amelyről később részletesebben is szólunk - még csak kialakulásának kezdeteinél tartott. Éppenezért sokkal jelentősebb szerepet játszottak az árukereskedelemben az adóbérlők, piaci felügyelők, kereskedők, akik földdel nem /vagy nem minden esetben/ rendelkeztek, csak annak termékeit /főleg a gabonát/ vásárolták fel. Igy például Palesztinában, 1579-ben emlitenek meg egy ilyen esetet, amely korántsem lehetett elszigetelt jelenség. Eszerint egy piaci felügyelő /emin/ és egy adóbérlő /mültezim/ társult, felvásárolták a gabonát és drágán eladták a "hitetlenek"-nek.[161] Ugyancsak Palesztinában, 1583-ban fordult elő hasonló eset, amikor a felügyelők /eminek/ és felettesük /muhtesib/ megegyeztek egymással, és miután megtiltották a kereskedést a kiskereskedőknek, maguk adták el a gabonát magas áron.[162] A konjunktura arra ösztönözhetett egyes magas állásu közigazgatási tisztségviselőket is, hogy pozíciójukat felhasználva a gabonakereskedésből hasznot huzzanak. Erre utalhatnak azok a szultáni fermánok is /1590, 1594/, amelyek engedélyezték a dubrovniki bégeknek a gabonavásárlást, de megtiltották nekik, hogy a "hitetlenek"-nek eladjanak.[163]

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy az árforradalom okai között fontos szerepet kell tulaj-

donitanunk a nyugat-európai inflációnak, amely elsősorban a levantei kereskedelem révén szivárgott be a török birodalomba. Nyugat-Európa nagy mennyiségü, inflálódott ezüstpénzzel "fertőzte meg" a birodalmat egyfelől. Másfelől viszont kikényszeritette magas agrárárai val a birodalom fontos nyersanyagainak, élelmiszereinek /gabona/ exportját. Azt kell tehát mondanunk, hogy a fejlettebb nyugat-európai gazdasági struktura a maga gyorsabb fejlődési ütemét éreztette, amelyet a jóval gyengébb oszmán agrárrendszer csak részben, roppanterőfeszitések árán tudott követni. Nyugat-Európa voltaképpen egy radikálisan megváltozott /s belső fejlődését tükröző/ árstrukturával hatott a török birodalom gazdasági életére, s ott is radikális, de a belső strukturának megfelelő változásokat indukált. Végeredményben tehát a nyugat-európai "pénzexport" és a török agrártermékek importja /két különböző tipusu áru cseréje/ csak két különböző oldala, de elszakithatatlan része ezen gazdasági változásoknak.

Része volt a török árforradalomban a demográfiai változásoknak is, mint belső tényezőnek. Kétségtelen azonban az, hogy az árstruktura változásai, az infláció jelentős mértékben növelték a depopulációt és ilyen értelemben a demográfiai struktura megváltozásának irányába hatottak, ami pedig megint visszahatott az árstrukturára. Mondhatjuk tehát azt is, hogy a dialektikusan szemlélt külső és belső tényezők, az árstruktura átalakulása és a demográfiai struktura változásai kölcsönösen feltételezik, meghatározzák egymást.

Összegzésünkben szólnunk kell még egy fontos, speciálisan török tényezőről is, a háboruról. A háboru végeredményben maga is inflációtermelő tényező, bár ez a hatása korlátozottabb /időben, intenzitásban/, mint a gazdasági tényezőké. Az oszmán birodalom esetében is erősen feltételezhető és bizonyos fokig kimutatható a pénzügyi /gazdasági/ kimerülés és a háborus költségek közti korreláció. Mivel a XVI. század utolsó évtizedeiben két kimerítő, hosszu háborut vivott a birodalom, joggal vélhetjük azt, hogy az árforradalomban e tényező is közrejátszott. A struktura viszonylagos fejletlensége és a háborus kimerülés okozhatta azt, hogy az infláció /következőleg a válság is/ a török birodalomban meghaladta az európait.[164]

A továbbiakban - mivel az infláció társadalmi hatásairól a belső okokkal összefüggésben, a következő fejezetben emlékezünk meg - az inflációt közvetitő tényezőkkel, a török birodalom kereskedelmi kapcsolatairól szólunk. Ezt az az általános tendencia jellemezte korszakunkban, amelynek lényege a szakirodalom szerint a Nyugat-Európának való alárendelődés mind gazdasági, mind kereskedelmi viszonylatokban.[165] Ez a folyamat egyrészt Nyugat-Európa belső fejlődésének, másrészt a kereskedelmi utvonalak áttevődésének /a Mediterráneumból az Atlantikumba/ következménye. Ez utóbbi persze hosszu folyamat eredménye és csak a XVII. század első felére válik egyértelmüvé.[166]

E folyamat európai következményei ismertek; az

Atlanti-óceán partvidékének országai, kezdetben Spanyolország és Portugália, majd a strukturálisan fejlettebb Németalföld és Anglia fejlődése meggyorsult. A Mediterráneum ellenben lehanyatlott, az itáliai városállamok, valamint a német Hansa városszövetség korábbi jelentőségüket elvesztették. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy nemcsak a kereskedelem utvonalaiban, hanem annak jellegében, áruösszetételében is alapvető jelentőségü változások mentek végbe. A korábbi, luxuscikkeket szállító levantei kereskedelem helyébe a közfogyasztással kapcsolatos, nagytömegü árukat szállító kereskedelem lépett. Ezek a termékek már a munkamegosztáson alapultak és a korábbinál jóval szélesebb fogyasztópiac igényeit elégitették ki. Ennek megfelelően a kereskedelmi utvonalakat sem a Mediterráneumban, a levantei kereskedelem szinhelyén kell keresnünk, hanem sokkal inkább a Baltikumban, illetve az Atlanti-óceán partvidékén. A kereskedelmi utvonalak áttevődése tehát nem annyira a földrajzi felfedezések eredménye, mint inkább az európai gazdaság /azon belül is főként Nyugat-Európa/ belső növekedésének, az árutermelés és munkamegosztás széleskörü kibontakozásának következménye volt. Ez a munkamegosztás, ahogy már említettük, kontinentális méretekben is megvalósult, amit egyszerüsitve ugy jellemezhetnénk, mint az ipari jellegüvé váló Nyugat-Európa és az agrarizálódó Kelet-Európa viszonyát.[167]

A kereskedelem áruösszetételében és utvonalában történt változások jelentős mértékben érintették

az oszmán birodalmat. Kétségkivül negative hatott a levantei kereskedelem lehanyatlása a XVII. század első felére, mivel a kincstár nagy jövelmet huzott a birodalmon áthaladó termékek megvámolásából. Igy pl. az angol posztókészitmények vámjai évi 300 ezer dukátot tettek ki.[168] A legjelentősebb tételek azonban a levantei tranzitkereskedelemben az indiai füszerek és a perzsa selyem Ázsia részéről, mig Európa iparcikkel és pénzzel fizetett. A török birodalom e tranzitkereskedelemben gyakorlatilag passziv szerepet játszott; megvámolta a részben tengeri /Perzsa-öböl - Vörös-tenger/ részben szárazföldi uton szállitott árukat.[169]

A birodalom gazdasági érdekei megkövetelték a terjeszkedést az Indiai-óceán térségében, hogy ezáltal megakadályozzák a tranzitkereskedelem más utakon /Afrika megkerülésével/ történő lebonyolitását. Másrészt a tranzitkereskedelem egészének megszerzése is motiválta a kelet felé való expanziót. A török birodalom igyekezett növelni részvételét a rohamosan csökkenő volumenü levantei kereskedelemben /a "világkereskedelem" egészéhez viszonyitva/, de mindezek az erőfeszitések csak részeredményeket hozhattak.[170]

A levantei kereskedelemért vivott harcban egyre nagyobb szerephez jutott Nyugat-Európa, illetve kereskedő részvénytársaságai. A portugálok visszaszoritása után a XVII. század elején létrejött az Angol illetve a Holland Kelet-Indiai Társaság. E nagy tőkeerejü vállalkozások segitségével sokkal olcsóbban jutott hozzá

a keleti füszerekhez és selyemhez, mint azelőtt.

A tranzitkereskedelemben betöltött szerepe csökkenéséhez akaratlanul is hozzájárult a török kormányzat szűklátókörű, csak a jelen kincstári szempontjait figyelembevevő "szabadkereskedelmi" gazdaságpolitikájával. E gazdaságpolitika egyik fő jellemzője az un. bullionista szemlélet, amelynek jegyében a Porta arra törekedett, hogy a behozott pénz mennyisége felülmulja a birodalomból kivitt pénz mennyiségét.[171] Erre a levantei kereskedelem voltaképpen jó lehetőségeket biztositott. Fontos szempont a birodalom belső szükségleteinek biztositása /pl. iparcikkek/, amely szintén motiválhatta a XVI. század második felétől folytatott kapitulációs gazdaságpolitikát.[172] A harmadik szempont talán az lehet, hogy a csökkenő volumenü levantei kereskedelmet fellenditeni igyekezett a Porta a nyugat-európai kereskedőknek adott kedvezményekkel.

Jóllehet az első kapitulációs szerződésnek az 1536-ban kötött francia-török szerződést tekintik, gyakorlatilag Velence volt az első európai állam, amely gazdasági kedvezményekkel rendelkezett a birodalommal való kereskedésében.[173] A kapitulációk korábbi megfelelőjének, előzményének egyértelmüen a bizánci állam hasonló jellegü gazdaságpolitikáját kell tartanunk, amely kedvezményeket juttatott Velencének, Genovának. A Bizánc örökébe lépő török birodalom egyrészt átvette elődjétől az olasz városállamokkal kapcsolatban folytatott gazda-

ságpolitikát, másrészt továbbfejlesztette e koncepciót, kiterjesztve azt más államokra is. A kapitulációs rendszer kialakitásánál feltétlenül szerepet játszott a XVI. század második felétől gyakran deficites kincstár is. A kapitulációkkal foglalkozó szerzők utalnak arra, hogy az 1536-os, Franciaországgal kötött szerződésnél sokkal nagyobb gyakorlati jelentősége volt 1569-es megujitásának. Ez a szerződés az összes európai kereskedőt francia befolyás alávetette, ami jelentékeny anyagi haszonnal is járt a franciák számára.[174]

Anglia a Levant Társaság megalapitása után /1579/ kezdett el komolyan érdeklődni a keleti kereskedelem iránt. 1580-ban III. Murád szultán aláirta, majd 1583-ban megerősitette az Angliával kötött kereskedelmi szerződést.[175] Ettől kezdve éles diplomáciai harc folyt a Portához delegált francia és angol követek között a gazdasági érdekek védelmében. A harc elsősorban a kapitulációs szerződéssel nem rendelkező államok kereskedői feletti kontrollért, illetve az ebből származó illetékért folyt.[176] Az angol kapitulációt megerősitették 1590-ben és 1593-ban, amikor Barton angol követ igyekezett az angol befolyást növelni a többi állam kereskedői felett. 1598-ban a holland kereskedők megkapták a kereskedési jogot a török birodalomban, de francia zászló alatt kellett hajózniuk.[177] 1599-ben először az angol, majd ujra a francia fél kapta meg a hollandok feletti protektorátust és a vele járó illetéket. 1601-ben, a kapitulációs szerződés megujitásakor ujból az angolok felügyelete alá

kerültek a holandok.[178] 1603-ban elvette a Porta ezt a jogot az angoloktól és ujra a franciáknak adta. Sőt a török-angol politikai ellentétek miatt felmerült az is, hogy maguk az angol hajók is francia zászló alatt hajózzanak, ami a kapitulációs jogok elvesztését jelentette volna.[179] 1607-ben aztán Glover követ meghosszabbitotta a szerződést, majd ujra harc indult a két hatalom követei között a hollandokért. Azonban 1609-ben megkötötte Spanyolország a fegyverszünetet az Egyesült Tartományokkal, amely után a holland kereskedők arra törekedtek, hogy saját kapitulációs szerződést kössenek a Portával. E törekvésük Anglia, Franciaország és Velence ellenállásába ütközött, ennek ellenére 1612-ben sikerült megkötniük a szerződést a török birodalommal.[180]

A kapitulációk megadása egy-egy ország kereskedői számára nemcsak gazdasági-pénzügyi szempontok figyelembevételével történt, hanem politikai eszközt is jelentett az oszmán birodalom számára. Maga a birodalom kapitulációkat csak azon államok részére biztositott, a melyekkel jó viszonyban volt és számithatott rájuk fő ellensége, a Habsburg-birodalommal szemben.[181]

Inalcik értékelése a kapitulációkkal kapcsolatban az, hogy "ezek kiterjesztése a nyugati országok felé előnyös volt az oszmán gazdaságra nézve a XVI. században, mert ez a gazdaságpolitika tartotta fent a levantei piacokat és képessé tette az oszmán birodalmat, hogy eredményesen versenyezzen más utvonalakkal a füszerek és a selyem kereskedelmében." [182] Kedvezményekre tehát azért

volt szükség, mert a hagyományos selyemut /Tabriz - Erzurum - Trebizond, vagy Bursa - Aleppo/ és füszerut /India - Hormuzi-öböl - Bászra - Bagdad - Aleppo, vagy Vörös-tenger - Alexandria/ mellett uj utvonalak jelentkeztek.[183] Ilyen volt az Afrikát megkerülő utvonal, amely talán hosszabb volt, de a magas török vámok miatt kifizetődőbbnek tünt. A másik utvonal a Kaukázuson és Oroszországon keresztül vezetett, amelynek haszonélvezője a perzsa és az orosz állam volt. A perzsa konkurrencia letörése érdekében ajánlott a török kormányzat kapitulációs szerződést az angoloknak 1580-ban. A perzsa sah ennek ellenére próbálkozásokat tett a hagyományos, török hatalom kontrollálta területek elkerülésére. Tahmaszp sah 1566-68-ban kiváltságokat adott a Moszkvai Angol Társaság részére.[184] Abbas sah 1600-ban kapitulációs szerződéseket igért az európai hatalmaknak, abban az esetben, ha katonailag támogatják a török birodalom ellen.[185] A hollandoknak 1623-ban meg is adta a kapitulációkat.[186]

Az elmondottak azt az állitásunkat támasztják alá, hogy éles konkurrenciaharc folyt a levantei kereskedelem hasznából való minél nagyobb részesedését a térségben érdekelt államok között. Ez a harc csak akkor veszitett élességéből, amikor a XVII. században a levantei kereskedelem látható hanyatlásnak indult.

A továbbiakban részletesebben elemezzük a kapitulációs szerződések egyes pontjait. E szerződések egyik közös jellemzője, hogy egyoldalu előnyöket igért az egyik fél /Porta/ a másik félnek /francia,angol, velen-

cei, holland/. Ez abból adódott, hogy kizárólag a török birodalom területén belül folyó kereskedelemre vonatkozott. Hasonló tevékenységet a török kereskedők nem folytattak a velük szerződést kötő államok területén, így eleve nem beszélhetünk kölcsönösségről.

További elemzésünkben az 1580-as és 1601-es angol kapitulációk főbb pontjaival foglalkozunk. Az utóbbi szerződés egyik fontos megjegyzése a bevezető szövegben, hogy a követség "kért engedélyt a királynő /Erzsébet/ embereinek és népének, hogy jöhessen, mehessen, kereskedhessen birodalmában /III. Murádra vonatkozik/, amely birodalmi engedélyt ő királyi parancsokkal megadta."[187] A kapitulációt tehát a szultán adományozta egy másik uralkodó kérésére. Az angol kereskedők angol lobogó alatt hajózhatnak és nem kell fizetniük semmiféle illetéket, fejadót.[188] Az 1601-es szerződés 14-es pontja kimondta, hogy az Aleppóban, Kairóban és máshol levő angol kereskedők valamennyi áruért csak 3 %-os vámot fizessenek.[189] Már az 1580-as szerződés is megengedte a konzulválasztás több városban /15 p./, aki széleskörü jogokkal birt. Vita esetén ő döntött a kereskedők között /17 p./, a végrendelet nélkül meghalt kereskedő javait tetszése szerinti személynek itélhette oda /9 p./.[190] Az 1601-es kapitulációs szerződés tovább bővitette a konzulok jogait. Egy helyütt /3.p./ ez szerepel: "egyetlen angol konzult sem...lehet bebörtönözni vagy háborgatni bármilyen perben...vagy házát feltörni," amig kérvényt nem irtak ezzel kapcsolatban a Portára és az angol kö-

SZEGED

vettel nem tárgyaltak.[191] Az 1580-as szerződés korábbi állapotot tükrözött, ezért még több pont foglalkozott olyan esetekkel, amikor fogságba ejtenek angolokat /13. és 18.p./,[192] akiket vissza kell adni a szerződés szerint. A szabad végrendelkezés lehetőségét mindkét szerződés biztositotta az angol kereskedők számára.[193]

Az 1601-es kapitulációk az angolok jogait kiszélesitették a biráskodás területén. Eszerint /4.p./ a különböző pereket 4000 akcséig saját ügyintézőik /procurators/ előtt folytathatják le, csak ezen összeg feletti ügy kerül a Porta elé, de kádi nem illetékes pereikben.[194] Az 1601-es szerződés minden tekintetben előrelépést jelentett az 1580-as kezdeti állapotokhoz képest. Igy meghatározták például azt is, hogy milyen árukkal nem szabad kereskedniük /puskapor stb./.[195] Fontosnak tartjuk azt a pontot is /17.p./, amely engedélyezte, hogy az általuk behozott, vagy a birodalomban vásárolt árut eladják, illetve szállithatták tengeren, szárazföldön Azovig, Moszkváig, vagy akár Perzsia meghóditott tartományaiba.[196] Ez voltaképpen megteremtette annak lehetőségét, hogy a későbbiek során egyre inkább kezükbe keritsék a birodalom belkereskedelmét is. A 12-ik pont a XVI. század végi angol-francia vissálykodások okát érteti meg velünk. Szó esik ugyanis ebben arról, hogy "Anglia királynőjének és Franciaország királyának követei régóta tartó ellenkezésben vannak a flamand /ti. holland/ kereskedők védelmezése tekintetében." Végül a kapudánpasa tanácsára a szultán ugy határozott, hogy "Flandria,

Holland, Zeeland, Friesland és Gilderland tartományai Anglia királynőjének zászlaja alatt kereskedjenek" és a konzuli illetéket az angol királynő követének fizessék.[197] A konzuli illeték az áru értékének 2 %-a volt, amiért a diplomáciai harc tulajdonképpen folyt.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kapitulációs szerződések éppen korszakunkban, a XVI. század második felében kezdtek kibontakozni. Létrejöttüknél szerepe volt annak, hogy a Porta a levantei kereskedelmet biztositani akarta, emellett az infláció miatt szüksége volt a vámjövedelmekre, valamint a megerősödő nyugat-európai kereskedőrétegek is részt követeltek maguknak a tranzitkereskedelem hasznából. Politikai háttere is volt a kapitulációknak, Habsburg-ellenes államok kapták. A kapitulációk lényegében extraterritoriális jogokat biztositottak a nyugat-európai kereskedőknek, ami kezdetben nem tünt veszélyesnek a birodalom számára. Később azonban a hátrányos versenyre kényszerült török ipar és kereskedelem alulmaradt nagyobb tőkeerejü, privilegizált vetélytársával szemben.

A világgazdasági tényezők /árforradalom, kereskedelmi utvonalak áttevődése/ szerepét a török birodalomban ugy lehetne tömören összegezni, hogy bár Kelet-Európához hasonló fejlődési tendenciákat inditottak el, bizonyos különbségek is mutatkoztak a belső struktura eltérései miatt, amelyekről a következő fejezetben szólunk.

4. A válság belső tényezői

Ahogy az árforradalom "kivülről" az oszmán birodalomba bekerülve fontos változásokat indukált és igy a válság egyik fő tényezője lett, ugyanigy a belső strukturális rendszert, illetve felbomlását tekinthetjük a válság másik fő tényezőjének. Véleményünk szerint nem véletlen, hogy a török válság egybeesett az európai válsággal; mindez a világgazdasági méretü folyamatok közös hatásának tudható be. E folyamatok azonban eltérő hatást váltottak ki Angliában, Lengyelországban és a török birodalomban, ami a belső strukturák fontos szerepét jelzi.

A török birodalom ázsiai termelési móddal jellemezhető rendszeréről általánosságban már megemlékeztünk. A gazdasági-társadalmi rendszer egy eléggé elmaradott agrárius alapra épült és katonai-bürokratikus jellegü volt. A birodalom lakosságát a XVI. század második felében 30 millióra becsülhetjük, mig területe 6 millió km² körül lehetett.[198]

A birodalom legjelentősebb gazdasági ága a mezőgazdaság volt. A paraszti gazdaságok naturális jellegüek voltak, a földmüvelés és az ipar nem vált szét. Technikai szinvonaluk is igen alacsony volt, fejlődésre nem volt lehetőség a sulyos adókkal terhelt paraszti gazdaságokban.[199] Ezeknek az adóknak az összege a XVI. század folyamán egyre emelkedett az árforradalom következtében. A XVI. század elején a dzsizje pl. csak 40 akcse volt, mig a század végén már 240 akcsét szedtek be, azaz hat-

szorosára emelkedett.[200] Hasonlóképpen növekedett az un. avariz, vagy rendkivüli adók összege. Ezeket a szultán nevében kivetett, rendkivüli adókat pénzben szedték és kezdetben csak háboruk idején. A XVI. század végén, összefüggésben a hosszu háborukkal, rendszeres, évi adókká váltak.[201] Helyenként szállitási kötelezettséggel járt az avariz, amit meg lehetett váltani készpénzzel. Ezt bedelnek nevezték, megkülönböztetésül a szintén pénzben fizetett avariztól.[202] Maga az avariz összege a XVI. század eleji 40-50 akcséhez képest a XVII. század elejére kb. 300 akcséra nőtt.[203] Az állami adók emelkedése arra utal, hogy az inflációból eredő veszteségeket a kormányzat az adók segitségével a rájákra igyekezett átháritani. A "földesuri"/szpáhi/ adók elvileg hasonló emelkedési tendenciát követhettek. Tudjuk azt, hogy az állami dzsizje adó összege /50 akcse/ a XVI. század közepi magyar hódoltságban megegyezett a szpáhinak fizetett adó /reszm-i kapi/ összegével.[204] Ebből következtetve ugy gondoljuk, hogy általános adóemelkedésről beszélhetünk a XVI. század utolsó évtizedeiben. Az általános árszint emelkedés tehát az adószint növekedéséhez vezetett. Ugy véljük, hogy a hosszu háboruk időszakában jelentősebb lehetett az állami kizsákmányolás, de nem sokkal maradhatott el mögötte a "földesuri" kizsákmányolás sem. A változások másik eleme a járadékformákkal volt kapcsolatban. Az infláció abba az irányba hatott, hogy a növekvő nagyságu adókat pénzben szedjék. A XVI. század vége felé tehát egyfajta kommutáció zajlott le /ld. bedel/,

amely, legalábbis az állami adók vonatkozásában, a pénzjáradék dominálása felé mutatott. Inalcikkal ellentétben mégsem mernénk ezt a kommutációt pozitiv változásnak nevezni, mert nem annyira a végbement gazdasági fejlődés egyik mutatója, mint inkább a gazdasági kimerülés, válság egyik indikátora.[205] Ugy véljük, hogy a "földesuri" adók vonatkozásában ez a kommutáció nem, vagy nem olyan nagy mértékben ment végbe. Ennek okát a magas agrárárakban látjuk, amely a szpáhibirtokos számára a terményjáradékot legalább annyira kivánatossá tette, mint a pénzjáradékot.

Negativ hatása volt az árforradalomnak más vonatkozásban is. A deficit csökkentése érdekében a megüresedett szpáhibirtokokat a kormányzat nem osztotta ki, hanem a hászbirtokokhoz csatolták, illetve bérbe /iltizám/ adták őket. Az iltizám-rendszer egyértelmüen növelte a visszaélések lehetőségét, az önkényes adóemelést szinte intézményesitette.[206] Az adóbérlők állandóan emelték a kánun által meghatározott összegü adókat, ami megint a rájákat sujtotta.

A parasztok /ráják/ reakciója erre az adópolitikára az egész birodalomban hasonló; falvak elhagyása /depopuláció/, felkelések. A depopuláció jelensége már a válság előtt, a XVI. század közepén megmutatkozott, de tömeges méretüvé, krónikussá csak a XVI. század vége felé vált, amikor egyes rétegeik /levendátok/ már felkelésekben is részt vettek. A depopulációval kapcsolatban idéznénk William Roe angol követ szavait, aki ugyan egy

valamivel későbbi helyzetet /1622/ irt le, de ugy véljük, hogy bizonyos megkötésekkel érvényes a XVI. század végére is. "Elnéptelenedik az ország az igazságtalanság és az erőszakos elnyomás miatt; Anatólia és Görögország legjobb részeiben 3-4-6 napig lovagolhat az ember anélkül, hogy olyan falvakat találna, amelyek ellátnák őt; ezért a jövedelem oly mértékben csökkent, hogy nem elég a katona /ti. szpáhi/ fizetésére, valamint az udvar /ti. állami adó/ ellátására."[207] Az idézett rész alapján kiemelnénk azt, hogy a követ a falvak elszegényedését, elnéptelenedését az igazságtalanságnak és erőszakos elnyomásnak tulajdonitja, ami vonatkozhat az adók általános emelkedésére is, de sokkal inkább az adóbérlők már vázolt tevékenységére.

A depopuláció más okokból is veszélyes tendenciákat rejtett magában. A földjükről elmenekült parasztok egy része ugyan a városokba ment, más részük viszont kóborló, nincstelen elemmé, un. levendáttá vált. A levendátok önfenntartásuk érdekében rablóbandákat szerveztek, terrorizálták a vidéki lakosságot. A levendát problémát a kormányzat gyakorlatilag kétféleképpen próbálta megoldani. A "békés" megoldás kezdetben az elfoglalt területekre /pl. Ciprusra 1571-es elfoglalása után/ való telepitést jelentette; majd az expanzió megtorpanása után zsoldos egységeket /pl. szekbánok/ szerveztek belőlük. A kormányzattal szembehelyezkedő levendátokat pedig irtóhadjáratokkal kisérelték meg felszámolni. Mindkét megoldási mód csak részeredményeket hozott, a stagnáló gaz-

daság ugyanis szükségszerüen ujratermelte ezt az elégedetlen, földnélküli, nincstelen réteget, amelynek helyzete hasonló a magyar hajdukéhoz.[208]

A levendát probléma igen élesen jelentkezett a század végi dzseláli felkelésekben. Az elnevezés jellemző módon egy XVI. század eleji mozgalom /1517/ vezetője nevét tükrözi, jelezve ezzel azt is, hogy a XVI. század végén nem teljesen uj problémák jelentkeztek, csak intenzitásban különböztek a korábbi hasonló jelenségektől. A dzseláli mozgalmak közül a legjelentősebbet, a Kara Jazidzsi-Deli Hasszán vezette felkelést /1598 és 1602 között/ emlitenénk meg. Kétségtelen az, hogy egyik legjelentősebb összetevője e felkelésnek is a levendát réteg volt. Különös veszélyt jelentett a központi kormányzat szempontjából az a tény, hogy a tönkrement kisbirtokos szpáhik csatlakoztak a felkeléshez. A társadalmi heterogenitás viszont később lehetőséget nyujtott a Portának arra, hogy igéretekkel leválassza a vezetőréteget /Deli Hasszán például boszniai beglerbég lett/.[209]

A dzseláli felkelések elsősorban az elnyomottak /ráják/ reakcióit tükrözték az árforradalom kiváltotta inflációval és a kormányzat gazdasági intézkedéseivel szemben. Ugyanakkor kifejezték a központi kormányzat belső válságát, meggyengülését is. A dzseláli korszak vége felé /1596-1610 közötti időszakot szokták e kifejezéssel jelölni/, 1607-ben ezt irta az angol követ: "Ahogy én látom, a török birodalom nagy válságban volt, csaknem tönkrement."[210]

A mezőgazdasággal kapcsolatban meg kell emlékeznünk egy rendkivüli fontosságu gazdasági-társadalmi folyamat kezdeteiről; a csiftlikbirtok kialakulásáról. A birtokrendszerrel kapcsolatban már megemlitettük azt, hogy szultáni földmonopóliumról beszélhetünk, amelyet nem korlátozott az a tény, hogy a földek egy részét timár, ziámet vagy szolgálati hászbirtok formájában átengedte alattvalóinak a szultán. E birtoktipusok mellett meg kell emlitenünk még a vakifot, amely valamely egyházi, vagy oktatási intézmény ellátására szolgált. A magántulajdonba adott föld /mülk/ rendkivül csekély arányu volt a birtokstruktura egészéhez viszonyitva.[211]

A birtokstruktura átalakulása a XVI. század második felétől nem a mülk vagy vakif tipusu birtokok gyarapodása, hanem a timárbirtokok örökletes birtokká válása felé mutatott. A folyamat, amely a timártól a csiftlikig vezetett, bonyolult és sok részletében máig nem tisztázott probléma. Az egyik fontos tényező a timárrendszer bomlásában kétségkivül az expanzió megállása és ennek következménye; ti. hogy több uj hübért nem lehetett kiosztani.[212] A szpáhik mozgatása, a letelepedés megakadályozása egyre nehezebbnek bizonyult. A szpáhik arra törekedtek a XVI. század vége felé, hogy ne kelljen hadjáratra menniük, amelyből kevés zsákmány származott, előléptetésre /amelyhez uj területekre lett volna szükség/ is csökkent esélye. Ezért a hadba vonulást is kezdték elhanyagolni, tehát megszegték azokat a feltételeket, amelyek teljesitése fejében az állami /szultáni/ földet, il-

letve adói egy részét megkapták. Ilyetén módon egyre inkább "feudum"-ként kezdték használni hübérüket. E folyamatot ösztönözte az árforradalom is. Az áremelkedés következtében ugyanis jövedelmeik csökkentek, amelyből nemcsak családjaikat és saját magukat kellett ellátniuk, hanem fegyverzetüket és dzsebelijeik felszerelését is ebből kellett biztositaniuk. Ezért valószinüleg emelni kényszerültek rájáik szolgáltatásait, de sokszor ez sem fedezhette költségeiket.

A szpáhik letelepedésének folyamatáról csak közvetett források segitségével tudunk egy vázlatos képet adni. A történetiró Naima szerint 1594-ben Szinán nagyvezér megbánta a háborut, mivel "a ruméliai sereg nem tudott résztvenni az aratásnál."[213] Ez az adat arra utalhat, hogy a szpáhikat jobban érdekelte a termés és a nekik járó adó begyüjtése, mint a háboruban való részvétel. A szpáhik érdektelenségét a legékesebben a mezőkeresztesi csata jellemezte, amely után Dsigalazáde pasa nagyvezér állitólag harmincezer embert büntetett meg a csatából való menekülés, vagy be nem vonulás miatt.[214] Ezek tulnyomó része lovas szpáhi lehetett, akik fegyverzetük korszerütlensége miatt nem tudtak eredményesen szembeszállni a páncélos, tüzfegyverrel felszerelt császári csapatokkal. A háboruból elsősorban a tönkrement anatóliai kisbirtokos szpáhik maradtak távol. Nem véletlen tehát, hogy a századvégi felkelésekben éppen ez a terület és a szpáhik jelentős szerepet játszottak. Valamivel később, 1605-6-ban a magyarországi frontszakasz-

szal kapcsolatban tudjuk, hogy a "szpáhiknak alig háromnegyede jelentkezett csak szolgálatra."[215] 1607-ben I. Ahmed szultán egyik hivatalnoka ugy nyilatkozott a szpáhikról, hogy tiz közül egy látja el kötelességét.[216] A szakirodalom becslései szerint Szulejmán korában 75-80 ezer szpáhi lehetett a birodalomban, ami a század végére 45 ezerre csökkent, 1630-ban pedig mintegy 8 ezer szpáhi volt mindössze.[217]

A szpáhik rohamos csökkenését a szakirodalom több okra vezeti vissza. Az egyik ok kétségtelenül az árforradalom. Barkan szerint "a kiterjedt infláció első áldozata a félfeudális katonai...lovasság."[218] A másik okot abban látja, hogy az általános katonai fejlődéssel a szpáhi réteg nem tudott lépést tartani, ezért a kormányzat felszámolni kényszerült a hübéres lovasságot.[219] Ehhez hozzá kell még tennünk, hogy a szpáhik, az idézett adatok tanubizonysága szerint, nem tüntek el teljesen és véglegesen, de mint katonailag és társadalmilag fontos osztály deklasszálódtak, szerepük jelentősen csökkent.

A feudalizációban tehát a szpáhik szerepét nem tekinthetjük döntőnek. Annál jelentősebb mértékben vettek benne részt uj, feltörekvő rétegek, amelyek földbirtokhoz jutottak. A szpáhik helyét elfoglaló osztály korántsem homogén: helyi hatalmasságok /ajánok/, udvari kegyencek, uzsorások, adóbérlők, janicsárok egyaránt megtalálhatóak közöttük.[220] Ezek részben a közigazgatásban elfoglalt helyük, részben vagyonuk segitségével a

gyengülő szultáni hatalomtól megszerezték, vagy magvásárolták a timárbirtokok egy részét. Jelentős birtokkoncentrációról is beszélhetünk, egyesek ötvennél is több timárt halmoztak fel.[221] Nyilvánvaló azonban, hogy a birtokot korábban terhelő katonai kötelezettségről hallani sem akartak. A feudalizációs folyamat ezen oldaláról világos képet nyerünk Kocsi bég memorandumából /Risale/. Ő ugyanis leirta az idealizált szulejmáni állapotokat, amelyekből arra következtethetünk, hogy saját korában /1630-ban irta művét/, és nyilván már jóval korábban teljességgel az ellentétes gyakorlat lehetett a jellemző. Így például a következőket irja: "A városbeliek és ráják a timárra való igény tekintetében egyenlők voltak a hitetlenekkel; az ilyeneknek teljességgel lehetetlenség volt hübérhez jutni....Az udvarnál senki sem juthatott fizetésemeléshez....az iszlám országában nem volt pörös ziámet vagy timár, s idegenek és érdemetlenek nem juthattak hozzá."[222] Egyértelműen kiderül Kocsi bég fentebb idézett művéből, hogy a hübéreket mely elemek szerezték meg. Az a konzervativ reformgondolat, amely a szpáhirendszer visszaállitását célozta, 1630-ra megvalósithatatlanná vált.

Ezek után szólnunk kell az uj birtoktipus, a csiftlik megjelenéséről, amely a XVI. század végére tehető, de általánossá csak a XVIII-XIX. században vált. Maga a szó lényeges jelentésváltozáson ment keresztül, mivel kezdetben csak egy bizonyos mezőgazdasági földterület egységét jelölte, hozzávetőlegesen 60-150 dönüm

között ingadozott.[223] A csiftliket a magyar telek megfelelőjének tekinthetjük; éppenezért itt is megkülönböztetjük a rája-csiftliket és az un. hász-csiftliket /ez utóbbi a szpáhi közvetlen kezelésében/. Egy más felosztás szerint a szpáhi birtokában levő területet két részre oszthatjuk: a létminimumot biztosító kilidzsre /3 ezer akcse jövedelme/ és a katonai érdemekkel szerzett "fizetésemelés"-re, vagy jutalomra /terraki/.[224]

Ugy látjuk, hogy a paraszti telkek /csiftlik/ kisajátitása, megszerzése része annak a gazdasági-társadalmi folyamatnak, amely a XVI. század utolsó évtizedeitől kezdve a török birodalomban végbement. Az infláció egyaránt tönkretehette a ráját és a kisbirtokos /csak kilidzse van/ szpáhit, akik helyére tehetősebb elemek nyomultak /adóbérlők, uzsorások, tisztségviselők stb./, akik az elhagyott telkeket megszerezték. Említést érdemel még e vonatkozásban az agrárárak általános növekedése, amely konjunkturát mind a nyugat-európai kereslet, mind a századvégi hosszu háboruk fenntartották. A csiftlikek egy megjegyzés szerint "elsősorban a termékeny síkságon terjedtek el."[225] A csiftlik itt korábbi jelentésével ellentétben nem paraszti telket, hanem nagy földbirtokot jelöl, amelyek persze jobbára szórtan, és nem kontcentráltan helyezkednek el.

A csiftlik kialakitására háromféle módszer terjedt el. Ezek aztán területenként és a feudalizáló rétegek erőviszonyától függően váltakoztak. Az első tipusnál maga a szpáhi alakitotta timárját /vagy egy ré-

szét/ csiftlikké; ugy, hogy vagy erőszakkal szerezte meg a paraszti telkeket, vagy elhagyott földet telepitett be.[226] Ezen az örökös, "paraszti jogon" birtokolt földön aztán a paraszti bérlőkkel azokat a termékeket termeltette, amelyeknek a konjunktura kedvezett. Ez a tipus sokban hasonlit a kelet-európai majorsághoz. Ilyen tipusu csiftlik jött létre a birodalom ruméliai tartományaiban, ahol az állandó katonaság és a hosszu háboruk permanens keresletet teremtettek. A szpáhik itt letelepedtek és részeseivé lettek a feudalizációs folyamatnak.[227]

A másik tipusnál nem a szpáhi alakitotta ki a csiftliket, hanem városi elemek /adóbérlők, kereskedők, janicsárok/. Ezek megvásárolták, vagy megszerezték a tönkrement parasztól csiftlikjét, bérlőként alkalmazták, de a szokottnál nagyobb adót szedtek tőle, amiből a hübéres szpáhit fizették, aki a városban lakott. Ilyetén módon a rája és a szpáhi közé egy elnyomó, kizsákmányoló tényező ékelődött, a csiftlik kezelője /csiftlik száhibi/.[228] Az ilyen tipusu csiftlik valószinüleg ott jöhetett létre, ahol a belső keresletnél fontosabb volt a külső, nyugat-európai kereslet /pl. Macedónia/.

A harmadik tipusnál a csiftlik kialakitásánál a szpáhi semmiféle szerepet nem játszott, mivel a hübér az előbb emlitett városi elemek kezében volt.[229] Véleményünk szerint ilyen tipusu csiftlik jöhetett létre Anatóliában, ahol a legtöbb kisbirtokos szpáhi élt, akik Mezőkeresztes után /1596/ elvesztették birtokukat. Anatólia tengerparti részei inkább az előző tipushoz sorol-

hatók.

A csiftlik tehát egyrészt a kedvező konjunktura /magas agrárárak/ eredménye, másrészt magában rejtette a teljes magántulajdon létrehozására irányuló, speciálisan török feudális tendenciát. E kettős funkciójából következően egyfelől "rokona" a közép-kelet-európai majorságnak, másfelől a hübéri jellegü timárbirtokon belül a paraszti örökös birtokot jelölte. Ez utóbbi megszerzésével az ujonnan kialakult földbirtokos osztály mintegy megkerülte a hübéri rendszerben meglevő tulajdonjogi korlátozásokat és kezdte kiépiteni magántulajdonát. E folyamat, amelyről itt csak vázlatosan szólhattunk, korszakunkban alig kezdődött el és a XVII. században is csak tendenciának tekinthetjük, amelyet az időnként megerősödő szultáni hatalom korlátozott.

A belső válság okai között csak röviden emlékeznénk meg az ipar, a kereskedelem és a városok helyzetéről, mivel a gazdasági strukturában a mezőgazdasághoz képest alárendelt szerepet játszottak.

A városok nem a társadalmi munkamegosztás alapján létrejött európai tipusu városokra hasonlitottak, hanem a keleti várostipust képviselték; a katonai és polgári közigazgatás székhelyei voltak elsősorban. Komoly fejlődési lehetőség ezért csak a tranzitkereskedelmet lebonyolító városok /Alexandria, Bászra, Aleppo stb/ előtt nyilhatott volna, de a levantei kereskedelem XVII. század eleji hanyatlása után ez a fejlődési ut is lezárult.[230] Az ipar a városokban jobbára kézmüipari szinten

mozgott. Nyugat-Európában már manufakturák működtek, míg az oszmán birodalomban céhek /esnaf vagy hirfet/ uralták a termelést. Ezeket az állam szigoru ellenőrzés alatt tartotta, jelentős tőke tehát itt nem képződhetett. Merev, részletekbe menő előírások szabtak meg mindent; a nyersanyagtól kezdve a termék mennyiségéig és minőségéig, az eladás helyéig és áráig. Röviden, az európai korafeudalizmus céhszabályzataihoz hasonló megkötöttség akadályozta a török ipar fejlődését, stagnálásról beszélhetünk e területen is.[231] A céh a következő fokozatokat ismerte: rabszolga /kul/, inas /sagird/, segéd /kalfa/ és a mester /ustas/. A céh élén a 6 tagu tanács állt, a tisztségviselők közül a vallási vezetőt /sejk/ és a tényleges vezetőt /kethüda/ érdemes megemlitenünk.[232] Fontos az a körülmény is, hogy a céhet rendszeresen ellenőrizte az állam tisztviselői /kádi, muhtesib, eminek/ révén, de a céh maga is együttműködött a kormányzattal, gyakran kérte segitségét a kontárok ellen.[233] Az ipar korlátozott foku fejlődése csak néhány iparágban mehetett végbe; a hadseregnek és a flottának termelő iparágak, valamint a szultáni udvar szükségleteit kielégitő luxusipar, amelyekkel kapcsolatban néhány nagyüzem jött létre. Ezek esetében sem beszélhetünk azonban tőkés manufakturáról, hiszen állami felügyelet alatt működtek. Lényegüket tekintve tehát nem különböztek a "klasszikus" 1-3 fővel dolgoztató céhes kisüzemektől, amelyek az ipari termelés zömét adták.[234]

A kereskedelem sem volt lényegesen jobb hely-

zetben, mivel az adók, vámok következtében hátrányba került privilegizált nyugat-európai versenytársához képest. A kincstár a jobbára nem török etnikumu kereskedőréteget erősen adóztatta, ami nem kedvezett a tőkeképződésnek. Ennek ellenére jelentősnek mondható tőkék halmozódtak fel egy-egy kereskedő kezében. A hires zsidó kereskedőtőkés Joseph Nasi például 150 ezer dukát kölcsönt tudott adni II. Henrik francia királynak a XVI. század közepén.[235] Az 1600-ban meggyilkolt Kyra Esther nevü zsidó kereskedőnő vagyonát 400 ezer dukátra becsülték.[236] Mindez arra vall, hogy viszonylag jelentős tőkék halmozódtak fel a kereskedelemben, de mégsem vált egy kapitalizációs folyamat alapjává.[237] Ennek fő okát abban látjuk, hogy a kedvező agrárárak a föld felé terelték e réteg figyelmét is. Az adóbérlet, valamint a vámok bérlete egyre csábitóbbá vált e réteg számára, a már emlitett kereskedők vagyona is jórészt e forrásokból táplálkozott. Az ipar ugyanakkor nem kinált ilyen hasznot, céhes szerkezete is ellenállt volna az átalakitásnak. Ezért a kereskedőtőke nem nyomult be az iparba, nem vált ipari tőkévé. Ennek megfelelően az ipar nem tudta felfogadni, foglalkoztatni a munkanélküli parasztok széles tömegeit, amelyek az adózás terhei elől a városokba menekültek.

Ugy véljük tehát, hogy az eredeti tőkefelhalmozásnak csak egyik oldala valósult meg maradéktalanul a török birodalomban; a termelőeszközeitől megfosztott tömegek felhalmozódása, amelyek potenciális munkaerőkinálatot jelentettek. A másik oldalon a tőke felhalmozó-

dása viszont korlátozott volt, de a legfontosabb kétségtelenül az a tény, hogy e két oldal összekapcsolódása nem valósult és nem is valósulhatott meg. A felhalmozott tőke inkább a mezőgazdaság felé fordult, amelynek következtében a feudális, kelet-európaihoz hasonló tendenciák erősödtek.

A válság okai között fontos szerepet játszott az expanzió megakadása és ezzel kapcsolatban a katonai válság. Az expanzió szerepéről azt kell elmondanunk, hogy a fejletlen, stagnáló gazdaság szinte megkövetelte azt, hogy az oszmán uralkodó osztály uralmát az expanzió segitségével "termelje ujra." Ezt ugy is fogalmazhatnánk, hogy a stagnáló gazdaság legfeljebb eme uralom "egyszerü ujjátermelését" volt képes biztositani, mig az expanzió lehetővé tette a "bővitett ujratermelést." Ugyanakkor a stagnáló gazdaság bizonyos fokig korlátozta a török expanziót, ugyanis a gazdasági potenciál nem tette lehetővé a hosszu háborut. Sir Paul Rycaut a XVII. századra vonatkozóan tette ugyan a következő megjegyzést, de ez minden bizonnyal korszakunkra is érvényes volt: "A törökök között régi szokás és elv volt,...hogy sohasem folytassák a háborut három évnél tovább, amely idő alatt mindig jelentősen előrenyomultak, és nem kötöttek addig békét szomszédaikkal, amig győzelmeik és szerzeményeik nem fedezték a kiadásokat."[238] Ez az időbeli /s az ennek megfelelő térbeli/ limitáció jelezte az expanzió gazdasági korlátait, amelyet a birodalom csak kényszerüségből lépett át, mivel egy-egy hosszabb háboru gazdasági-tár-

sadalmi válságokat eredményezhetett. Fontos volt az expanzió azért is, mert a meghóditott területeket fel lehetett osztani timárokra, ami ösztönözte a szpáhikat katonai érdemek szerzésére, hiszen igy juthattak magasabb jövedelemhez, nagyobb összeggel adózó birtokokhoz.[239] A szpáhi-réteg kezdődő felbomlásáig /XVI. század vége/, de még utána is, az expanzió egyik fő célja a területszerzés, földszerzés volt. Ide kapcsolható a háboru zsákmányszerző jellege is, amelyben mind a szpáhik, mind az irreguláris katonai elemek egyaránt érdekelve voltak. A területszerző és zsákmányoló jelleg a háborunak ebben a tipusában nem mindig választható külön, bár az utóbbit inkább járulékos tényezőnek tekintenénk.

Fontos motiváló tényező az expanzióban a gazdasági érdek is, amely a birodalmat egy-egy jövedelmező terület /pl. tranzitkereskedelmet lebonyolító terület/ megszerzésére késztette. A gazdasági okokból folytatott háboruk rendszerint területszerzéssel kapcsolódtak össze, ezért nehéz elválasztani e két tipusu háborút egymástól. ugy véljük, hogy a gazdasági-kereskedelmi háboru az árutermelési tendenciák jelentősebbé válása folytán a XVI. században, annak is inkább második felétől jelentkezett.

A területszerző, a gazdasági-kereskedelmi háboru mellett még egy tipust különitenénk el az oszmán háborukon belül. Ez az un. politikai-vallási háboru, amely azonban az előzőekhez hasonlóan nem tisztán jelentkezett, hanem az előző két tipussal összefonódva.

Az expanzió szerepének fontossága után szólnunk

SZEGED

kell annak megtorpanásáról, lelassulásáról és következményeiről. Az expanzió lelassulását, bizonyos értelemben való lezárulását a kutatók többsége a drinápolyi béke körülre teszi.[240] Rögtön felvetődik az a kérdés, hogy az expanzió és a válság viszonyát hogy tudnánk meghatározni, melyiket tartjuk oknak, melyiket okozatnak. Ugy is fogalmazhatnánk a kérdést, hogy vajon a válság következtében lassult -e le az expanzió, vagy pedig az expanzió sikertelensége váltotta ki a válságot. Hegyi Klára ugy véli, hogy "a századvég három évtizedes, hasznot alig hozó, de mindent felemésztő háboruja Magyarországon elinditotta a birodalom többet már le nem gyürhető gazdasági válságát."[241] Coles koncepciója annyiban különbözik ettől, hogy ő már 1570-től, az expanzió kezdődő lelassulásától számitja a válságkorszakot.[242] Nála tehát az expanzió megállása, a táguló határok lezárulása nagyjából egyidejü a válság jelentkezésével, mig Hegyinél az expanzió, mint a gazdaságot kimeritő tényező jelentkezik.

Az expanzió lelassulásával kapcsolatban érdemes arra utalnunk, hogy a terjeszkedés a XVII. században is folytatódott, ha nem is a korábbi lendülettel. Véleményünk szerint azonban nem tarthatjuk az expanzió meglétét, vagy hiányát a válság egyedüli okának. Érdemes itt idéznünk a marxista szakirodalomnak azt a megállapitását, hogy "a hóditásokkal nagymértékben megnövekedett birodalom védelmi és államigazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fejlődési fokán vesztegló török társadalmi rendszer nem tudta belső erőforrásokból előteremteni."[243]

Kétségkivül egyetérthetünk azzal, hogy a költségek nagy része katonai, illetve államigazgatási jellegü volt. Nem oszthatjuk viszont azt az álláspontot, hogy a birodalom védelmi költségei nőttek volna meg, mert ez feltételezné a birodalom defenziv magatartását, az expanziótól való huzódozást, amiről pedig a XVII. században sem beszélhetünk. Ezzel szemben az offenziv háboruk költségeinek növekedését hangsulyoznánk, az expanzió erőltetésének belső gazdasági-társadalmi következményeit.

Az expanzió lelassulást a XVI. század második felétől több tényezővel magyarázhatjuk. Az egyik a birodalmak növekedését általánosan meghatározó tényező, a nagyság problémája. Mark Elvin szerint a birodalmak olyan egyensulyi pontig terjeszkednek, amelyben még fenn tudják magukat tartani teljes nagyságukban. A maximális erőfeszités viszont azt eredményezi, hogy a birodalom intézményei "belülről nézve állandóan tul lesznek terhelve."[244] A maximális nagyság elérése tehát szükségszerüen kivált egy belső feszültséget, amelynek legyürése a birodalom gazdasági fejlettségétől függ, amely egyébként az expanzió mértékét is determinálta. Az expanzió természetesen függ a birodalommal szomszédos államok, birodalmak gazdasági-katonai potenciáljától is. Erőegyensuly esetén a belső feszültséghez az óriási határok mentén kivülről jövő feszültség, nyomás is társul.[245] Ennek következménye az lesz, hogy a védelmi költségek megnőnek és egyre nagyobb részt emésztenek fel az össztermékből. A gazdaság szükségszerü kimerülése következtében a birodalom válsá-

ga is elmélyül, a szomszédok támadásaival szemben egyre védtelenebb lesz, területe csökken, esetleg fel is bomlik a birodalom.[246]

Mindezen általános megállapitások a török birodalomra nézve is többé-kevésbé helytállóak. A birodalom expanziója körülbelül 1570-re lassult le, maximális kiterjedését az 1670-es években érte el /Podólia meghóditásával/. Ez a száz év tehát a belső feszültség növekedésének időszaka, amely a XVII. század végén szükségszerüen a birodalom területének csökkenéséhez vezetett. A belső feszültség növekedést már az 1570-es évektől ki tudjuk mutatni, bár csak indirekt uton. A már emlitett maximális három évet az oszmán birodalom messze tullépte mind a perzsa háboru /1578-90/, mind a tizenötéves háboru vonatkozásában /1593-1606/. E jelenségre már a kortársak is felfigyeltek. Egy velencei követ összehasonlitást tett Szulejmán egy-két évig tartó perzsa hadjáratai és az éppen folyó hosszu perzsa háboru között.[247]

Az expanzió korlátai között helyesen hangsulyozta a szakirodalom a nagy távolságból eredő akadályokat. Perjés Géza a korabeli szállitás, hadseregellátmezés beható ismerete alapján fejlesztette ki un. akciórádiusz elméletét, amely a birodalom hóditási lehetőségeit egy bizonyos területen tul problematikusnak itélte meg.[248] A későbbiekben e problémáról részletesebben is szólni fogunk, itt csak annyit kivánunk megjegyezni, hogy a háboruk időtartamának meghosszabbodásában nem a hatósugárt kell elsősorban számitásba venni. Ezt bizo-

nyitja, hogy Szulejmán perzsa és Bécs elleni hadjáratai jóval rövidebb ideig tartottak, mint a századvég ugyanerre irányuló háborui.

Lényegesebbnek kell tartanunk az árforradalom kiváltotta inflációt és az ennek következtében jelentkező nehézségeket az expanzió századvégi lelassulásában. Nem tarthatjuk véletlen egybeesésnek az árforradalom jelentkezését 1580 körül és a perzsa háboru elhuzódását ugyanebben az időszakban. Ugy véljük tehát, hogy az expanzió lelassulása és a válság kibontakozása a 80-as évek elején egymással kapcsolatban álltak, egy összefüggő folyamat két oldalát alkották. Időbeli prioritást egyiknél sem tételezhetünk fel, mert akkor e folyamat egyik jellemzőjét ragadnánk ki a többi közül. Röviden ugyis jellemezhetjük az expanzió elhuzódásának jelentőségét, hogy a válság egyik megnyilatkozási formája volt, amely a már emlitett gazdasági folyamatokkal megegyezően a feudalizációs tendenciák kibontakozását segitette.

Szólnunk kell itt az expanzió lelassulásával kapcsolatos katonai válságról is. E katonai hanyatlás egyik oldalát, a szpáhik katonai és társadalmi szempontból való devalválódását, térvesztését már érintettük. Ezzel párhuzamosan -összhangban az általános európai tendenciával- megnövekedett a fizetett zsoldos csapatok létszáma. Erősitették e folyamatot a hosszu háboruk is. Mig 1527-ben összesen körülbelül 12 ezer portai zsoldos /janicsár és szpáhi/ volt, 1567-ben már 21-22 ezerre nőtt számuk, 1582-ben már 27 ezer, 1585-ben pedig 28 ezer fő-

ből állt a portai sereg.[249] A XVII. század elején pedig, 1609-ben a zsoldoscsapatok összlétszáma 57 ezer fő.[250] Az adatokból kitünik, hogy körülbelül 1585-ig folyamatos, de viszonylag egyenletes növekedéssel számolhatunk, mig 1585 és 1609 között szinte inflációs emelkedés következett be. Ezt mutatja, hogy mig korábban negyven év alatt /1527-1567/ következett be a zsoldos egységek számának megkétszereződése, addig a század vége felé ez körülbelül husz év /ha nem rövidebb idő alatt/ alatt megismétlődött.

Fontos változások mentek végbe a zsoldos csapatokon belül is. Ennek egyik oka a szolgarendszer kezdődő bomlása a XVI. század második felében. A privilegizált kapi-kulu vagy ghulám státus csábitóvá vált a nem szolga eredetü muszlimok számára. Ennek megfelelően mind a janicsárság, mind a közigazgatást irányitó szolgaelemek közé beszivárogtak.[251] Az első lépést ebben az irányban az jelentette, hogy a janicsárok fiait /kul-oglu/, akik jogilag szabad muszlimnak számitottak, felvették a żsoldos csapatokba, tehát mintegy örökölhető státussá tették. 1574-ben, II. Szelim trónralépése után egy kvótát állapitottak meg az arányokra vonatkozóan, később azonban általánossá vált a janicsári státus örökölhetősége.[252] A janicsárok közé való beszivárgást megkönnyitette az, hogy kereskedéssel és iparüzéssel kezdtek el foglalkozni, mivel zsoldjuk értéke az infláció miatt jelentősen csökkent.[253] Mivel a janicsárok adómentességet élveztek, privilégiumaik elnyerésére törekedtek olyan

elemek is, akik csak felvetették magukat a zsoldlistára, katonai szolgálatot viszont nem teljesitettek. Egy 1577-es szultáni fermánban arról olvashatunk, hogy Damaszkusz tartomány "beglerbégjei a megüresedő helyeket a janicsár-csapatokban gazdag és tehetős helybelieknek és külföldieknek adják. Ezek pedig -folytatja a fermán- nem látják el a szolgálatot, hanem pénzt adnak a tiszteknek, akik felmentik őket kötelességük alól. Igy a janicsár egységekben korrupció és zürzavaros állapotok uralkodnak, amelyeknek véget kell vetni."[254] A janicsár és szpáhi csapatok felduzzadása két veszélyes következménnyel járt. Az egyik a fegyelem hihetetlen mértékü megromlása volt, a másik pedig az, hogy Isztambulban egyre nagyobb politikai sulya lett ennek a lázongó, frakcióharcokban egyre inkább felhasznált rétegnek. Az inflációs időszakban igen nehéz helyzetbe kerültek, amit felkeléseik /1586, 1589, 1592, 1600, 1603/ is jeleztek.[255]

A katonai válság egyfelől a gazdasági válság, az árforradalom kifejeződése; másfelől viszont a szükséges és elkerülhetetlen strukturális változásokból adódott. E változások az általános európai fejlődés irányába mutattak, a fizetett zsoldos csapatok létszáma nőtt meg, ezen belül is elsősorban a gyalogságé /janicsárok/. A szpáhik kiesésével jelentősen meggyengült a lovasság, amelyre korábban az offenziv hadmozdulatok hárultak. A szpáhik kiesésének pótlására szervezett lovas egységek /pl. szekbánok/, vagy a Porta szpáhijai nem tölthették be azt az ürt, amelyet a hübéres lovasság maga után ha-

gyott. Ez az átmeneti helyzet problémát jelentett olyan szempontból tehát, hogy a defenziv feladatokat ellátó janicsárság mellett nem volt ütőképes lovasság, sőt az utóbbi létszámában is erősen csökkenhetett. A másik probléma a különböző csapatrészek /janicsárság, Porta szpáhijai, szpáhik, szekbánok, irreguláris elemek, tüzérség/ együttműködéséből, illetve a hadszervezet átmeneti állapota miatt éppen ennek hiányából, egyfajta koordinálatlanságból fakadt.[256] A katonai válság a XVI. század végén vereségekben, illetve sulyos veszteségekben jutott kifejezésre.

Az utolsó probléma, amelyről a belső válság kapcsán szólnunk kell, a politikai élet válsága. Itt elsősorban a központi kormányzat válságát kell kiemelnünk. A török birodalom esetében ez különösen fontos volt, mivel a meghóditott tartományok heterogén halmazából nem fejlődött ki egy gazdaságilag viszonylag egységes állam. A török birodalom tehát nem tudta teljes mértékben asszimilálni a meghóditott népeket; különböző nyelvü, eltérő gazdasági fejlettségü népek laza konglomerátuma maradt. A központi kormányzat azonban érvényesiteni tudta bizonyos áttételek /helyi adminisztráció, hadsereg/ segitségével hatalmát. Ennek azonban feltétele volt a központi kormányzat hatékony funkcionálása.[257]

A központi kormányzat legfőbb és meghatározó képviselője a szultán volt. A keleti államszervezet despotikus jellegének megfelelően korlátlan hatalommal rendelkezett, amelynek gazdasági alapja a földtulajdon volt.

A szultánnak saját érdekében törekednie kellett a magántulajdonosi tendenciák visszaszoritására, a birodalom és az őt támogató katonai-bürokratikus vezetőréteg érdekében pedig sikeres háborukat kellett inditania. Az intézményrendszer /szolgarendszer, timárrendszer/ biztositotta a szultán hatalmának teljes érvényesülését.[258]

A XVI. század második felétől azonban bomlani kezdett az intézményrendszer, a sikeres expanzió pedig egyre nehezebbé vált. A birodalmi méretek már II. Mehemed óta lehetetlenné tették, hogy a szultán valamennyi üggyel foglalkozzék, de a fontosabb hadjáratokban részt vett. A sikertelen expanzió azt a szultáni reagálást váltotta ki a XVI. század második felétől, hogy egyre inkább visszavonultak a szultánok mind a közügyek intézésétől, mind a hadvezetéstől.[259] Ez azt a lehetőséget rejtette magában, hogy a szultáni hatalom szakrális jellegüvé válik. Ezzel párhuzamosan a szultán szerepét betöltő nagyvezér mintegy tényleges uralkodóvá vált volna. Felmerült tehát annak lehetősége, hogy az oszmán birodalomban is létrejöjjön a "kettős királyság" intézménye. Ez a tendencia azonban látens maradt egyfelől azért, mivel egy rátermett uralkodó /pl. IV. Murád/ bármikor kezébe vehette az ügyek intézését, a hadsereg vezetését. Másfelől a szolga származásu nagyvezér poziciója nem volt olyan stabil, hogy egy ilyen jellegü hatalmat tartósan gyakorolni lett volna képes. A kormányzat a XVI. század második felétől egyre inkább az un. "politikai

felhőrégió" viharaiba került. Az egyes frakciók egy-egy magas méltóság köré tömörültek, aki leggyakrabban a diváni tanács egyik vezéri posztját töltötte be /a XVI. század végén már hét vezéri tisztség volt/. A frakcióharc, amelyet a szeráj is szitott, azt eredményezte, hogy a diván állandó változásban volt. Elsősorban a nagyvezéri tisztségért folyt ádáz harc a frakciók között.[260] Mindez azt eredményezte, hogy konzekvens belpolitikát, vagy külpolitikát aligha lehetett volna folytatni az állandó kormányzati változások miatt.

A politikai hatalom gyengülésében feltétlenül szerepet játszott a gazdasági-pénzügyi válság is. A központi hatalom gyengesége viszont visszahatott e válságra, amennyiben a válság megoldására hozott intézkedések nem voltak átgondoltak, csak "ad hoc" jellegüek, így tartós eredményt sem hozhattak. A politikai hatalom gyengülését tükrözték a már emlitett dzseláli mozgalmak, zsoldos felkelések, valamint az expanzió lelassulása is.

Röviden összefoglalva az eddig elmondottakat, a török válság kezdetei a XVI. század nyolcvanas éveire tehetők, mivel az árforradalom ekkorra bontakozott ki. Ez a "külső" hatás, összefonódva belső /demográfiai, gazdasági, társadalmi/ folyamatokkal komoly pénzügyi, társadalmi, politikai, katonai válságot eredményezett a XVI. század utolsó két évtizedében. Ez a válság egy igen jelentős transzformáció kezdeteihez vezetett, amely átalakulás a kelet-európai fejlődés irányába mutatott, jöllehet az ázsiai termelési mód keretein belül maradt.

II. rész. A török külpolitika és stratégia összefüggései a XVI. század második felében /1568-1606/

1. "Világpolitika" a XVI. század második felében

Mielőtt rátérnénk a török külpolitika és hadtörténet elemzésére, feltétlenül foglalkoznunk kell az európai hatalmak egymáshoz való viszonyával, külpolitikai orientációikkal. Mindez azért szükséges, hogy el tudjuk helyezni a török külpolitikát az európai összefüggések tér és időkordinátáján, megértsük a bonyolult kapcsolatok rendszerét, amelyek teljes bemutatására e tanulmány keretein belül nem vállalkozhattunk, csak egy vázlatos áttekintés erejéig foglalkozhattunk az európai külpolitikával.

Mindenekelőtt szólnunk kell az un. világpolitika vagy világtörténet fogalmáról. Ahogyan a világpiaci kapcsolatok is csak kezdeteiknél tartottak a XVI. század második felében és nem terjedtek tul egy bizonyos, a vonzáskörükbe tartozó területen, ugyanugy a világtörténet, világpolitika sem kapcsolhatta egybe az összes országot, államot. A világgazdaság centrumában Európa állt, ezen belül az atlanti országok /Portugália, Spanyolország, Franciaország, Németalföld és Anglia/ játszottak döntő szerepet.[261] A gazdasági kapcsolatokban alárendelt, csekély szerepet játszott a gyarmati helyzetben levő Amerika /annak is csak középső és déli része!/, alig vett részt Afrika /északi részei/, Ázsia egy része pedig a

levantei kereskedelem révén kapcsolódott valamelyest a formálódó "világpiac"-hoz. A gazdasági kapcsolatok Európában való koncentrálódása, a többi földrész viszonylagos izoláltsága magyarázza azt a tényt, hogy világpolitikán a XVI. században elsősorban európai politikát értünk, mivel a "politika a gazdaság koncentrált kifejeződése."[262] E világpolitika, ha a XX. századi szóhasználathoz képest korlátozott nagyságu területre vonatkozott is, jelentős előrelépést jelentett korábbi időszakok még szükebb területre érvényes világpolitikájához képest. A XVI. században viszonylag távoli területek kerültek egymással gazdasági és ebből következően politikai kapcsolatba. Ennek egyik eklatáns példájának tekinthetjük az angol-perzsa gazdasági kapcsolatokat a XVI. század közepétől, amelynek politikai tükröződése az angol,Sherley testvérek perzsiai tevékenysége. Az ő kezdeményezésükre került sor követség küldésére Európába /1600/, amelynek célja a törökellenes összefogás létrehozása volt.[263]

Vizsgáljuk meg, hogy melyek voltak e világpolitikának fő vonásai. A XVI. századi ellentéteket az európai államok között korántsem tekinthetjük a középkori univerzalizmus /ld. pápa-császár harc/ és a modern nacionalizmus közötti ellentmondásoknak.[264] Az ugynevezett nemzeti monarchiák ugyanis több nemzetiséget magukba foglaló államalakulatok voltak. Nacionalizmusról tehát aligha beszélhetünk, a nemzetközi politikát meghatározó tényező kétségkivül a dinasztikus érdek. Ez a feudális-dinasztikus érdek jogi alátámasztást nyert az ál-

lamok egymással szembeni területi követeléseiben.[265] A XVI. században már fontos szerepet kezdtek játszani a kereskedelmi és gazdasági okok az egyes államok érdekellentéteiben, bár nem volt még meghatározó jelentőségük. E motiváció csak a XVII. században vált lényegessé, amikor az európai nemzetek kereskedelmi háborujának szinterévé vált az egész földkerekség.[266] A XVI. században fontosabb tényező volt az európai politikában a vallás. A reformáció és ellenreformáció küzdelme, valamint a törökellenes "szent ligák" jelentősége mindazonáltal háttérbe szorult a meghatározó dinasztikus érdekek mögött. A dinasztikus érdek sokszor összefonódott valamely vallási irányzattal, ami még inkább kiélezte a dinasztikus-területi versengést a hatalmak között.[267]

A dinasztikus politika több módszert, eszközt ismert érdekei érvényesitésére. Ezeknek egyike a dinasztikus házasságkötés volt, amely sokszor két dinasztia vetélkedésének, háborujának vetett véget. E kényszerü kompromisszum azonban szándékaiban tulmutatott a békén, mivel egy későbbi örökösödés révén egy számára előnyösebb status quot remélt mindkét fél.[268] A másik békés eszköz a perszonálunió volt, amely létrejöhetett felajánlás, örökség, vagy erőszakos foglalás utján.[269] Háboru akkor következett be, ha mindezek a módszerek nem váltak be, illetve már nem lehetett őket alkalmazni. A dinasztikus háboru belső társadalmi bázisát a nemesség jelentette, mig az előremutató jellegü gazdasági-kereskedelmi háboru a polgárság támogatására számithatott.

Az általános áttekintés után vázlatosan áttekintjük az egyes európai államok külpolitikáját a XVI. század második felében, kiemelve a fontosabb ellentéteket és szövetségeket. Nyugat-Európával kezdjük áttekintésünket, ahol a két fő hatalom Spanyolország és Franciaország volt. A XV. század végén kezdődő, fél évszázados küzdelmet Észak-Itália birtoklásáért az 1559-es Cateau-Cambrésis-i béke zárta le hosszabb időre. A kor szokása szerint a békét dinasztikus házasságkötések pecsételték meg; II. Fülöp spanyol király elvette II. Henrik francia király egyik lányát, Erzsébetet, a piemonti király pedig a másikat, Margitot.[270] A status quo alapján kötött békében Franciaország lemondott Piemont nagy részéről, ellenben megtartotta nyugati határai mentén Toult, Verdunt és Metzet. A békekötés ellenére /amely a spanyol félnek kedvezőbb volt/ sem állithatjuk azt, hogy a hegemóniáért folytatott harc eldőlt volna; a franciák rendelkeztek bizonyos állásokkal Észak-Itáliában és bizvást számithattak néhány választófejedelemre a Német Birodalomban is.

Suriano velencei követ megfigyeléseit /1559-ből/ érdemes idéznünk a spanyol külpolitikával kapcsolatban. Szerinte a spanyol hadsereg és flotta nagyságban elmarad ugyan a töröktől, de minőségét tekintve egyenrangu azzal. A franciákkal folytatott háboruban négy sereget állitottak fel, összesen körülbelül 100 ezer katonával.[271] Suriano ugy itélte meg az erőviszonyokat, hogy azok kiegyensulyozottaknak mondhatók, csak a francia flotta gyengébb, és ez az oka, hogy a török flottát fel-

használni igyekszik a francia király.[272] A velencei diplomata stratégiai szempontból is fontos megállapitásokat tett. Észrevette például azt, hogy Afrika közelsége miatt Spanyolország a Mediterráneum felől a legsebezhetőbb. Ez az oka annak, hogy V. Károly igyekezett meghóditani Tuniszt, mivel az észak-afrikai partok ellenőrzése biztositotta volna Spanyolországot a potenciális török veszélylyel szemben.[273] Németalföld stratégiai jelentőségét abban látta Suriano, hogy Franciaország ellen e területről lehet a leghatékonyabb támadást intézni.[274] Az Angliával való spanyol kapcsolat lényegét abban kereste, hogy Németalföld megtartása érdekében feltétlenül fontos a spanyoloknak az odavezető tengeri utvonal biztositása, amelynek két módja van. Az egyik a béke fenntartása Angliával, a másik a szigetország valamilyen módon /dinasztikus házasság, hóditás/ való megszerzése.[275] Ismeretes, hogy a dinasztikus házasság létrejött V. Károly fia, Fülöp és Mária angol,királynő között, de annak halála /1558/ után meghiusultak a spanyol tervek.

Spanyolország helyzetét megkönnyitette az, hogy Franciaországban az 1559-es béke után hamarosan kitörtek a vallásháboruk, amelyek az erős monarchiát nagyon meggyengitették, külpolitikai aktivitását erősen korlátozták. Ennek megfelelően a velencei követjelentések a XVI. század második felében már csak két "szuperhatalmat" emlitettek; a török birodalmat és Spanyolországot. Korábban még a francia királyságot is nagyhatalomnak tekintették.[276]

A franciákkal való konfliktus helyébe a 60-as évek második felében más, belső problémák léptek. Első helyen kell itt megemlitenünk a németalföldi polgári forradalom és szabadságharcot /1566-tól/. Mivel a leggazdagabb tartományokról volt szó, amelyeknek megtartása stratégiai szempontból is igen fontos volt, II. Fülöp minden eszközzel Németalföld pacifikálására törekedett. Ugyanakkor 1568-ban Granadában kitört a moriszkók felkelése, amelyet csak 1570-re sikerült leverni.[277] Az 1570-es években a spanyol flotta résztvett a törökellenes Szent Ligában is, amely Lepantónál /1571. október 7-én/ nagy győzelmet aratott a török flotta felett. Ez utóbbiról később részletesebben is szólunk, itt csak jelezni kivántuk a spanyol hatalom sokirányu lekötöttségét. A törökkel kötött fegyverszünetek /1578, 1580/ azt jelezték, hogy II. Fülöp külpolitikai érdeklődése más irányba terelődött.[278] Sebestyén portugál király meggondolatlan marokkói expediciója, halála /1578/ után felmerült annak lehetősége, hogy az Avis-dinasztia kihalása után a spanyol király örökség cimén magának vindikálja a portugál trónt. Ez 1580-ban meg is történt, Portugáliát II. Fülöp annaktálta, ami jelentősen megnövelte a spanyol király korábban is jelentős sulyát a világpolitikában. Mivel e politikai befolyásnövekedésre mind Franciaország, mind Anglia ugy reagált, hogy támogatni kezdték a németalföldi felkelőket, II. Fülöp mindkét ország ellen akciót inditott.[279] Anglia ugyanakkor kereskedelmi tárgyalásokat kezdett a Portával, amely 1580-ban a kapitulációs

szerződéshez vezetett. A gazdasági-kereskedelmi kapcsolat mögött Erzsébet királynő politikai manőverei rejlettek. Az Isztambulban levő állandó követek /1583-tól/ révén igyekezett katonai fellépésre birni a Portát, ami gyakorlatilag a Mediterráneumban végrehajtott diverziós flotta támadás lett volna.[280] Az angol királynő azzal indokolta a közös fellépés szükségességét a spanyolok ellen, hogy Anglia legyőzése után II. Fülöp a török birodalom ellen fog fordulni.[281] A másik fontos terület,ahol fellépett Anglia a spanyol hegemóniával szemben, Németalföld volt. Erzsébet királynő 1585-ben hajlandó volt szövetséget kötni az utrechti unióval és korlátozott számu katonai kontingenst küldött Németalföldre.[282] Célja ezzel nem annyira a protestáns rendek védelmezése volt katolikus uralkodójukkal szemben, hanem a spanyol birodalom lekötése. Emellett Calaist is szerette volna visszaszerezni, amely fontos hidfőállás lett volna a franciák ellen.[283]

Ilyen körülmények között a spanyol-angol fegyveres összecsapás elkerülhetetlen volt. Egy 1586-os velencei követjelentés négy pontban sorolta fel II. Fülöp sérelmeit Angliával szemben. Az első helyen szerepelt az angolok flandriai /németalföldi/ tevékenysége, a második helyen az Indiákon való akciók /a spanyol gyarmatok elleni kalózkodás/, harmadikként emlitette a forrás a portugál trónkövetelővel, Don Antonióval való angol kapcsolatot, a negyedik a konstantinápolyi tárgyalások a törökkel.[284] Az európai diplomáciatörténet kiváló is-

merője, D. M. Vaughan szerint az 1580-as évekre két nagy diplomáciai-politikai kapcsolatrendszer alakult ki. Az egyik magába foglalta II. Fülöp ellenfeleit: Angliát, Franciaországot, Németalföldet, Don Antoniót és a szultánt. A másik kiépitésén XIII. Gergely pápa fáradozott, amikor megpróbált egy európai ligát összekovácsolni a török birodalom ellen.[285] A spanyol-angol ellentétek között meg kell emlitenünk a vallási differenciákat is, mivel II. Fülöp az ellenreformáció terjesztésével kapcsolta össze alapvetően dinasztikus törekvéseit. Az Anglia elleni támadást már 1585-ben elhatározta, ami azt mutatja, hogy a spanyol hatalmat legérzékenyebben a Németalföldnek nyujtott angol segitség érintette. A spanyol terv lényege az volt, hogy a hatalmas hajóhad biztositja a tengeri fölényt az angol hajóhaddal szemben és a doveri öböl feletti kontrolt megszerzi. A Németalföldön harcoló katonai egységek pedig átkelnek Angliába, ahol leverik az ellenállást.[286] Angliával kapcsolatban II. Fülöp egymásnak ellentmondó kijelentéseket tett. Igy 1586-ban még királyi koronáról ábrándozott, mig 1588-ban azt állitotta, hogy nem akarja növelni birtokait, csak a katolikus hitet akarja kiterjeszteni.[287] Mivel azonban ez utóbbit aligha tudta volna megvalósitani az előbbi, azaz Anglia meghóditása és Erzsébet detronizálása nélkül, nem adhatunk hitelt a spanyol király utóbbi kijelentésének.

A spanyol inváziós terv azonban csődöt mondott 1588 nyarán. Ennek egyik okát abban kereshetjük, hogy a

SZEGED

németalföldi kikötők közül egy sem volt spanyol kézen. Az Armada vereségének fontos oka továbbá az angol hajók nagyobb mozgékonysága, tüzereje, valamint az a tengeri vihar, amely elől a spanyol hajóhad nem tudott védett helyre menekülni.[288] Az 1588-as vereség után tovább folyt az angol-spanyol tengeri háboru egészen 1604-ig; ujabb Armadák indultak és semmisültek meg a viharokban, a spanyol kikötőkön pedig többször rajtaütöttek az angol kalózkapitányok.[289]

Az 1588-as angliai kudarc után II. Fülöp figyelmét a meggyengült Franciaország kezdte egyre inkább lekötni. A spanyol király aktivan támogatta a Guise herceg vezette Katolikus Ligát, 1584-ben szerződést is kötött vele. Mindez lehetőséget teremtett a spanyol hatalom számára, hogy beavatkozhasson a francia belügyekbe. Mivel Anjou hercegének 1584-es halálával a Valois-dinasztia kihalása várható volt /III. Henriknek nem volt utódja/, II. Fülöp távolabbi célja az volt, hogy Portugáliához hasonlóan Franciaországot is megszerezze örökösödés cimén. Ezért lányát, Izabellát akarta a francia trónra ültetni. 1589-ben III. Henriket a Liga meggyilkoltatta, ami megnyitotta az utat mind a protestáns Navarrai Henrik /III. Henrik kijelölt utóda/, mind pedig a spanyol király előtt. Utóbbi németalföldi csapatai segitségével két alkalommal is támadást intézett Navarrai Henrik ellen /1590, 1592/, utóbb Párizst is elfoglalta.[290] Navarrai Henrik áttérése a katolikus hitre /1593/ véget vetett a Katolikus Liga befolyásának és ami ezzel egyet jelen-

tett, a spanyol fennhatóságnak. A spanyol hegemónia elleni, korábbi leplezett küzdelem, amelynek fő formája a spanyol uralom ellen felkelt németalföldi tartományok támogatása volt, nyilt harccá változott át. 1595-től IV. Henrik hadat üzent Spanyolországnak és ezzel szövetség jött létre Anglia, Németalföld és Franciaország között. A szövetségesek közti érdekellentétek kifejezésre jutottak abban is, hogy Franciaország már 1598-ban békét kötött /vervins-i béke/ Spanyolországgal, nagyjából a cateau-cambrésis-i feltételekkel.[291] Spanyolország harca tovább folyt Anglia ellen az 1604-es fegyverszünetig, az Egyesült Tartományokkal pedig 1609-ig.

A nyugat-európai politikát ugy jellemezhetjük, hogy Nyugat-Európa gazdasági sulyának megfelelően e térség játszotta a világpolitikában is a legfontosabb szerepet. Mig a XVI. század első felében többé-kevésbé a spanyol-francia erőegyensuly jellemezte Nyugat-Európát, addig a XVI. század második felében Franciaország belső problémái következtében egyértelmü spanyol hegemóniáról beszélhetünk. Ez a spanyol hegemónia, világuralomra való törekvés azonban komoly ellenállásba ütközött a feltörekvő angol és németalföldi, polgárosodottabb államok részéről. Ezért a spanyol Habsburgok világhatalmi törekvése lényegében csődöt vallott, és ezzel együtt az általuk képviselt ellenreformációs ideológia is bizonyos korlátok között maradt.[292]

Áttérve a kelet-európai térségre, mindenek-

előtt le kell szögeznünk, hogy e térség államainak gazdasági sulya csekélyebb volt a világgazdaságban, ennek megfelelően politikai szerepe is elmaradt a nyugat-európai területtől. Közismert, hogy a nemzetközi munkamegosztásban az agrárövezet szerepét játszotta Kelet-Európa, amelynek országaiban nem az abszolutizmus Nyugat-Európára jellemző megerősödését figyelhetjük meg, hanem éppen ellenkezőleg, a rendi-oligarchikus erők előretörését.[293]

A XVI. század második felének kelet-európai politikájában fontos, szinte meghatározó szerepet játszott Lengyelország, amelyhez észak felől kapcsolódott Svédország és Dánia, kelet felől Oroszország, dél- délkelet felől a török birodalom /vazallus államai révén/, nyugat felől pedig a német-római birodalom. Ugy tünik, hogy a XVI. században egyfajta erőegyensuly valósult meg a térségben, amelyet ugyan a Habsburg és török birodalom hatalmi aspirációi veszélyeztettek, de tartósan megváltoztatni nem tudtak. A konfliktusok fő területe a balti kereskedelemben fontos szerepet játszó Livónia és Estónia volt, amely területek birtoklására, vagy megszerzésére mind az északi hatalmak, mind Lengyelország és Oroszország törekedtek.

Dánia a XVI. század második felében kereskedelmi háborukat folytatott a Hanza-szövetség ellen, majd a balti-tengeri hegemóniáért Svédországgal. Az 1563-70 között vivott háboru a dánok számára előnyös status quot fenntartotta.[294]

Svédország a kalmari unió felbontása után /1523/ szabadult meg a dán uralomtól, ezután viszont egyre é-

lesebb küzdelmet folytatott Dániával a Baltikum feletti uralomért, amely harcban a XVI. században egyértelmüen alulmaradt. Mivel a létfontosságu Sund-szoros Dánia kezében volt, a balti kereskedelmet pedig főként holland kereskedők bonyolitották le, Svédország a Baltikum keleti felében próbálta megvetni a lábát és az Oroszországgal való kereskedelmet megszerezni. A hasonló orientációt követő lengyelekkel közeledés történt, ami gyakorlatilag svéd-lengyel szövetséghez vezetett Oroszországgal szemben.[295] E szövetség érdekellentéteket is rejtett magában, amely azonban csak a XVII. században vált nyilt konfliktussá.

Lengyelország, ahogy emlitettük, a kelet-európai térség centrális helyzetü állama volt, igy szinte magába süritette e terület szinte minden gazdasági és politikai ellentmondását, ellentétét. Kifejeződött ez a Jagello-ház kihalása /1572/ utáni uralkodóválasztásokban is. A jelöltek között szerepelt Habsburg-főherceg, orosz cár, svéd király. Végül a francia király öcsét, Henriket választotta meg a lengyel nemesség, de korlátozta hatalmát /articuli Henriciani/.[296] Henrik azonban a francia király halálakor visszatért Franciaországba, amit a lengyel nemesség ugy értelmezett, hogy ezzel feladta a lengyel királyságot. Az ujabb választások az erdélyi fejedelem, Báthori István győzelmét hozták a Habsburg ellenjelölttel szemben.[297] Báthori halála /1586/ után a svéd király fiát, Zsigmondot választották meg királynak. A svéd király halála /1592/ Zsigmond svéd ki-

rályi cimét is biztositotta, azaz létrejött egy laza perszonálunió Lengyelország és Svédország között. A svéd jelölt megválasztása kifejezte ugyan a közös érdekeket Oroszországgal szemben, mindazonáltal nem lehetett tartós e perszonálunió. Zsigmond nagybátyja, Károly herceg, mint svéd kormányzó fokozatosan függetlenitette magát, majd a Svédországban partraszálló Zsigmondot az országgyülés /riksdag/ elsősorban vallási okok miatt megfosztotta a tróntól. Ettől kezdve svéd-lengyel harcok is dultak Livóniában, amelyek 1600-1606 között jelentős lengyel sikereket hoztak. Oroszország belső válsága végül kiváltotta mindkét hatalom akcióját, amely csaknem Oroszország felosztásához vezetett.[298]

Oroszország a tatár iga lerázása után, a XVI. században több irányban is terjeszkedni próbált. Az egyik orientáció dél-keleti volt, amely a szétesett Aranyhorda utódainak, a kazanyi és asztrahányi kánságok elfoglalására irányult. IV. Iván e két kánságot 1552-ben és 1554-ben hóditotta meg. A másik terület, amelynek megszerzésére törekedett Oroszország, Livónia és Estónia volt, ahol összeütközésbe került a kelet felé nyomuló lengyelekkel és svédekkel. Az un. livóniai hosszu háboruban /1558-1583/ e két hatalommal került szembe, amely azzal zárult, hogy Lengyelország és Svédország osztotta fel Livóniát.[299] Borisz Godunov ujabb háborura kényszerült a svédekkel /1590-1595/, de a korábbi status quo lényegileg nem változott.[300] A már emlitett svéd-lengyel perszonálunió komoly veszélyt jelentett Oroszországra nézve, amely

a XVII. század eleji válság következtében belső válság következtében területi veszteségekhez vezetett.

Itt csak röviden kívánunk szólni, két hatalomról, amely érdekelt volt Kelet-Európában; a német-római császárságról és a török birodalomról. A Habsburg-dinasztia keleti ága több izben tett kisérletet a lengyel trón megszerzésére, amint azt már emlitettük. Kelet felé való terjeszkedésével azonban beleütközött a török birodalom érdekszférájába. Abban látjuk a török birodalom kelet-európai politikájának lényegét, hogy a Habsburgok előretörését igyekezett megállitani, azaz a fennálló status quo fenntartására törekedett a térségben. Közép-Európa /Magyarország nyugati részei és a német birodalom/ felé viszont a török folytatott terjeszkedő politikát, itt a Habsburgok voltak defenzivában.

Összefoglalásul azt mondhatnánk, hogy a "világpolitika" a XVI. század második felében rendkivül bonyolult és szerteágazó volt. Különböző ideiglenes érdekszövetségek jöttek létre és bomlottak fel mind Nyugat, mind Kelet-Európában. Mindkét térség rendelkezett egy-egy domináns hatalommal, amelyek veszélyeztették a többi állam önállóságát, ezért szövetségek szerveződtek ellenük. Nyugat-Európában ez a hatalom Spanyolország, Kelet-Európában a török birodalom volt. Bonyolitja a politikai képletet az a tény, hogy e két hatalom egymással is ellentétben állt és a másik fél ellenségeit támogatta. E politikai szituáció végül mindkét birodalom relativ visszaszorulásához vezetett.

2. A török birodalom külpolitikája 1568-1578 között

Az oszmán birodalom külpolitikájának általános vonásairól kell először beszélnünk. Hasonló abban a tekintetben az európai politikához, hogy ez is alapvetően dinasztikus jellegü. Különbözik ettől abban a vonatkozásban, hogy a török birodalom hosszu fennállása alatt /1300-1922/ csak egy dinasztiát ismert, az Oszmánt, mig az európai államokban több dinasztia is váltotta egymást. Az eltérés okát a keleti és európai államfejlődési tendenciák közötti különbségekben látjuk; a XVI. századi nyugat-európai abszolutizmus legfeljebb megközeliteni tudta a szultáni despotizmust, elérni sohasem. Az általános tendencia mindazonáltal Nyugat-Európában az uralkodói hatalom erősödése felé mutatott, mig az oszmán birodalomban a szultáni hatalom a gyengülés irányába haladt /XVII. századi detronizációk/. Ez utóbbi okát a keleteurópaihoz hasonló agrárius tendenciákban látjuk, amelyek gyengitették az uralkodók hatalmának gazdasági és társadalmi bázisát. A XVI. században mindazonáltal a szultáni hatalom felülmulta az európai uralkodókét. Egy velencei követ ezt annak tulajdonitotta, hogy a nemesség /azaz a rendiség/ nem korlátozza a szultán akaratának érvényesülését.[301]

A korlátlanul érvényesitett dinasztikus külpolitika szolgálatában állott a középkor "egyetlen valódi katonai állama"[302] is. Ahogy az expanzió funkcióinak

tárgyalásakor rámutattunk, maga a társadalom és a sajátos intézményrendszer /timárrendszer, szolgarendszer/ is igényelte a hóditást. A dinasztikus-hóditó külpolitikával szorosan összefonódott a dzsihád, a hitetlenek elleni szent háboru képzete. Hangsulyoznunk kell itt a különbséget; az európai politika ugyan szintén kapcsolódott vallási motivumokhoz /reformáció, ellenreformáció/, de nem ezek voltak a külpolitika elsődleges meghatározói. A dzsihádhoz hasonló eszmének csak a középkori keresztes-háboruk, valamint Szent Ligák célkitüzéseit tekinthetjük, de ezek jelentősége a XVI. század második felében csökkenőben volt. Nyugat-Európa geopolitikai okok következtében kevésbé volt érdekelve a török Európából való kiüzésében, esetenként egyes államai még szövetséget is kötöttek vele közelibb és éppenezért veszélyesebb ellenfeleikkel szemben.[303]

A török birodalomban viszont a Koránon alapuló egyházi jog /seriat/ szinte elválaszthatatlanul összefonódott a dinasztikus-hóditó célkitüzésekkel.[304] A muszlim teória szigorubb változata /Hanafita iskola/ kétfajta területet különböztetett meg: a dar al-Islam-ot /az iszlám házát, vagy területét/, amely a birodalom fennhatósága alatt levő területeket foglalta magában, és a dar al-harb-ot /a háboru házát, vagy területét/, ahol hitetlenek élnek és amelyet háboruval kell pusztitani.[305] A kevésbé merev, gyakorlatiasabb teória hivei /Shaafita/ szerint az előbb emlitett két kategória között van egy harmadik, átmeneti jellegü terület. Ez az un. dar al-

ahd /a szerződés háza, vagy területe/, amely arra a területre vonatkozik, amelynek lakói kollektive fizetnek adót a szerződés /ahd/ szerint és ennek fejében mentességet élveznek bármiféle beavatkozástól.[306] A szultán un. ahdnámét adományozott a vazallus fejedelmeknek is, amelyek egyik lényeges pontja az adó, amely egy fixált összeg volt. Emellett más feltételeket is tartalmazhatott az ahdnáme, igy például tuszok küldése, vagy a szultáni hadsereg élelmezése hadjáratok alkalmából, szövetségesi igéret stb.[307] A szigorubb teória hivei e területet is, amelyet mai szóhasználattal vazallus államnak neveznénk, a dar al-Islamba sorolták.[308] A dar al-ahd státusu terület másik elnevezése dar al-sulh /a fegyverszünet területe/ volt.[309] A dar al-ahd esetleg később, a terület közvetlen birtokbavételével ténylegesen is dar al-Islammá vált; ekkor az oszmán hóditás két lépcsőben, fázisban ment végbe.[310] Erre akkor kerülhetett sor, ha a vazallus állam megszegte az ahdnámét /pl. nem fizette meg az adót/, aminek következtében dar al-harb lett ujra, majd elfoglalása után dar al-Islam.[311] A szultán feladata és kötelessége volt, hogy a dar al-Islam-ot állandóan terjessze a dar al-harb rovására. Közös a két teóriában, hogy a dar al-Islam igazi ellentéte a dar al-harb, mig a dar al-ahd lényegében része az oszmán birodalomnak. Több esetben a dar al-ahd-ból nem lett dar al-Islam; ilyen vazallus állam Erdély, Moldva, Havaselve és a krimi tatár kánság. Érdekes módon ezek az országok az oszmán birodalom északi peremvidékén helyezkedtek el,

Lengyelország és Oroszország felé mintegy ütközőállamokként funkcionáltak.[312] Dar al-ahd-ként való megmaradásuk több következtetésre ad lehetőséget. Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy a Lengyelország és Oroszország felé való terjeszkedés,,legalábbis a XVI. században, nem állt a Porta céljában. A másik következtetésünk kapcsolódik Sugar amerikai kutató egy érdekes megjegyzéséhez. Szerinte Szulejmán 1541-ben arra kényszerült, hogy visszatérjen a vazallus államok létesitésének korábbi koncepciójához, holott eredeti terve az volt, hogy egész Magyarországot vazallus államként használja fel.[313] Véleményünk szerint még egy alapvető különbség van a vazallus államok XIV-XV. századi létesitése és Erdély 1541 utáni létrehozása között. Ez pedig az, hogy az előbbiek kis, vazallus államokra való felosztásuk után dar al-Islammá váltak, mig Erdély esetében ez nem következett be. Ennek fő oka az lehetett, hogy Erdély nem érintkezett közvetlenül /leszámitva egy keskeny sávot/ a dar al-harb-bal, egy fokozatosan kiépülő dar al-Islam /Magyarország középső része, a budai viláját/ védte.[314] Ugyanakkor a Habsburg kézre került királyi Magyarországot szintén dar al-ahdnak tekintette a Porta, amelyet az is jelzett, hogy 1547 óta évi 30 ezer dukátot fizetett a német-római császár birtoklásáért.[315] Sugar ugy fogalmazza meg török szempontból nézve az ország felosztását, hogy a török birodalom az országot sajátjának tekintette, mivel az egy török államból és két vazallusból állt.[316] Erdéllyel szemben azonban a királyi Magyarországot a Porta olyan

dar al-ahd-nak tekintette, amelyet a korábbi vazallus tipushoz hasonlóan dar al-Islammá kell tenni. Az eltérés egyik okát abban kereshetjük, hogy a Habsburgokat egyik fő ellenségüknek tekintették a törökök. A politikai ok mellett fontos szerepet játszott egy stratégiai jellegü ok: a magyarországi dar al-ahdot ugyanis szinte majdnem minden irányban dar al-harb jellegü terület vette körül /kivéve keleti irányba!/, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette dar al-ahdként való funkcionálását huzamosabb ideig.

Mielőtt konkrétan foglalkoznánk az oszmán külpolitikával a tárgyalt időszakban, szólnunk kell röviden a külpolitikához szervesen kapcsolódó diplomáciai gyakorlatról. Európában az abszolutizmus kialakulásával párhuzamosan egyre jelentősebb külpolitikai kölcsönhatásokról beszélhetünk. Ennek megfelelően a diplomáciai gyakorlatot a multilateralizmus jellemezte: kölcsönösen külföldi követségeket létesitettek az egyes államok a korábbi alkalmi jellegü követküldések helyett, valamint kezdtek kiépülni a külügyekkel foglalkozó államkancellá-riák.[317]

Ezzel szemben az oszmán birodalom az unilaterális diplomácia gyakorlatát folytatta, elfogadott állandó követségeket, de ő maga csak alkalmilag küldött alacsony rangu követeket /csauszokat/ más államok uralkodóihoz.[318] E diplomáciai gyakorlat két forrásból fakadt; az egyik a szultán feltétlen szupremácia igénye, amelynek jegyében csak önmagát tekintette császárnak, a

Habsburg uralkodót csak bécsi királynak titulálta. A másik ok az, hogy a többi uralkodó "hitetlen" volt, amely miatt az "igazhivők" kalifája eredendő gyanakvással, megvetéssel tekintett rájuk. Mindez persze nem akadályota a szultánt abban, hogy szövetségeket kössön Angliával, valamint Franciaországgal a Habsburgok ellen.[319] E szövetségkötéseknél természetesen nem arról van szó, hogy a protestáns ideológia miatti barátságtól vezettetve segitette a török birodalom Angliát; hanem arról, hogy kihasználta Európa vallási ellentéteit és hegemóniáért folytatott harca legfőbb vetélytársa, a Habsburg-birodalom ellenfelei mellé állt.[320]

A sajátos unilaterális gyakorlatnak megfelelően nem alakult ki egy, csak a külügyekkel foglalkozó szerv. A külügyeket, más ügyek mellett, gyakorlatilag a szultáni diván /diván-i hümáyun/ intézte, ahol különböző frakciók csaptak össze. A nagyvezér legtöbbször maga is csak egy frakció érdekeit képviselte a tanácsban.[321] Az unilaterális diplomácia következtében az európai államok kapcsolata a török birodalommal eléggé egyoldalunak mondható; az isztambuli állandó követségeken keresztül igyekeztek tárgyalni a Portával, esetleg befolyásolni külpolitikáját. Ennek megfelelően az oszmán diplomáciát egyfajta izoláltság jellemezte, amely kapcsolatba hozható a dzsihád, a hitetlenekkel szembeni megvetés fentebb tárgyalt szempontjaival.

Meg kell még emlitenünk azt, hogy a dinasztikus-területi célkitüzések elérésére az emlitett okok

miatt sem a dinasztikus házasságkötés, sem a perszonál-unió Európában jól bevált fogásaival nem élhetett. Maradt a háboru, mint a politikai nyomás eszköze, amennyiben a diplomáciai eszközök nem tulságosan széles skáláját már kimeritették eredmény nélkül.

A továbbiakban a birodalom 1568 és 1578 között folytatott politikájával foglalkozunk. Közismert, hogy az uj uralkodó, a kevésbé "harcias" II. Szelim megkötötte a német-római császárral a drinápolyi békét, amely a status quo alapján vetett véget a magyarországi hadmüveleteknek. Mivel a békét a zsitvatoroki békével összevetésben dolgozatunk végén fogjuk tárgyalni, itt csak egy mozzanatot ragadnánk ki a békével kapcsolatban. Ez pedig az, hogy az 1547-es fegyverszünet egyik feltételét fenntartva, évi 30 ezer arany adó fizetését vállalta a német-római császár.[322] 1547-hez képest tehát 1568-ban sem változott a helyzet, a királyi Magyarország továbbra is dar al-ahd-nak számitott török felfogás szerint. 1547-hez képest azonban ujabb területeket szerzett meg a birodalom, azaz a korábbi dar al-ahd egy része /Szolnok, Temesvár, Gyula, Szigetvár stb./ dar al-Islammá vált. Csökkenő nagyságu dar al-ahd-ért fizetett tehát a Habsburg-birodalom keleti részének feje, a német-római császár ugyanolyan nagyságu, jelképes összeget. Mindez egy olyan trend irányába mutatott, amely a még meglevő dar al-ahdot is /Erdélyt nem számitva/ dar al-Islammá változtatja.

A békekötés világosan jelezte a Porta szán-

dékát, hogy az európai ügyektől elfordulva, más területekre terjessze ki hatalmát. Ennek megfelelően II. Szelim nem támogatta a spanyolországi moriszkó felkelést /1568-1570/ sem, pedig az észak-afrikai vazallus kalózállamok bázisul szolgálhattak volna egy Spanyolország elleni expedicióhoz.[323] Mindez tulságosan is kockázatos és merész vállalkozásnak tünt a török kormányzat számára. A Spanyolországgal való nyilt konfrontáció helyett csak Tunisz elfoglalására került sor 1569-1570 telén.[324] A birodalom egy uj területen próbálkozott, a Kaukázustól északra..Az asztrahányi expediciót diplomáciai előkészités előzte meg, a drinápolyi békén kivül még megujitották a békét Perzsiával és Lengyelországgal, valamint Velencével.[325]

Az asztrahányi expedició egyrészt Oroszország visszaszoritását célozta. A vállalkozásban résztvevő krimi tatár kánság ugyanis egyre fenyegetőbbnek érezte az orosz cár előrenyomulását dél felé. Ennek során IV. Iván meghóditotta a kazányi és asztrahányi kánságokat /1552, 1556/, és befolyását kezdte kiterjeszteni a Kaukázustól északra élő népekre is /pl. kabardok/.[326] Oroszország expanziójával szemben az itt élő török népek a török szultánhoz fordultak segitségért.[327] A krimi tatár kán ugyanakkor kihasználta az opricsnyina reform szülte belső anarchiát és a cár lekötöttségét a livóniai háboruban, és 1567-1574 között sorra vezette támadásait Oroszország ellen. E támadások egyik fontos része volt az asztrahányi vállalkozás.[328]

Az asztrahányi expedició azonban nem elsősorban a krimi tatárok érdekében indult, hanem a Porta saját céljait igyekezett megvalósitani vele. Az orosz befolyás visszaszoritása tehát másodlagos célnak minősithető, olyan motivumnak, amely biztosithatta a Kaukázustól északra élő népek /kötük a krimi tatárok/ támogatását. Ennél sokkal fontosabb gazdasági-politikai megfontolások játszottak közre az expedició tervének kimunkálásában, amelyet elsősorban Szokoli Mehemed nagyvezér nevéhez kapcsolhatunk. A terv előzményeképpen megemlitjük, hogy Tahmaszp sah privilégiumokat adott angol kereskedőknek, akik Oroszországon keresztül kivántak kereskedni Perzsiával.[329] Az orosz-perzsa-angol kereskedelmi kapcsolatok azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy a levantei kereskedelem egy része más utvonalon /Perzsia-Észak-Kaukázus-Oroszország/ fog lebonyolódni, ami jelentős jövedelemkiesést jelentett volna a Porta számára. Az orosz-perzsa gazdasági kapcsolat emellett természetszerüleg felvetette a két állam szövetségének a török birodalom számára korántsem kedvező perspektiváját. Tudjuk azt, hogy IV. Iván 1568 telén követet küldött Tahmaszp sahhoz a törökellenes szövetség ügyében.[330] Az észak-kaukázusi terület megszerzése tehát azzal a stratégiai előnnyel kecsegtetett, hogy az ezen a területen átfolyó kereskedelem hasznát az oszmán birodalom fölözheti le. Ugyanakkor elvágta volna Perzsiát Oroszországtól mind gazdaságilag, mind politikailag; ami gyakorlati szempontból az ellenséges Szafavida birodalom gazdasági blokád-

ját jelentette volna. Ezen tul Asztrahány megszerzése a Kaszpi-tenger ellenőrzését is biztositotta volna, ami a perzsák elleni háboruban potenciális előnyt jelentett volna, ugyanis lehetőség nyilt volna arra, hogy a Kaszpi-tenger déli partjaihoz lehajózva támadást inditsanak a központi perzsa területek ellen.[331]

Az asztrahányi expedició merész terve a következő két fontos elemet tartalmazta; a Don és Volga folyók egymáshoz legközelebb eső részén csatorna épitése, amelyen lehajózva a flotta Asztrahányig nyomul és beveszi a várost. A távolabbi terv a flotta és a hadsereg közös, perzsaellenes müködése lett volna.[332] A hadjárat azonban kudarcot vallott 1569 nyarán, illetve őszén. A rossz időjárás meghiusitotta a csatorna létrehozását, az erős Asztrahányt pedig nem sikerült bevenni. Ennek megfelelően a terv második fele, a perzsák elleni támadás szóba se jöhetett.[333]

Az asztrahányi kudarc ellenére a cár kért békét, mivel livóniai lekötöttsége nem engedte meg, hogy délen is háboruba keveredjen. A Porta azt követelte a cártól, hogy Közép-Ázsia és a Krim-félsziget között állitsa helyre a kereskedelmi összeköttetést /ami Asztrahány elfoglalásával szakadt meg/; továbbá, hogy a Kaukázustól északra levő erődeit /Kabardiában/ rombolja le.[334] Mindez többé-kevésbé biztositotta volna azokat a célokat, amelyek érdekében a Porta az asztrahányi vállalkozásba kezdett. 1570-től viszont a belső frakcióharcok

József Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

eredményeképpen a Porta érdeklődése áttevődött a Mediterráneumra, ezért követeléseit nem támaszthatta alá katonai erővel. A tatárok viszont folytatták támadásaikat Oroszország ellen és 1571-ben Moszkvát is felégették.[335] Ugyanebben az évben IV. Iván Portára küldött követe révén már elfogadta volna az 1570-es feltételeket. II. Szelim azonban Asztrahány és Kazány átadását is követelte, sőt a cár hódolását.[336] Ezek az irreális feltételek természetesen elfogadhatatlanok voltak, realizálásukra nem került és nem is kerülhetett sor. IV. Iván livóniai háboruja ugyan lehetővé tette volna a hóditást Oroszország rovására, de az asztrahányi háboru költségei és veszteségei eltántoritották a Portát ettől.

A Mediterráneum felé fordult az érdeklődés a Portán, amit közvetve jelzett Uludzs Ali már emlitett tuniszi akciója /1569-1570 telén/ és az arábiai felkelés leverése, Jemen visszahóditása /1570/. Mig az előbbi a Mediterráneum nyugati része felé való török előrenyomulást biztositotta, az utóbbi magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a kelet-afrikai és indiai portugál bázisok elfoglalásával az Indiai-óceán feletti fennhatóságot is megkisérli megszerezni a birodalom.[337] Ezt célozta az a terv is, amely szintén Szokoli nagyvezér nevéhez füződött. Szokoli nagyvezér a Vörös-tengert és a Mediterráneumot akarta egy csatornával /Szuezi-csatorna/ összekötni.[338]

Érdekes, hogy a mediterráneumi hóditás, a célul kitüzött terület az előbb emlitett nyugati és kele-

ti orientáció között helyezkedett el. A velencei kézben levő Ciprus szigete ugyanis a török fennhatóság alatt levő Kelet-Mediterráneumban feküdt. Az orientációváltásban állitólag jelentős része volt egy zsidó pénzembernek, Joseph Migueznek, akit a diván egyes frakciói is támogattak.[339] Velence kezdetben próbált megegyezni a szultánnal, Ciprusért cserébe területi engedményeket kért Dalmáciában és Albániában, illetve ujabb gazdasági koncessziókat igényelt.[340] Mivel azonban számitott az V. Pius pápa által szervezett törökellenes szövetségre, végül,elutasitotta a Ciprus átadására vonatkozó török követeléseket. A pápa igyekezett bevonni a szövetségbe Portugáliát, Lengyelországot, Oroszországot, sőt még a távoli Perzsiát is.[341] Lengyelország és Oroszország a nagy távolság és a livóniai háboru miatt nem vehetett részt a törökellenes háboruban, Perzsia pedig nem merte felbontani a békét a szultánnal. Portugália legfeljebb a Vörös-tenger térségében vállalt volna diverziót, de ez sem valósult meg.[342] Miksa német-római császár nem volt hajlandó felbontani a drinápolyi békét, az angol "eretnek" királynőt pedig fel sem kérte a pápa a török elleni szövetségre. Franciaország gyakorlatilag semleges maradt, bár félve Spanyolország megerősödésétől, illetve Velence spanyol befolyás alá kerülésétől, inkább ellenezte a Szent Ligát.[343] A Szent Liga igy végül csak Spanyolország, Velence és a pápa törökellenes szövetsége lett. A szövetséget 1571. május 25-én irták alá. A szerződés szerint állandó

jellegü szövetségről volt szó, nemcsak a török, hanem az észak-afrikai török vazallus, kalózállamok /Algir, Tunisz, Tripoli/ ellen. A szerződés szerint a szövetségesek minden évben 300 hajót állitanak ki, amely költségének felét Spanyolország, harmadát Velence, hatodát a pápa fedezi.[344]

A Szent Ligát azonban érdekellentét osztotta meg. A spanyolok /akik közül a hajóhad főparancsnoka is kikerült/ a hadmüveleteket Észak-Afrika felé akarták terelni és Ciprus felmentése helyett Tunisz visszafoglalását óhajtották.[345] E halogató, defenziv stratégia Ciprus elestéhez vezetett. Ez valamelyest felrázta a szövetségeseket és 1571. október 7-én a lepantói öbölben nagy győzelmet arattak a török flotta felett.[346] Nem célunk a csata elemzése, viszont szólnunk kell jelentőségéről. A csatában résztvevő Cervantes ezt irta róla: "Ezen dicső nap megtörte az oszmánok hatalmát és felvilágositotta a világot, amely az oszmán hajóhadat legyőzhetetlennek tartotta."[347] A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint Lepanto nem tekinthető a válság kifejeződésének, ennyiben tehát Cervantes kijelentésének első felét megkérdőjeleznénk. Sokkal kevésbé vonható kétségbe azonban annak a lélektani tényezőnek a fontossága, amiről Cervantes megállapitásának második fele szól, ti., hogy megdőlt az oszmán flotta legyőzhetetlenségébe vetett mitosz, amely a prevesai török győzelem /1538/ óta a defenzivába szorult Európában uralkodott.

A lepantói csatát, illetve győzelmet in-

kább szimbólikus értékünek tartja a szakirodalom, hiszen a vereséget a török flotta gyors regenerálódása követte /1571-72 telén/. Ugyanakkor a lepantói diadalt nem követte területi hóditás sem, a Szent Liga tehát nem használta ki a győzelem adta lehetőségeket.[348] Ebben közrejátszott az is, hogy a győzelem után /október már nemigen kedvez tengeri akcióknak!/ vissza kellett térniük bázisaikra, ugyanakkor a felmerült érdekellentétek is akadályozták a hatékony együttmüködést. Velence, mivel semmi gyakorlati eredményt nem hozott számára a Szent Liga, továbbá a levantei kereskedelem kiesését sulyosan megérezte, 1573 márciusában békét kért a szultántól. A feltételek igen sulyosak voltak; le kellett mondania Velencének Ciprusról és a Dalmáciában elfoglalt területekről, ezenkivül hadisarcot volt kénytelen fizetni.[349]

Velence kiválása után voltaképpen spanyol-török tengeri háboruról beszélhetünk, amely váltakozó sikerekkel folyt egészen 1578-ig. 1573-ban Don Juan de Austria, a lepantói győző elfoglalta Tuniszt, Porta Farinát és Bizertát. Majdnem egy éven belül azonban a török nemcsak Tuniszt vette vissza, hanem Goletta erődjét is bevette.[350] Mindez arra vall, hogy létrejött egy bizonyos erőegyensuly a Mediterráneumban, amelyet egyik világhatalom sem tudott a maga javára billenteni. E körülmény felismerése, de még inkább Spanyolország nyugati /portugál örökösödés/, az oszmán birodalom keleti /perzsiai trónválság és anarchia/ érdekei oda vezettek, hogy 1578-ban előbb két évre kötöttek fegyverszünetet a sta-

tus quo alapján, amelyet 1580-ban meghosszabbitottak.[351] A fegyverszünetet természetesen a II. Fülöp által fenyegetett Franciaország és Anglia helytelenitette, illetve konstantinápolyi követei utján próbálta megakadályozni is.[352] A Porta azonban mindenképpen el akarta kerülni a kétfrontos háboru kockázatát, ezért ragaszkodott a fegyverszünethez szövetségesei kérése ellenére is. Egy velencei követ 1585-ben azt a helytálló megjegyzést tette, hogy bár a két hatalom ellenséges viszonyban áll egymással, mégis Spanyolország németalföldi háboruja és a török perzsiai lekötöttsége miatt egy ideiglenes béke van köztük.[353]

Összefoglalóan azt mondhatnánk el a török külpolitika 1568-1578 közti szakaszáról, hogy több orientációváltás is történt ebben az időszakban, ami feltétlenül a belső frakcióharcok vetülete és egyfajta politikai instabilitásról tanuskodik. Az első orientációváltást a drinápolyi béke után az asztrahányi expedició jelentette, amely lényegében az expanziós törekvéseket nyugatról keletre helyezte át. A kudarc következtében ujabb orientációváltást erőszakoltak ki egyes frakciók, azaz az expanzió sulypontja ujból nyugatra tevődött át. Ciprus megszerzése után a tengeri háboru elhuzódott, ami megint az "expanziós inga" kelet felé való kilendülését eredményezte, a birodalom a belső válságba került Perzsiára támadt.

3. A török birodalom külpolitikája 1578-1593 között

E periódus legfontosabb eseménye kétségtelenül a perzsák ellen inditott háboru volt, amelynek következményei kihatottak mindkét birodalom történetére. A Perzsia ellen inditott háboru egyik okát abban a belső válságban kereshetjük, amely Tahmaszp sah halála /1576/ után eluralkodott a Szfavida birodalomban. A belső pártharcok előbb Iszmailt emelték a trónra, majd rövid uralkodása és halála után /1577/ Tahmaszp sah másik fiát, az uralkodásra alkalmatlan, félvak Mohammed Hodabandát választották meg.[354]

A trónöröklési válságok sulyosan megrázták a heterogén összetételü Szafavida birodalmat, amely az oszmán birodalomnál is lazábban kapcsolódó tartományok, fejedelemségek halmaza volt. A központi hatalom meggyengülése a törzsi, etnikai ellentéteket napvilágra hozta, szeparatista tendenciák jelentkeztek.[355] A lázadók, mint már a korábbi háboruk során is, a Portánál kerestek és találtak menedékre, támogatásra.[356]

A török birodalom természetesen felismerte a belső anarchia kinálta lehetőségeket és Iszmail halála után, 1577-ben elhatározta, hogy háborut indit Perzsia ellen.[357] Igy a lázadások és segitségkérések inkább csak alkalmat, ürügyet szolgáltattak a háborura, a valódi okok mélyebben rejlettek. A háboru egyik oka török részről a gazdag sirwani és azerbajdzsáni tartományok megszerzésének szándéka volt. A területi követelések, célok

jellemző módon a transzkaukáziai vidékre koncentrálódtak, ami jelezte, hogy a háboru nem pusztán dinasztikus-hóditó háboruként indult, hanem gazdasági célkitüzésekkel is összefonódott. Ahogy azt már emlitettük az asztrahányi háboru tárgyalásakor, Perzsia kereskedelmi kapcsolatokat folytatott e területen keresztül az orosz állammal, illetve az angol kereskedőkkel, akiknek privilégiumokat is adott. E kereskedelmi utvonal azonban sértette a Porta érdekeit, mivel csökkentette a hagyományos, a török birodalmon átmenő levantei kereskedelem volumenét és ezzel arányosan a kincstári vámjövedelmeket is. A kereskedelmi konkurrencia kiiktatásának két lehetősége volt; az egyik, az orosz állam déli irányu terjeszkedésének megállitása és a Kaukázustól északra elterülő vidék feletti kontrol megszerzése, csődöt vallott. A Szokoli-féle terv voltaképpen egy oszmán birodalom ellenőrizte "övezetet" hozott volna létre, amely a Perzsia és Oroszország közt folyó kereskedelemben részesült volna.

Az 1578-ban kezdődő perzsa háboruban a másik alternativa valóra váltását kisérelte meg a török birodalom; a Kaukázustól délre eső, lazán függő perzsa tartományok megszerzésével egy olyan "övezetet" létrehozni, amely biztositja a török gazdasági-kereskedelmi érdekek érvényesülését.[358] Az asztrahányi expedició célkitüzései keltek tehát uj életre, csak a belső anarchia kinálta lehetőségeknek megfelelően a megszerzendő terület délebbre tolódott.

A gazdasági érdekek mellett szólnunk kell a

politikai-vallási motivumokról, amelyek igen jelentős szerepet játszottak a háboruban. A szunnita-siita versengés, mint a politikai ellentét vallási formában való megjelenése a Szafavida birodalom XVI. század eleji megalakulása óta meghatározta a két birodalom érdekellentéteit.[359] A Kisázsiában jelentkező siita mozgolódások, amelyeket Perzsia is szitott, jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Porta leszámolni törekedjen az "eretnek" ideológia legfőbb bázisával, Perzsiával. Bizonyos szempontból Perzsia szerepét Németalföld spanyolellenes fellépésével lehetne párhuzamba vonni.[360]

A háboru előkészitését szolgálták a "hitetlen" államokkal kötött fegyverszünetek, illetve azok megujitásai; igy Velencével /1575/, Lengyelországgal és Ausztriával /1577/, illetve Spanyolországgal /1578/.[361] Mindez a kétfrontos háboru elkerülését szolgálta.

Szólnunk kell arról is, hogy a Portán megoszlottak a vélemények a perzsa háborut illetően. Az udvari frakció /a defterdár, Szeádeddin hodzsa, a szeráj/ és néhány hadvezér /Musztafa és Szinán pasák/ a perzsa háboru mellett foglaltak állást.[362] Ezzel szemben Szokoli nagyvezér /és nyilván frakciója, hivei/ a háborut ellenezték. Pecsevi szerint a következő ellenvetései voltak.

1. A fizetett csapatok /kapi-kulu/ feletti ellenőrzés meg fog lazulni, zsoldjuk /ulufe/ és egyéb költségek növekedni fognak.
2. A parasztságot elnyomoritja majd a sok adó.
3. A megháditott tartományok jövedelmei nem fog-

ják fedezni a háboru költségét.

4. A perzsa hadjárat hatalmas nehézségekkel járt már Szulejmán korában is.[363]

A következményeket Szokoli nagyvezér valóban helyesen jövendölte meg, amikor a háborut költségesnek és ennélfogva károsnak itélte. Ha arra gondolunk, hogy az asztrahányi expediciót ő kezdeményezte, ugy véljük, hogy a gazdasági bekerités, blokád hive volt és nem a területi hóditás koncepcióját vallotta a perzsa kérdésben. A frakcióharcban azonban alulmaradt, pozíciója meggyengült és egy év mulva, 1579-ben meggyilkolták.[364]

A perzsa háboru /1578-90/ hadtörténeti eseményeivel nem kivánunk részletesen foglalkozni, mivel ez egyrészt a dolgozat keretein tulmutató feladat, másrészt kutatási területünkön kivül eső téma. Általános stratégiai kérdéseivel mindazonáltal foglalkoznunk kell, ha nem is teljes részletességgel. A szakirodalom megállapitásai alapján a háborut hozzávetőlegesen két szakaszra lehet osztani. Az első szakasz 1578-1585-ig tartott, amelyben a harc szintere a transzkaukáziai térség tartományai voltak.[365] E periódus kiméletlen és éles harcokat hozott a kereskedelmi szempontból igen fontos határterületen, ahol a perzsa sahnak adózó vazallus államok nagy részét már az első két évben sikerült meghóditani.[366] Ettől kezdve a perzsák erőteljes támadásokat inditottak Sirván, Georgia és a többi tartomány visszaszerzése érdekében, de e törekvésük nem járt tartós eredménnyel. Az 1580-as évek elején gyakorlatilag állóháboru alakult ki

véres csatákkal. A második szakasz kezdetét Tebriz 1585-ös elfoglalása jelezte.[367] A város a gazdag Azerbajdzsán kulcsa volt, amelynek elestével megnyilt az ut a tartomány belseje felé, valamint Perzsia belső területei is veszélybe kerültek. Az előrenyomulást elősegitette a flotta támogatása a Kaszpi-tenger déli partjainál, valamint a közép-ázsiai üzbégek, akik Khoraszán tartomány irányába mintegy "második frontot" nyitottak támadásukkal. Erre azonban csak 1588-ban került sor.[368] A háboru második szakaszában sikerült meghóditani Azerbajdzsán nagy részét, valamint egy délkeleti támadással Kurdisztán egy részét. A háboru elhuzódása és a hadihelyzet válságosra fordulása Perzsiában azt eredményezte, hogy 1587-ben Abbasz /Hodabanda kisebbik fia/ került hatalomra.[369] Ez az uralkodói hatalom megerősödésével járt együtt, valamint a belső anarchia felszámolásához vezetett.

A háboru elhuzódása végül olyan helyzetet teremtett, amelyben a két kimerült fél békét kényszerült kötni. Az 1590-es isztambuli béke megalázó volt a perzsákra nézve, hiszen a status quo alapján jelentős területek /Sirwán, Georgia, Derbent, Azerbajdzsán és Kurdisztán egy része/ maradtak török kézen.[370]

A háboru komoly következményekkel járt, hiszen az oszmán birodalomnak sikerült megszereznie az áhitott transzkaukáziai területet. A térség relativ erőegyensulya erősen megbomlott, főleg a Kaukázusban és Közép-Ázsiában, a török javára. E változást egyes fejedelemségek /pl. Sirwán/, melyeknek etnikai, nyelvi, kultu-

rális kapcsolatuk volt a birodalommal, üdvözölték; mások látszólag behódoltak, de ugyanakkor szövetségeseket kerestek a török ellen.[371] A tizenhárom évig tartó háboru gazdasági hátrányai azonban sokkal nagyobb sullyal estek latba, mint a vázolt politikai előnyök. A hosszu háboru olyan hatalmas költségekkel járt és olyan jelentős emberveszteségekkel, hogy a XVI. század utolsó két évtizedének török válságában fontos szerepet kell tulajdonitanunk e pürroszi győzelemnek.[372]

A perzsa háboru gyakorlatilag kizárta annak lehetőségét, hogy a birodalom aktiv külpolitikát folytasson Európa felé. Ennek ellenére bizonyos kapcsolatokról beszélhetünk még ebben a periódusban is. Igy például Angliával megkötötték 1580-ban a kapitulációs szerződést, amelyről már részletesen is beszéltünk. E gazdasági-politikai szövetségnek megfelelően a török birodalom már a perzsa háboruban is jelentős mennyiségü hadianyagot /ónt, ólmot stb./ és fegyvert vásárolt az angol kereskedőktől.[373] Ugyanakkor e gazdasági kapcsolat potenciális politikai szövetséget is jelentett a Habsburgok ellen. A török birodalom azonban a perzsa háboru miatt kétszer is megujitani kényszerült az 1580-as spanyol fegyverszünetet /1584, 1587/.[374] Az Armada feletti angol győzelem után sem szünt meg a portai angol követ sürgetni a török flotta nyugat-mediterráneumi diverziós fellépését.[375]

Viszonylag aktivan egy területen lépett fel a birodalom a perzsa háboru lezárása előtt. Ez Kelet-

Afrika volt, ahol az 1580-as években a törökök megtámadták az itt levő portugál bázisokat. Céljuk ezzel az Indiában kereskedelmi telepekkel biró portugálok kiszoritása volt a levantei füszerkereskedelemből. E támadás volt az egyetlen offenziv akció a spanyol hegemónia ellen /Portugália is II. Fülöp kezén volt már ekkor/ az 1580-as években. 1589-ben Ali bég elfoglalta Mombasát, amelynek királya elismerte a török fennhatóságot. Ez azonban rövid ideig tartott, mivel a kis létszámu oszmán flottát az indiai Goából kiinduló portugál hajóhad szétverte.[376] Mivel az akció csaknem párhuzamosan folyt a perzsiai háboruval; azt kell mondanunk, hogy a levantei kereskedelem teljes kontrolljára tett eredménytelen kisérletet a birodalom. Az Indiai-óceán térségében az uj hatalmak /Anglia, Hollandia/ képviselői, az angol, illetve a holland Kelet-Indiai Társaság hóditottak tért a XVII. század elejétől a régi hatalmak /spanyol-portugál/ rovására.

A perzsa háboru befejeződésével előtérbe került az a fontos - Európát is érzékenyen érintő kérdés - hogy hol veti be legközelebb hatalmas hadipotenciálját az oszmán birodalom. A spanyol fennhatóságtól fenyegetett Navarrai Henrik és Erzsébet királynő természetesen a II.Fülöp elleni fellépést sürgették.[377] Barton angol követ Franciaország /helyesebben szólva Navarrai Henrik/ érdekében azt javasolta a Portának, hogy mivel Apulia és Szicilia a csapatkivonások miatt meggyengült, itt hajtson végre diverziót a szultán hajóhada.[378] III. Murád szultán segitséget igért mindkét uralkodónak, és

ugy vélte, hogy flottája megjelenése nagy felkelést fog kiváltani Granadában.[379] A két terv eltérései világosan jelzik az érdekellentéteket a szövetségesek között. A velencei követjelentésekből kiderül az is, hogy a spanyolokkal eredményesen szembeszálló angolokat /követükön keresztül/ megbecsülésben részesitették a Portán, mig a francia követek befolyása csökkent, mivel Franciaország erősen meggyengült a vallásháborukban.[380] 1593 nyarán a nagyvezér ki is jelentette a francia uralkodóról, hogy "Navarra /ti. IV. Henrik/ gyenge és támogatásra szorul."[381] A szultán tehát erős szövetségeseket igényelt Spanyolországgal szemben, a politikai-katonai gyengeség szinte kizáró tényezőnek számitott. Az is kitünik az elmondottakból, hogy az angol-francia spanyolellenes szövetség mindössze diverziós cél érdekében akarta felhasználni a török hajóhadat. Ez viszont forditva is igaz; a szultán a francia-angol diverziót hasznosnak és szükségesnek itélte Spanyolország erőinek nyugaton való lekötésében. A Porta többször is megigérte a segitséget szövetségeseinek, de ebből nagyon kevés valósult meg ténylegesen. Szinán nagyvezér például 1593-ban megigérte Barton angol követnek, hogy tengeri háborut fog inditani Spanyolország ellen, egy 150 gályából álló hajóhadat helyezett kilátásba.[382] Geopolitikai tényezők viszont azt valószinüsitették, - s ez valósult meg - hogy a szultán a Habsburgok keleti ága, a német-római császár ellen fog támadást intézni, ami lényegében kizárta a spanyol diverzió

Szeged

lehetőségét.

Az 1590 utáni évek potenciális ellenfeleinek sorából tehát Spanyolország kiesett, mivel a Porta egyfelől veszélyesnek itélte meg az ellene inditott háborut, másfelől viszont ugy vélte, hogy szövetségesei eléggé lekötik, nem szükséges tehát közvetlenül résztvennie a spanyolellenes harcban. Kiesett a háborus ellenfelek sorából Perzsia is, amellyel nemrégen kötötték meg a békét, ráadásul a közhangulat érthető módon mindenképpen ellene lett volna egy ujabb perzsa háborunak.[383] Potenciális ellenfélként számitásba jöhetett Velence, Lengyelország és a német-római császár. Ezek közül az első kettővel foglalkozunk e fejezetben. A Velence elleni támadás fő ürügye az lett volna, hogy már két éve nem küldték az adót Korfu szigetéért.[384] A háborus frakció szerint az adó meg nem küldése annak jele volt, hogy vazallusi kötelezettségüket a velenceiek nem ismerik el. Ilyen esetben a birodalom a vonatkozó terület dar al-ahd státusát megszüntette és igyekezett dar al-Islammá tenni. Ezzel kapcsolatban megemlitenénk azt, hogy Szinán nagyvezér 1594-ben, a magyarországi háboru befejezése után velencei hadjáratra gondolt, Korfu szigetének elfoglalására.[385] A Velence elleni hadjárat, amelyet elsősorban a kapudán pasa ösztönzött, végül az 1571-es spanyol-velencei szövetség feléledésétől való félelem miatt maradt el.[386]

A lengyel trónöröklési válság is felvetette a török beavatkozás lehetőségét. A Báthori István ha-

lála utáni választásoknál III. Murád szultán kezdetben a Báthoriak jelölését támogatta, majd ezek háttérbe szorulása után a Habsburg jelölttel, Miksa főherceggel szemben a svéd Wasa Zsigmondot, aki kevésbé látszott veszélyesnek a török birodalom szempontjából.[387] A fegyveresen is fellépő Miksa vereséget szenvedett és fogságba került /1588 januárjában/, ami a Portán nagy örömet váltott ki.[388] Wasa Zsigmond azonban hamarosan a Habsburgok felé orientálódott, mivel Svédországban is meg akarta tartani királyi cimét. A svéd-lengyel uniót Habsburg szövetségben látta biztositottnak, ezért dinasztikus házassági kapcsolatokra lépett a Habsburgokkal /a legyőzött Miksához feleségül adta nővérét/.[389] A Porta veszélyeztetve látta Lengyelország semlegességét, ezért fennállt a lehetősége egy Lengyelország elleni háborunak. Növelte ennek valószinüségét a Porta vazallusával, a krimi tatárokkal való konfliktus is.[390] A lengyelek igyekeztek az angol és francia követek segitségével a Portát arra birni, hogy hosszabbitsa meg a fegyverszünetet. 1590 májusában ez meg is történt, de a válság ezzel még nem oldódott meg. 1590-től kezdve felmerült ugyanis Zsigmond Svédországba való utazásának a gondolata /apja, János király betegsége miatt/, amely jó lehetőségeket kinált volna mind a Habsburgoknak, mind a lengyel trónra pályázó erdélyi fejedelemnek Lengyelországba való betörésre.[391] A Habsburg-párti lengyel főnemesség azt követelte Zsigmondtól, hogy vegye el Habsburg Annát, mert ez megszilárditaná a szövetséget és biztositaná trónját Svédországba való távo-

zása esetén is.[392] III. Murád természetesen ellenezte a dinasztikus kapcsolatok megerősitését; ahogyan a Habsburgok követelésének sem tett eleget, akik követük utján kérték a szultánt, hogy Zsigmond távozása esetén egyezzen bele Miksa trónutódlásába.[393] A Porta ezzel szemben Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem trónkövetelését támogatta, aki azzal indokolta terveit, hogy az "erdélyi-lengyel terület egyesülése nagy gátat vetne az osztrák-spanyol hatalom gyarapodásának."[394] Wasa Zsigmond azonban a török ellenkezés, sőt fenyegetés ellenére is megkötötte a házasságot Habsburg Annával, ami tovább fokozta a feszültséget a Porta és Lengyelország között. Ugyanakkor az erdélyi fejedelem Miksa főherceg hadikészületeiről tett jelentést a Portának, ami arra vallott, hogy Zsigmond Svédországba való távozása után meg akarja kisérelni a lengyel trón megszerzését.[395] Az 1592. decemberi varsói országgyülésen Zsigmond király be is jelentette azt a szándékát, hogy apja halála miatt /és svéd örökösödése miatt/ Svédországba megy egy időre.[396]

A lengyel válság, bár sokáig háboruval fenyegetett, végül azzal oldódott meg, hogy a török birodalom a német-római császár ellen, Magyarország megmaradt, nyugati részein keresztül inditott támadást. Az emlitett lengyel trónöröklési válság gyakorlatilag a Habsburg és török birodalom főként diplomáciai eszközökkel vivott harca volt. A kiegyensulyozott erőket az jelezte, hogy Wasa Zsigmond nem mert nyiltan Habsburg-párti politikát folytatni, az 1590-es fegyverszünetet pedig

a későbbiek folyamán sem merte felbontani. Ugyanakkor sem a Habsburg birodalom nem tudta megszerezni Lengyelországot, sem a török birodalom nem tudta befolyását korlátlanul érvényesiteni. Létrejött tehát Lengyelország esetében a két birodalom között egy olyan erőegyensuly, egyfajta "politikai kondominium", ami szükségképpen maga után vonta Lengyelország semlegességét a tizenötéves háboruban.

A hosszu perzsa háboru utáni rövid időszakban /1590-93/ tehát olyan feszültségek termelődtek a két világhatalom között, hogy valamelyik érdekszférában /lengyel, vagy magyar/ elkerülhetetlenül be kellett következnie a háborunak. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy miért Magyarországon fejlődött a háborus feszültségből tényleges háboru.

4. A tizenötéves háboru /1593-1606/ kitörésének okai

Mindenekelőtt röviden, a teljesség igénye nélkül, szólnánk a szakirodalomban elfoglalt álláspontokról. A XIX. századi polgári történettudomány a háboru kitörésével kapcsolatban hangsulyozta Szinán nagyvezér fontos szerepét, aki Murád szultánt rávette a háborura. A háboru kitörésében szrepet tulajdonitottak még Hasszán boszniai pasa rablótámadásainak, valamint a sziszeki vereségnek.[397]

A XX. század polgári történészei közül Szekfü Gyula nevét emelnénk ki, aki ugyan szintén rámutatott Szinán nagyvezér szerepére a háboru kitörésében, de más, mélyebb okokat is megemlitett. Igy például hangsulyozta a zsákmányszerzés vágyát, amely szerinte "a török támadásokat kizárólag, minden magasabb politikai szemponttól mentesen" motiválta.[398] Ugy vélte, hogy a békeévek rablóhadjáratai már nem tudták kielégiteni a török katonák és parancsnokaik kincsvágyát, és ez magyarázza a háboru kitörését. Szekfü koncepciója szerint tehát a háboru a végvári összecsapásokból nőtt ki, nem kapcsolta tehát össze az uj háboru kitörését a Szulejmán utáni "gyors bomlási processzus"-sal.[399]

A marxista történettudomány lényeges ponton lépett előre a háboru okainak kutatásában, amikor a belső válságot hangsulyozta a háboru kitörésével kapcsolatban. Várkonyi Ágnes szerint "szinte észrevétlenül indult

meg 1593-ban az uj háboru, amelyet a török a belső válság megoldására kezdeményezett."[400] Sinkovics István szerint a "török birodalom belső válságának levezetésére ujabb háborura volt szükség."[401] Megemliti azonban azt is, hogy a háboru a béke idején sem szünetelő végvári harcokból nőtt ki.[402] A belső válság és a tizenötéves háboru kitörése közti összefüggésről legutóbb némi szkepszissel szólt Nagy László. Szerinte, lehet, hogy a belső feszültség levezetése volt a birodalom célja; lehet, hogy Nyugat-Európa megosztottságát, a kedvező külpolitikai helyzetet akarták kihasználni. Nem kizárt azonban az sem, véleménye szerint, hogy megalapozatlan döntés rejlik a háboru kitörése mögött.[403]

A mai külföldi, polgári történészek közül Vaughan a határmenti összecsapásokból eredzteti a háborut.[404] Inalcik szerint is "a határmenti incidensek vitték a két birodalmat háboruba, 1593-ban."[405] Véleménye szerint a háborut az is motiválta török részről, hogy megszabaditsák a fővárost a lázongó janicsároktól oly módon, hogy hadjáratra küldik őket.[406] Egy másik müvében a kedvező külpolitikai helyzetet is megemliti, mint motiváló tényezőt.[407] Fontos szerepet tulajdonit a határmenti, kölcsönös rablótámadásoknak a háboru kitörésében Stanford Shaw is.[408] Hasonlóképpen vélekedik Parry is, aki szintén az elkerülhetetlen határmenti harcokból vezeti le a háborut.[409] Gustav Bayerle szerint a háboru kitörésében fontos szerepe volt az adó meg nem küldésének, illetve halogatásának; amely kétszervis háborus válságot idézett elő, mig har-

madszorra a háboru valóban kitört. Még fontosabbnak véli azonban azt a jelenséget, amely a budai vilájetben az adómegtagadások révén jelentkezett. Ez az erózió a szpáhik megélhetésének gazdasági alapját fenyegette, és ezt a folyamatot háboruval próbálta a török birodalom megállitani.[410] Kortepeter szerint a háboru kitörésének négy fő okát különböztethetjük meg. Első okként a 30 ezer dukátos adó késését emliti meg. A második okot abban látja, hogy Hasszán boszniai pasa, mikor tullépte a szokásos határmenti portyázások szintjét, sulyos vereséget szenvedett Sziszeknél, ahol a szultán két rokona is elpusztult. Harmadik okként azt emliti, hogy a török birodalom "még nemmszerelt le", aminek jele számos kisebb - nagyobb megmozdulás a fővárosban. A negyedik okot Szinán pasa, nagyvezér személyes ambicióiban keresi.[411]

A szakirodalom vázlatos ismertetése is rávilágit arra, hogy korántsem tekinthető tisztázottnak a háboru kitörésének minden mozzanata, illetve ezek viszonya egymáshoz. Ezért a továbbiakban a források segitségével, a szakirodalom mértékadó megállapitásaira épitve, e fontos probléma vizsgálatát végezzük el.

Fontos okként szerepelt a szakirodalomban, főleg a magyar marxista kutatóknál a belső válság, amelynek levezetésére szolgált volna a tizenötéves háboru. Nem szóltak azonban a szerzők arról, hogy a gazdasági-pénzügyi válság levezetésére utalnak-e, vagy a társadalmi válságra, illetve mely rétegek voltak érdekelve ebben a háboruban. A részletes analizis hiánya miatt ugyanis

megállapitásuk tulságosan is általános jellegü, bármelyik válságban levő társadalom háborujára ráillik. Véleményünk szerint nem valószinü, hogy Szinán nagyvezér, a háboru voltaképpeni kezdeményezője a gazdasági-pénzügyi nehézségeket háboruval akarta volna levezetni. Egyfelől ugyanis tisztában lehetett egy háborus vállalkozás költségeivel, másfelől a perzsa háboru negativ példája sem ösztönözhetett erre. Biztosan tudjuk azt is, hogy a háboru által megszerezhető hadisarcra Szinán nagyvezér nemigen tarthatott igényt, hiszen kijelentette Barton követnek, hogy csak akkor hajlandó békét kötni a német-római császárral, ha az teljesiti területi követeléseit, különben hiába ajánl fel akár harminc adót is.[412] A harminc adó nyilvánvalóan az évi 30 ezer dukát harmincszorosát kitevő hadisarcra utalhatott. Ez közel járt az 1 millió dukáthoz, ami igen nagy összegnek számitott /főleg a deficittel küszködő Porta számára/. Szinán kijelentését persze nem kell szószerint elfogadnunk, de kitünik belőle, hogy nem a minél több adó, vagy hadisarc kizsarolása a Porta célja. Az ujonnan meghóditott területek pedig /legalábbis kezdetben/ inkább a deficitet növelték volna. Az elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy a gazdasági-pénzügyi válság levezetése nem lehetett a Porta célja a háboru meginditásával.

A társadalmi válság, amelyet az előbbi /gazdasági-pénzügyi válság/ indukált, már inkább számitásba jöhet véleményünk szerint. Emlitettük már, hogy az infláció miatt több izben tört ki felkelés a kapi-kulu

csapatok körében /1589, 1592, 1600, 1603/. Arról is szóltunk már, hogy a fizetett zsoldos csapatok létszáma a perzsa hadjáratok eredményeképpen nőtt, ami fokozta a kormányzat gazdasági és politikai nehézségeit. A fővárosban egyre nagyobb politikai sulyra tett szert a kapi-kulu réteg és az ő nyomásukra nevezte ki Murád szultán a harciasnak ismert Szinán pasát nagyvezérré, 1593 januárjában.[413] Mindez arra vall, hogy ez a réteg háborut akart, valószinüleg zsákmány és fizetésemelés reményében. A többi társadalmi réteg alapvetően nem volt érdekelve ebben a háboruban. A szpáhik magatartása a háboruval kapcsolatban felemás volt; kezdetben még talán földszerzés reményében és zsákmányolási célokkal szivesen vettek részt a háboruban. A háboru elhuzódása viszont sértette alapvető érdekeiket, egyre kisebb számban jelentek meg a magyarországi hadszintéren.

Az elmondottak alapján ugy véljük, hogy a belső válság levezetését annyiban tarthatjuk a háboru okának, amennyiben a társadalmi elégedetlenség levezetését célozta; konkrétan a megnövekedett számu és ennélfogva jelentős politikai sullyal fellépő portai zsoldosság követelésének tett eleget a Porta az uj háboruval.

Fontos oknak tartjuk mi is a határmenti feszültséget, amely bármikor felidézhette a háborut. Ennek egyik fő tényezője a határmenti állapotok rendezetlensége, kuszasága volt, amelyen egyetlen békekötés sem tudott változtatni. Az állandó portyázások, egymás területére való kölcsönös beütések egyrészt a végvári rendszer el-

kerülhetetlen funkcionálásából adódtak; ugyanis mindkét fél arra törekedett, hogy az ugynevezett aktiv védelem segitségével távol tartsa ellenfelét saját területétől, illetve saját befolyását kiterjessze ellenfele területén. Másrészt viszont mindkét végvári társadalom kitermelt egy olyan irreguláris harcmodoru réteget, amely számára a portyák fontos megélhetési forrást jelentettek.[414] A két birodalom képtelen volt megakadályozni a határmenti harcokat, hiába tiltották ezeket a békében /pl. a drinápolyiban!/, eredménytelenül tiltakoztak egymásnál a fegyverszünet megszegése miatt.[415]

Nincs lehetőségünk itt arra, hogy akár az 1590-93 közti időszak magyar-török portyázásairól a maga teljességében beszámoljunk, mindössze néhány példával kivánjuk illusztrálni ezeket. 1590 áprilisi levelében Ferhád budai pasa panaszkodott Pálffy Miklósra és a magyarok cseleire, akik "török süvegben az hatalmas császár várai alá jőnek s...mondják, hogy...hamar jöjjetek segitségre, kevés a magyar is itt."[416] 1591-ben Szinán budai pasa tagadta azt, hogy az esztergomi bég levágott volna a sallói vásárban kalmárokat, illetve szerinte azok kezdték a csetepatét.[417] Jellemző és vizsgálatunk szempontjából lényeges az a kijelentése egy másik levelében, hogy "ez féle derék csata /ti. komolyabb vállalkozás!/ innen /ti. török részről/ mi idönkben hol hallotta fölségöd hogy lött volna, aprólék csta /kisebb portya/ lehetetlen hogy nem lönne."[418] A budai pasa álláspontja világos; ő is látja, hogy a kisebb összecsapásokat nem

lehet megakadályozni a végbeliek között, csak nagyobbakra ne kerüljön sor. Problémát jelentett viszont az, hogy mindkét fél természetszerüleg a másikat tüntette fel kezdeményezőnek és azt állitotta, hogy a frigyet /ti. a békét/ ő megtartja, de a másik fél szüntelen támadásai őt is visszacsapásra kényszeritik.[419]

A portyázásokkal szorosan összekapcsolódott az adózás, illetve adóztatás kérdése. A magyarországi kondominium egyik fő jellemzője, hogy az adózási határ nem esik egybe a végvárak határaival, azaz a politikai határokkal, hanem a szemben álló végvári őrségek állandó portyázásaival, erőviszonyaik függvényében állandóan változik.[420] Ennek megfelelően mindkét fél ujabb és ujabb falvak hódoltatására törekedett, amely miatt persze állandó konfliktusok, viták keletkeztek. A továbbiakban az 1590-93 közti török panaszok alapján vizsgáljuk a kondominiummal kapcsolatos problémákat.

Ferhád budai pasa 1590. juniusi levele szerint sok falu és város megtagadta az adófizetést mind a szultánnak, mind a szpáhiknak.[421] Egy későbbi levelében meg is nevezett egy ilyen falut /Micsina/, amely nyolc esztendő óta nem fizetett adót. Kérte Ernő főherceget, hogy parancsolja meg a végbeli uraknak és kapitányoknak, hogy "az mely faluk ez ideig hódoltak voltak, ennek utánna is készeritsenek bejönni szpáhijaikhoz, és adójukat igazán megadván."[422] Ferhád pasa itt voltaképpen azokat próbálta volna kényszeriteni a török adóztatás jogosságának elismerésére, akik leginkább érdekelve voltak ezt sa-

ját adóztatásukkal felcserélni. Még 1590-ben kétszer is megismételte előbbi kérését Ferhád pasa, hozzátéve indoklását, hogy az adó "az szpáhiaknak mind lovuk, ruházattyok, ételök mind az."[423] 1591-ben Szinán, az uj budai pasa megvédte a füleki béget attól a vádtól, hogy falvakat rabolt volna. Szinán szerint a füleki bég csak tuszokat szedett az adózni nem akaró faluból /Szőlőserdő/ hogy "inkább erölköggyenek az hatalmas császárét megadni."[424] Szerinte is sok falu van, amely be van irva a defterbe, de adózni nem akar. Egy áprilisi levelében a budai pasa Oszmán béget védte meg hasonló váddal szemben és kijelentette, hogy akik nincsenek beirva a defterbe, "azokat senki ujonnan való hódolásra nem készeriti, de fölségtök alatt való kapitánok ide oly falukat városokat hódoltatnak kik ez ideig oda adót nem adtak."[425] Egy májusi levél tanubizonysága szerint Mátyás főherceg kiadta azt a parancsot a falvakkal kapcsolatban, hogy "Szigetvár vételétől fogván, az kik hatalmas császár regestomában be voltak irván, azok bejöjjenek csak ujonnan ne hódoltassák őket."[426] Ez utóbbi passzus arra utal, hogy ellentétben a budai pasa állitásával, a török is hódoltatott falvakat. Mátyás parancsa azt célozta, hogy a Dél-Dunántulon mindkét fél hódoltatási törekvéseit korlátozza. A végvári kapitányok szerepére a hódoltatásban igen jellemző adalék a budai pasa juliusi levele, amelyben azt panaszolta el, hogy a kállói kapitány "karóval fenyögeti a szegéségöt, mikor be akarnak jőni szpáhijaikhoz."[427] Igy jártak a szentmihályiak, de a tardosiaknak

is megtiltotta Pálffy Miklós, hogy Esztergomban elvégezzék az urdolgát /robotot/.[428] Októberi levelében felsorolta a budai pasa azoknak a falvaknak nevét az esztergomi szandzsákban, "kik be nem akarnak jöni."[429] Igen jelentős számot tett ki az adózást megtagadó falvak száma, a budai pasa hetvenöt helységnevet emlitett idézett levelében. Ugyanakkor arra kérte Ernő főherceget ezuttal is, hogy a kapitányok segitségével kényszeritse adózásra a falvakat, hogy "az mi kegyes urunk fejedelmünk és római császár ő fölsége között való frigy" megmaradjon.[430] 1593 elején Mohammed budai pasa ujból tiltakozott amiatt, hogy a falvak nem adóznak és hozzátette, hogy "ha be nem jőnek az faluk, jó nem következik belőle, sőt az két császár között idegönségnek jelének láttatik."[431]

Az elmondott példák természetesen tovább bővithetők a török és magyar adóztatás vonatkozásában egyaránt. Ezek a példák /egy kivétellel/ a magyar hódoltatási tevékenységet tükrözik, ami persze nem jelenheti azt, hogy a török hasonló arányu tevékenységet ne végzett volna. Véleményünk szerint -s itt tér el nézetünk Bayerle álláspontjától- a végvárak mögötti adóztatás kölcsönös volt, egyáltalán nem biztos, hogy a magyar végváriak hódoltató tevékenysége felülmulta volna a törökét.[432] Természetesen ez csak feltételezés, amelyet további kutatásoknak kell megerősiteniük. Azt viszont feltétlenül állithatjuk, hogy mindkét fél érzékenyen reagált a végvári határok /külpolitikai határok/ ilyen eszközökkel való tullépésére.

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

A magyarországi kondominium egyik jellemzője tehát az, hogy az adóztatási határ mindkét fél esetében meghaladja a külpolitikai /végvári/ határokat, amiből elkerülhetetlen feszültség adódik. A hódoltsági adóztatás természetesen csak egyik oldala a kondominiumnak; a másik a végváriak kölcsönös rabló, portyázó támadásai. A kondominium rendszere szükségszerüen azt eredményezi, hogy a határmenti feszültség időnként megnövekszik és háborus helyzethez vezet. Ha ehhez kedvező külpolitikai helyzet is társul, a háboru elkerülhetetlen.

Fontos tényező tehát a háboru kitörésében a török birodalom számára kedvező külpolitikai helyzet. Ez egyfelől jelenti az oszmán birodalom ellenségeinek /elsősorban Spanyolország/ lekötöttségét, másfelől pedig azt, hogy békét kötött velük /Perzsia/. A kedvező külpolitikai feltételek jórészt 1590-ben megvalósultak, de a Porta a lengyel kérdés miatt nem vállalhatott azonnal egy Magyarország /illetve a német-római császár/ elleni háborut.[433] A Magyarország ellen inditott háboruban külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak. Egy 1592-ből származó török emlékirat szerint "a spanyol király és az osztrák császár összeházasitván lányaikat a lengyel királlyal és az erdélyi fejedelemmel, e négyes szövetség vesztére lehet a török birodalomnak."[434] E passzus rávilágit arra, hogy a dinasztikus eszközökkel Közép-Kelet-Európában tért hóditó Habsburgok ellen preventiv támadást tervezett a Porta. A támadás szinhelyéül végül nem Lengyelországot, hanem Magyarországot válasz-

tották, amely döntésben szerepet játszhatott az is, hogy tartottak attól, hogy a császár hadierejét Lengyelországba küldi Miksa trónigényének támogatására.[435] Ilyen értelemben azt is mondhatjuk, hogy a német-római császár ellen Magyarországon keresztül intézett támadás diverziós célokat is szolgált. Tudjuk azt is, hogy a Porta már 1591-ben Magyarország megtámadását tervezte, csak a lengyel válság miatt kényszerült a fegyverszünetet ujabb nyolc évre meghosszabbitani.[436] A fegyverszüneti feltételeket viszont megszigoritani törekedett a Porta. Többek között követelte az 1564 óta elfoglalt várak visszaadását, a békét megbontó magyar kapitányok megbüntetését, a Magyarországon levő mintegy huszezer török rab szabadon bocsátását és az adó összegének felemelését.[437] A feltételek azonban nem kerültek be a fegyverszüneti szerződésbe; ennek érdekében a császári követek ugyanis megvesztegették a török kormányzat több vezetőjét.[438]

Az okok közül, amelyek végül a tizenötéves háboru kirobbanásához vezettek, fontos szerepet játszott az un. tisztességes ajándék /gyakorlatilag adó/ késleltetéséből adódó politikai-diplomáciai feszültség is. Az 1590-93 közti török levelekben központi helyet foglalt el az ajándék sürgetése.[439] Az ajándék összegét, mint már emlitettük, 1547 óta 30 ezer dukátban állapitották meg. Azonban a tisztességes ajándék fogalmába nemcsak ez a fixált összeg tartozott bele, hanem az az ajándék /pénz és ajándéktárgyak/ is, amelyet az ajándékvivő követség ilyen alkalmakkor a szultánnak és vezéreinek átadott.[440]

Mindez már komolyabb összeget tett ki, de a török birodalom költségvetésének elenyésző hányadát fedezhette volna /a budai vilájet deficitje évi 300 ezer arany volt/. A budai pasa 1593. juliusi levelében nyiltan meg is mondta, hogy "az hatalmas császár az ajándékra nem szorult kencse számtalan vagyon, hanem az két hatalmas császár között való barátság, és mind két fele az szegény községnek békével való megmaradása az oka."[441] Az ajándék be nem küldése, késleltetése voltaképpen azt jelentette török szempontból, hogy a korábbi békéket /fegyverszüneti szerződéseket/, amelyekben az ajándék szerepelt, a német-római császár megszegi. Az ajándék ugyanis nem összegszerüen volt jelentős, hanem azért, mert annak szimbóluma volt a Porta szemében, hogy a királyi Magyarországot a Habsburgok vazallusként birtokolják.[442] Ahogy már emlitettük, e terület dar al-ahd /vazallus/ jellege addig áll fenn, amig a szerződésben /ahd/ foglaltakat, amelynek kardinálisan fontos része az adó, a vazallus fél teljesiti. Bonyolitotta a helyzetet, hogy a királyi Magyarországra vonatkozó szerződés /drinápolyi béke és megujitásai/ olyan pontokat is magába foglalt, mint a területfoglalások, portyázások kölcsönös tiltása, büntetése, valamint az elfoglalt várak visszaadása /12. p./, amelyet mindkét fél -a kondominium fennállásából következően- folytonosan megszegett.[443]

Az ajándék megküldése körülötti diplomáciai harc voltaképpen a szerződések betartása, illetve eltérő értelmezése folytán keltkezett ellentétből fakadt. Igy a

német-római császár, II. Rudolf nem volt hajlandó addig elküldeni az ajándékot, amig a boszniai pasa meg nem szünteti rablótámadásait.[444] 1592-ben, Hasszán pasa ujabb akciói után azt követelte a császári udvar, hogy az elfoglalt várat /Bihács/ adja vissza. A budai pasa válaszában azt irta, hogy "Bittyében Mecsetöt csináltak.... azért az lehetetlen dolog hogy az visszaadassék."[445] E válasz rávilágit arra a különbségre, amely a két felfogás között fennállt; a török koncepció szerint a dar al-Islam /jelen esetben Bihács/ nem változtatható vissza dar al-ahddá. A császári felfogás szerint viszont Hasszán megszegte a szerződést, amelyben világosan kimondták, hogy vissza kell adni a békében elfoglalt várat.

Török részről természetesen az ajándék megküldését sürgették, ezt tartották elsődlegesen fontos kérdésnek, mig Hasszán akcióit /1591-93 között/ másodlagos jelentőségü, ettől elválasztandó problémaként kezelték. A budai pasák e szemlélet jegyében követelték az ajándék elküldését és többször is utaltak arra, hogy a szultán csauszokat küldött Boszniába azzal a paranccsal, hogy a pasa szüntesse be támadásait.[446] Ebből a körülményből arra a következtetésre jutott a szakirodalom, hogy Hasszán akcióinak célja az ajándék kikényszeritése volt; másképpen kifejezve azt mondhatnánk, hogy a diplomáciai eszközöket kiegészitették a katonai fenyegetés eszközeivel.[447] Hasszán akciói tehát a Porta tudtával történtek, ezt bizonyitja az is, hogy a perzsa háboru után kezdődtek ezek a betörések Horvátországba. Ezek az akciók azon-

ban céljukkal -az adó elküldésének meggyorsitása- ellentétes hatást váltottak ki, éppen az adó késleltetéséhez vezettek.

Szólnunk kell a frakcióharcok szerepéről is a háboru kitörésében. A perzsa béke megkötését Szinán nagyvezér végezte el, aki 1589 áprilisától 1591 augusztusáig volt másodizben nagyvezér.[448] Mint már emlitettük, ekkor merült fel először a Magyarország elleni háboru gondolata, de a lengyel válság, valamint más frakciók felülkerekedése miatt lekerült a napirendről. Szinánt a nagyvezérségben a vele ellenséges frakció feje, Ferhád pasa követte /1591 augusztustól 1592 áprilisáig/. Őt a szintén "békepárti"-nak minősithető Szijávus pasa követte a nagyvezérségben /1592 áprilistól 1593 januárig/.[449] Mindkét utóbbi nagyvezért a portai zsoldosok buktatták meg, akik 1593 januárjában jelöltjüket, a harciasan demagóg Szinán pasát tették ujból nagyvezérré.[450] A Szinán pasa köré tömörült háborus frakció egyértelmüen követelte az uj háborut, mig a Ferhád pasa vezette ellenpárt ezt ellenezte, hivatkozva a háborus kimerülésre. Ez utóbbi álláspontot támogatta a sejk-ül-iszlám is.[451] A háborus frakció felülkerekedése 1593 elején a háboru esélyeit növelte. Szinán nagyvezér már február elején ultimátumhoz hasonló levelet küldött Rudolf császárhoz, amelyben azzal fenyegetőzött, hogy ha két hónapon belül nem küldi el az adót, meginditja a háborut.[452] A bécsi udvar azonban makacsul ragaszkodott ahhoz a feltételéhez, hogy előbb a boszniai pasát tiltsa el a Porta a rablótá-

madásoktól. Hasszán pasa azonban ezévi betörése során, miután ostrom alá fogta Sziszeket, sulyos vereséget szenvedett a császári felmentő csapatoktól /junius 22-én/.[453] Végsősoron a sziszeki vereség tekinthető annak a szikrának, amely a háborut kiváltotta. Kjátib Cselebi találó megjegyzése szerint a vereség "okot /ürügyet/ adott a magyarországi hadjáratra."[454] A sziszeki vereség pusztán ürügy voltát bizonyitja az is, hogy a budai pasa szerint a hadjárat megindulásának oka az volt, hogy a sok késés /ti. az adó!/ miatt a szultán megharagudott.[455] Figyelemre méltó az is, hogy a török források egyértelmüen Szinán nagyvezér ambicióinak tulajdonitják a háboru kitörését, aki tul„akarta szárnyalni vetélytársát, Ferhád pasát.[456] Kétségtelen tény, hogy egy sikeres háboruval Szinán megszilárdithatta volna helyzetét mind a szultáni udvarban, mind az őt támogató zsoldos csapatoknál. Valószinü, hogy az ellenpárt belátta ennek veszélyét, ezért ellenezte Szinán háborus terveit. Szinán nagyvezér tehát valamilyen ürüggyel mindenféleképpen meginditotta volna a háborut; Hasszán veresége csak arra volt jó, hogy mind a közvéleményt, mind a szultáni udvart meggyőzte terveinek helyességéről. Nem befolyásolta a nagyvezért szándékában az sem, hogy az angol követ közölte vele, hogy a világ nem tartja felelősnek a császáriakat a Boszniában történtekért, de az adó beküldésében való késlekedés sem lehet ok a fegyverszünet felbontására.[457]

Még egy problémáról kell szólnunk a frakcióharcok kapcsán. A boszniai pasa és Szinán nagyvezér

kapcsolatára vonatkozó forrásaink ugyanis ellentmondásban vannak egymással. Istvánffy azt állitja, hogy Hasszán lekötelezettje volt a nagyvezérnek, aki utasitotta őt a horvátországi betörésekre.[458] Ezzel szemben a török források ugy tudják, hogy Szinán pasa ellensége volt a bosznia pasának, nem támogatta őt, ezért szenvedett veresége Sziszeknél.[459] Az ellentmondás feloldásában segit az a passzus Kjátib Cselebinél, amely szerint Hasszán pasa "jó viszonyban volt a nagyvezirrel /Szijávus pasa!/ és Dervis agával, a szultáni társalkodóval."[460] Szinán budai pasa 1591. októberi leveléből is ugy értesülünk, hogy "az Bosznay Passának emböre vagyon az Portán ki ügyét forgattya."[461] Az elmondottak alapján a török forrásoknak kell hitelt adnunk, hiszen Szinán nagyvezér valóban nem támogathatta a másik frakció emberét, hatalomra kerülése voltaképpen Hasszán pozicióját is veszélyeztette.

Véleményünk szerint tehát a következő okok miatt tört ki a tizenötéves háboru:

1. A tizenötéves háboru alapjában véve nemigen különbözött a szokásos dinasztikus-hóditó háborutól, legfeljebb abban, hogy a kirobbantásában érdekelt társadalmi réteg nem annyira a földbirtokos szpáhi-réteg volt, hanem sokkal inkább a fővárosban összezsufolt portai zsoldosság, amelynek megélhetését az infláció megnehezitette és ezért a háboruban látta a kiutat.
2. Az ellenfél megválasztásában politikai szempontok is szerepet játszottak. A Közép-Kelet-Euró-

pában előrenyomuló Habsburgok elleni preventiv háboru legmegfelelőbb szinhelyének a királyi Magyarország területe tünt, amelyet a Porta dar al-ahdnak tekintett, amely státust a szerződés /ahd/ megszegése esetén felszámolhatott és a területet dar al-Islammá tehetett.

3. A kondominium rendszeréből fakadó kölcsönös portyázások, hódoltatások alkalmas ürügyet jelenthettek egy kedvező külpolitikai szituáció esetén a háboru meginditására. Ez utóbbi 1590 után háborus lehetőséget teremtett. A feszültség növekedéséhez járult hozzá az évi adó késése /illetve késleltetése/, amelyet a Porta egyfelől uralma megkérdőjelezésének, másfelől a szerződés /ahd/ megszegésének tartott, amelyet háboruval kell megtorolni.

4. A háborus frakció, Szinán nagyvezérré választása után /1593 január/ teljesen felülkerekedett és pozíciója megtartása érdekében háborura törekedett. A belső ellenzék meggyőzésére szükséges, bár nemzetközi jogi szempontból aligha elégséges ürügyet a sziszeki vereség /junius 22/ szolgáltatta.

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

5. Török háborus célok /a szináni háboru stratégiája/

Rendkivül érdekes és izgalmas problémához érkeztünk, amely más török háboruk kapcsán is fölmerül és egyértelmü adatok hiján nehéz dönteni a kutatónak; a tizenötéves háboruban kitüzött török hadicélokhoz.

A szináni háboru elnevezést, amelyet Baranyai Decsi Jánostól kölcsönöztünk, azért tartjuk indokoltnak, mert egyrészt a nagyvezér igen fontos szrepet játszott a háboru meginditásában, másrészt a háboru első éveinek stratégiája is feltehetőleg az ő elképzeléseit követte.[462] Ez a stratégia véleményünk szerint 1594 végéig, 1595 elejéig volt érvényben, utána különböző okok /Szinán leváltása, Ferhád nagyvezérsége, a vazallus fejedelemségek elpártolása/ miatt a török hadicélok is módosultak. Ennek ellenére a szináni elképzelések bizonyos elemei a háboru végéig továbbéltek, de programjának realizálása nem volt már lehetséges.

Meg kell tehát vizsgálnunk a szináni koncepciót, hogy megismerjük a Porta célkitüzéseit a háboruval kapcsolatban. Először a már emlitett, 1592-ből származó török emlékiratot emlitenénk, amely a magyarországi állapotok bemutatása után azzal a tervvel foglalkozik, hogy miként lehetne "az oláh és moldva vajdák és Erdély segitségével egészen meghóditani e gyönyörü országot, amelynek párja nincs."[463] Ugy tünik az emlékirat alapján, hogy a törökök az ország megosztottságát fel akarták számolni és Magyarország nyugati és északi része-

it is közvetlenül hatalmukba venni szándékoztak.

Pecsevi szerint Szinán nagyvezér azt javasolta a sejk-ül-iszlámnak, hogy vegye be történetébe azt is, "hogy padisahunknak ...egy másik szolgája /ti. a nagyvezér/ a bécsi király ellen ment és miután országát feldulta és elpusztitotta, a királyt láncra verte s kezeit megkötözve a padisah portájára küldte."[464] Félretéve a kételyeket, amelyeket az ilyen irracionálisnak és megalapozatlannak tünő tervek a kutatóban óhatatlanul is felkeltenek, vizsgáljuk meg közelebbről a szöveget. A bécsi király országa nem lehet a királyi Magyarország, mert ez a török értelmezés szerint a padisah országának része, mindössze arról van szó, hogy e területet a szultán adófizetés ellenében átengedte dar al-ahdként a bécsi királynak. E megállapitásunkat támasztja alá a szöveg második része, amely a bécsi király /azaz Rudolf német-római császár/ elfogását emliti, ami viszont feltételezi előzőleg Prága elfoglalását, ahol az ellenséges uralkodó ebben az időben székelt. A bécsi király országa kifejezés tehát minden bizonnyal az örökös tartományokat jelöli, centrumukban Béccsel és Prágával.

Nézzük meg, hogy a források alátámasztják-e Pecsevi szövegének fenti értelmezését. Először egy velencei követjelentést emlitenénk 1593 juliusában, amely szerint Szinán nagyvezér egy horvát származásu embertől érdeklődött, kikérte annak véleményét a magyarországi hadjárattal és Bécs ostromával kapcsolatban.[465] Egy másik jelentés, ugyancsak juliusban, arról számolt be, hogy

Barton angol követ előtt a nagyvezér a következő kijelentést tette: "ez a háboru nem fog megállni Magyarországon, hanem tovább terjed Bécsig és ő addig nem nyugszik, amig le nem rombolta Róma falait."[466] Az idézett passzus első fele lényegében alátámasztja forrásértelmezésünket. A szöveg második felének interpretálása nehezebb probléma. Gondolhatunk arra is, hogy a török birodalom egyik fő ellenségét látta a pápában; ugyis, mint a keresztény hit legfőbb képviselőjében, ugyis mint a Habsburgok hegemonisztikus igényeinek legfontosabb támogatójában. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy XII. Kelemen pápa szervezte azt a törökellenes szövetséget, amelynek 1592-ben tagja volt Spanyolország, a pápa és csatlakozott hozzá a német-római császár is 1593-ban.[467] Elképzelhető, hogy Bécs és Róma elfoglalásának megemlitésével Szinán nagyvezér annak az elképzelésének adott hangot, hogy e törökellenes szövetséget fel akarja számolni. A legvalószinübb azonban az, hogy itt Szinán nagyvezér azt az általánosan ismert /Mohamed prófétának tulajdonitott/ haditot hangoztatta, amely Róma elfoglalásáról szól. Ezt az értelmezésünket támasztja alá, hogy ugyanakkor, amikor a fent idézett kijelentést tette a nagyvezér, azt is közölte indulatos formában az angol követtel, hogy ők az egész világot elfoglalhatják.[468] A két kijelentés egyaránt az iszlám vallás univerzalisztikus igényeit tükrözi, nem pedig Szinán nagyvezér tényleges hadicéljait a német-római császár elleni háborujában. Róma elfoglalása tehát semmiképpen nem lehetett a nagyvezér célja e háboruban, an-

nál inkább Bécs megszerzése.

Nézzük meg azokat a forrásokat, amelyek az emlitetteken kivül tudnak a Bécs, vagy Prága /esetleg mindkettő/ ellen irányuló török tervekről. Bethlen Farkas Erdélyi történetében közli azt az információt, miszerint Sennyei erdélyi követnek azt mondta a nagyvezér, hogy "ezekkel a csapatokkal, ezzel a felkészültséggel a német király városát, Bécset és Prágát ezen az őszön beveszem."[469] Időben valamivel későbbi /1593. szeptember/ az a kijelentése, amelyet Baranyai Decsi idéz. Eszerint a mohácsi mezőn táborozó nagyvezér ugy vázolta haditervét az emlitett erdélyi követ előtt, hogy a tél beállta előtt elfoglalja Veszprémet és Palotát, tavasszal pedig Bécs és Prága ellen indul és beveszi őket.[470] A Türkische und Ungarische Chronica közli azt a datálatlan információt, amely szerint Szinán nemcsak Bécset akarta elfoglalni, hanem II. Rudolf császárt is hatalmába akarta keriteni.[471] Ez utóbbi, ahogy Pecsevi értelmezésénél már rámutattunk, Prága elfoglalását is megkövetelte volna. E tervről már a kortársak is tudtak. Rákóczi Zsigmond emliti egy 1593. októberi levelében Pálffy Miklósnak, hogy "a török már a felségnek residentiájára is aspirál."[472] Kakas István erdélyi követ az angol királynő előtt, 1594 januárjában azt mondta, hogy a török célja Magyarország és Szlavónia várainak, valamint magának Bécsnek elfoglalása volt.[473] A nagyvezér állitólag Győr elfoglalása /1594. szeptember 29/ után is emlitette, hogy Bécs ellen fog vonulni, amelyet hasonlóképpen fel fognak adni.[474] Istvánffy sze-

rint az 1594-es hadjárat után "a szultán meg Szinán azzal hizelegtek maguknak, hogy a császár meghóditatván Győr Bécs elővéde, lelkében, erejében megtörik; s végszükségében inkább fog békét óhajtani, mint a háborut megujitani."[475] Ha békét mégsem kérne a császár -folytatja Istvánffy- akkor "Szinán ujra kivonulna, a Győrnél nem sokkal erősebb Bécset is meghóditja."[476] Mindezek a forrásrészletek arról tanuskodnak, hogy a nagyvezér maximális célja Bécs és /esetleg/ Prága elfoglalása lehetett.

A szináni stratégia minimális célkitüzéseire vonatkozóan igen fontosnak tartjuk azt a kijelentést, amelyet a nagyvezér az angol követnek tett. Eszerint, "ha a császár ugy dönt, hogy feladja valamennyi magyarországi birtokát, akkor lehetségessé válik a békéről való tárgyalás."[477] Ha ez nem történik meg, nem hajlandó békét kötni, hiába is ajánlana fel akár harminc adót is. A fenti idézet feltünően összecseng az 1592-es emlékirat szövegével abban a vonatkozásban, hogy mindkettő egész Magyarország megszerzését tüzi ki célul.

Az elmondottak alapján nagy bizonyossággal állithatjuk, hogy a szináni stratégia tartalmazott egy minimális és egy maximális programot. A minimális programot Magyarország teljes megszerzése jelentette, akár fegyveres erővel, akár az arról való császári lemondás, azaz béke formájában. A maximális programot, hadicélt Bécs és Prága elfoglalása és az örökös tartományok feldulása jelentette.

A továbbiakban azzal a problémával foglalkozunk, hogy a stratégiai terv milyen fázisokban képzelte el a háboru lefolyását, a stratégiai főcsapás mely területeket érintett volna és melyeket nem. Végezetül arra a kérdésre keresünk választ analógiák segitségével, hogy milyen hosszura tervezte Szinán nagyvezér a háborut.

E kérdések megválaszolásához be kell vonnunk a vizsgálatba további forrásokat is, igy például Hasszán temesvári beglerbég levelét Báthori István főurhoz.[478] Mivel más forrásokból tudjuk, hogy hasonló tartalmu leveleket küldtek török méltóságok másoknak is, bizonyos foku szkepszis indokolt a levelekben irottak igazságtartalmát illetően.[479] E levelek célja ugyanis egyértelmüen az elpártoltatás, a török oldalára állitás volt, igéretekkel és fenyegetőzésekkel. Ugy véljük azonban, hogy a forrás természete nem lehet gátja annak, hogy kritikai elemzéssel a török stratégia fontos vonásaira világitsunk rá.

Hasszán pasa lényegében -ahogy levelében ő is hivatkozott rá- az "őspéldát", a "szulejmáni ajánlatot" elevenitette fel. Felajánlott egy bizonyos területet Báthorinak, ha elpártol a császártól és "az hatalmas császár fényes zászlaját" felveszi.[480] Fontos az a kitétel, hogy Báthorinak meg kell egyeznie a többi urral, vármegyékkel, városokkal, de ha ezek szembeszegülnének vele, a török hajlandó lenne fegyveres segitséget is adni. A Báthorinak felajánlott területtel kapcsolatban ezt irta a temesvári pasa: "meg szerzem Kassához, Szakmárhoz, Lip-

tósághoz tartozó tartományoknak és vármegyéknek Nagy Szombatig ez országnak vajdaságát."[481] E hatalmas terület /Szatmártól Nagyszombatig/ lényegében magába foglalta a Dunától északra és északkeletre elterülő vármegyéket, azaz egész Felső-Magyarországot. Hasszán pasa az erdélyi példa és Szapolyai János felidézésével, valamint a vajdaság elnevezéssel nyilvánvalóvá tette, hogy nem szuverén államról, hanem vazallus fejedelemségről van szó. Erre utal az is, hogy Báthorinak a török szövetség /vazallitás/ vállalása mellett adót is kellene fizetnie, évi 20 ezer tallért.[482]

A temesvári beglerbég azt is kilátásba helyezte Báthorinak, hogy ez a vajdai cim öröklődni fog családjában. Azt is megigérte a török vezér, hogy ha a német birodalomtól elfoglalna valamely területet Báthori, azt is megkapja.[483] Mindezek a kecsegtető ajánlatok mindenesetre magukban rejtik azt a lehetőséget, hogy a német birodalom elleni fegyveres fellépés ilyen vazallusság vállalása esetén korántsem lett volna önkéntes.

A török hadvezetés stratégiai terveivel kapcsolatban Hasszán pasa levelének következő passzusát kell idéznünk: "Hogy ha penig az Duna mellett való erősségeket el veszik, és az Nagyságtok országa és tartománya hátra maradnak, és annakutánna kételességből kelletnék Nagyságodnak fejet hajtani...sem országtok... sem tartományotok ... meg nem marad."[484] E kijelentés rávilágit azokra a különbségekre, amelyek az észak-dunántuli terület és Felső-Magyarország között a török stratégia szempontjá-

ból ténylegesen léteztek. Az előbbi létfontosságu területnek minősült mindkét birodalom számára, mivel az északdunántuli, Duna-menti várak Bécset /Győr, Komárom stb./, illetve Budát /Esztergom, Fehérvár stb./ védték az ellenséges támadásokkal szemben. Ezenkivül a Duna alapvető fontosságu volt az élelmiszer és hadianyag utánpótlás biztositása miatt. Ezzel szemben Felső Magyarország mindkét birodalom, de főleg a török szempontjából másodlagos fontosságu terület volt.[485] E terület egyrészt nem védett olyan fontos városokat, mint Bécs és Buda, legfeljebb a távol eső Erdély támadásában, illetve biztositásában lehetett felhasználni. Másrészt olyan alapvető szállitási utvonal sem kötötte az örökös tartományokhoz, mint a Duna az Észak-Dunántult. Ennek megfelelően felmerült annak lehetősége, hogy a Felvidéken egy vazallus fejedelemség jöjjön létre, Kassa központtal. Ez utóbbiról kassai vajdaságnak is nevezték; igy szerepelt a felajánlott terület a Dobó Ferencnek irott levélben.[486] A kassai főkapitányság /amelyhez a szepesi kamara is tartozott/ lazább kötődését a királyi Magyarországhoz a XVII. századi erdélyi uralkodók, valamint Thököly Imre használta ki. A temesvári pasa által felajánlott területnek azonban Thököly is csak egy részét tudta megszerezni.[487]

A stratégiai fontosság meghatározta a hódités időbeli /s ennélfogva térbeli/ fázisait is, hiszen a levél már idézett passzusa szerint előbb a Duna-menti erősségeket akarta a török elfoglalni. Hasszán levelének

még egy részletét idézhetjük a török stratégiai elképzelésekkel kapcsolatban: "Nagyságod penig azt ne gondolja, hogy mig Magyarországban egy palánk tart, addig az Német Birodalomhoz kezdjen az Nagyságos Vezér, hanem mindeneket fegyver alá akar hajtani, és annakutánna kezdi meg az Német birodalomban való erősségeket is hajtani az hatalmas császár népe és fegyvere alá."[488] Hasszán pasa levele alapján tehát a következő sorrendet tételezhetnénk fel; először a Duna-menti erősségeket veszik be /Győr, Komárom stb./, utána elfoglalják a királyi Magyarország többi részének /Dél-Dunántul, Felvidék, Horvátország/ kulcsfontosságu helyeit, végül támadást inditanak a német birodalom ellen /örökös tartományok, Bécs és Prága/. E sorrendet azonban megkérdőjeleznénk, mivel egyrészt tudjuk azt, hogy a nagyvezér tervbe vette Bécs /s Prága/ ostromát, ami logikusan a Duna-menti erősségek megvétele után következett volna. Másrészt sulyos hadászati hiba lett volna, ha a stratégiailag fontos észak-dunántuli terület elfoglalása után a kevésbé fontos területek megszerzését megkisérelni, mivel az ujonnan megszerzett Duna-menti erősségeket az ellenség visszafoglalhatta volna. Ehelyett feltételezhetjük azt, hogy a nagyvezér stratégiai koncepciója magába foglalta a Bécs ostroma szempontjából fontos észak-dunántuli terület elfoglalását, amelynek segitségével a császárt Magyarország egészének feladására kényszerithette volna. Elképzelhető, hogy ez utóbbi cél érdekében nyomult volna be az örökös tartományokba is, illetve ezért került volna sor Bécs ostromára.

Elfogadható azonban Hasszán pasa fentebb idézett szövegének az az alapgondolata, hogy Magyarország egészét akarta elfoglalni a nagyvezér; legfeljebb ennek megvalósitása eltérő formában ment volna végbe az észak-dunántuli és a felső-magyarországi területen. Az előbbi fegyveres hóditás, az utóbbi feladás, vagy a vazallusi állapot önként való válalásával kapcsolódott volna a török birodalomhoz.[489]

Még egy adattal rendelkezünk, amely amellett, hogy világosan jelzi, hogy a nagyvezér minimális célja valóban Magyarország egészének meghóditása volt, a megszerzett területek államjogi státusával is foglalkozik. Az 1593-as hadjárat után Pálffy Miklós és Mehemed budai pasa /Szinán fia/ között levélváltásra került sor. 1594 februári válaszában Pálffy mintegy megismételte Mehemed feltételeit. Eszerint "hogyha a mi kegyelmes császárunknak igazán kedve vagyon a békességre először illik hogy a magyaroktól kezét elvonja."[490] Majd a következő alternativ lehetőséget emlitette a budai pasa levelében, amelyet Pálffy idézett: "vagy...az, hogy azoknak /ti. a magyaroknak!/ országát kezükből kiveszik, vagy az hogy közöttök egy királyt választanak, hogy mint Erdélyország, azok is a császár rabjai lesznek."[491] Az első lehetőség nyilván arra utal, hogy a törökök maguk veszik hatalmukba a királyi Magyarországot, azaz dar al-Islammá válik. A másik lehetőség egy Erdélyhez hasonló vazallus állam lenne. Ugy tünik Mehemed javaslata alapján, hogy 1594 elején még nem volt teljesen tisztázott a királyi Magya-

rország státusának kérdése; még fennállt egy dar al-ahd létrejöttének elvi lehetősége. Fontos azonban az a körülmény, hogy ez a dar al-ahd szorosabban kapcsolódott volna a birodalomhoz, mert uralkodója nem a Habsburg-házból került volna ki. Az első lehetőség vált valóra, mivel fegyveres hóditásra volt szükség. 1594-ben az ujonnan elfoglalt területet beglerbégséggé szervezték, élére a győri pasa került.[492] Uj vilájet szervezésére mutat az is, hogy Szinán nagyvezér nem engedte meg a portyázást Győr ostroma idején azzal az indoklással, hogy "ha ezt az országot felduljuk, mi hasznunk lesz aztán belőle, ha meghóditjuk?"[493] Szinán intézkedései arra vallanak, hogy tartós hóditásra számitott, dar al-Islammá akarta szervezni az elfoglalt észak-dunántuli területet. Még egy kijelentését idézhetjük ezzel kapcsolatban: "Egy országot csak a másik ország romjain lehet felépiteni."[494] Ennek jegyében engedte meg a nagyvezér a budai vilájetben a rablásokat, amit viszont szigoruan tiltott az ujonnan elfoglalt területen.

Az utolsó fontos probléma a szináni stratégiát illetően a háboru tervezett időtartamára vonatkozik. Biztosan állithatjuk azt, hogy a nagyvezér nem akart egy ujabb hosszu háborut, hiszen a perzsa háboru eléggé kimeritette mind a hadsereget, mind a kincstárat. A háboruval kapcsolatban ujfent utalnunk kell arra az általános tradicióra, amely három évben szabta meg a maximális időtartamot.[495] Ez alatt a török hadseregnek olyan mértékü hóditást kellett végrehajtania, hogy a megszerzett uj te-

rületek fedezzék a háboru költségét.

Ehhez kapcsolnánk egy analógiát, amely véleményünk szerint több szempontból is indokolt. Szulejmán 1566-os hadjáratának stratégiai céljaival kapcsolatban azt irta Forgách Ferenc, hogy "három évre tervezett hadjáratot inditott, hogy Sziget megvivása után Bécset, Ausztria fővárosát és egész Németország bástyáját hatalma alá kényszeritse."[496] Egy másik helyen pedig ezt olvashatjuk Forgáchnál: "Szulejmán mindezt /ti. Szigetvár és Gyula elfoglalását/ csak a hadjárat bevezetésének szánta, mert azt tervezte, hogy a telet Budán tölti, és a következő évben nemcsak Magyarország fennmaradó részét, hanem Bécset is meghóditja egész Ausztriával együtt."[497]

Szulejmán stratégiai céljait illetően viták, egymásnak ellentmondó vélemények uralkodnak a szakirodalomban; az ellentmondások feloldására nem vállalkozhatunk, hiszen korántsem egyszerü kérdésről van szó.[498] Feladatunknak tekintjük viszont azt, hogy bizonyos hasonlóságokra rámutassunk Szulejmán 1566-os háboruja és Szinán 1593-94-es háboruja között. Amint láttuk, Szulejmán maximálisan három évre tervezte a háborut; az első évet Szigetvár és Gyula megvételére forditotta, a másodikban elfoglalta volna "Magyarország fennmaradó részét". Véleményünk szerint ez utóbbi kifejezésen a Bécset védelmező észak-dunántuli várakat /Győr, Komárom stb./ kell értenünk. Az idézett szöveg szerint a második évre esett volna Bécs elfoglalása egész Ausztriával együtt. Ebben az esetben viszont a harmadik évre nem maradt volna sem-

mi feladata Szulejmánnak. Ugy véljük, hogy számolt a nehézségekkel és Bécs ostromának a harmadik évre való áthuzódásával. Szulejmán halála miatt azonban csak az első év /1566/ terveit tudta végrehajtani.

Szinán nagyvezér tervét már korábban idéztük, amelyben szerepelt egész Magyarország megszerzése, valamint Bécs és Prága elfoglalása. Az 1593-as évben először még Bécs elfoglalását tervezte, majd később 1594-re halasztotta /Prágával együtt/, megelégedve Veszprém és Palota bevételével.[499] Azonban 1594-ben is csak Tatát és Győrt sikerült bevenni, Komárom elfoglalása nem sikerült, Bécs ostroma a következő évre tolódott át.

Ugy véljük, hogy a három éves háboru terve mind az 1566-os, mind az 1593-94-es háborura érvényes. Annál is jogosultabb e feltételezés, mivel Szulejmán és Szinán egyaránt célul tüzte ki Bécs elfoglalását, hogy ezáltal biztositsák Magyarország teljes meghóditását. Az analógia jogossága ellenére sem állithatjuk viszont azt, hogy Szinán nagyvezér igénybe akarta volna venni a maximálisnak számitó három évet céljai elérésére. Mindössze arról van szó, hogy Szulejmánhoz hasonlóan /aki tervében számolt is vele/ kényszerült arra, hogy a hóditást három fázisban, azaz három év alatt kisérelje meg. A nagyvezér korábbi megnyilatkozásai egyébként inkább arról tanuskodnak, hogy egy-két év alatt akarta megvalósitani céljait. Terve voltaképpen nem volt irreális, ezt Kara Musztafa 1683-ban bebizonyitotta, hiszen egészen Bécsig eljutott, ostrom alá is vette, de a felmentő seregek legyőzték.

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

Összefoglalóan azt mondhatjuk el a tizenötéves háboru török célkitüzéseiről, hogy Szinán nagyvezér a háboru első két évében /1593-94/ bizonyithatóan arra törekedett, hogy a királyi Magyarország egész területét megszerezze. Ezzel voltaképpen a korábbi dar al-ahd átváltozott volna dar al-Islammá, vazallus államból közvetlenül birtokolt török területté. E hóditás biztositása érdekében azonban szükséges lett volna - és a stratégiai terv célul is tüzte ki - a német-római császár két legfontosabb városának, Bécsnek és Prágának az elfoglalása. A szináni stratégiai terv ugyanakkor lehetővé tette volna a stratégiai főcsapás irányából kieső területek /pl. Felső-Magyarország/ számára, hogy török ellenőrzés alatt álló dar al-ahddá, vazallus fejedelemséggé váljanak. A nagyvezér előbb egy, majd két év alatt akarta végrehajtani a maximális programot /Magyarország egészének megszerzése, Bécs és Prága bevétele/, de 1594 végére megelégedett volna a minimális programmal is /Magyarország megszerzése/, ha a császár hajlandó ezen az alapon békét kérni. A maximális és minimális program összefüggésben állt egymással, az előbbi az utóbbi realizálását volt hivatva elősegiteni. Mindkét program, célkitüzés azért bukott meg; mert egyrészt Rudolf császár nem volt hajlandó békét kötni, másrészt a vazallus fejedelemségek elpártolása /Erdély, Havaselve, Moldva/ miatt nem kerülhetett sor 1595-ben a Bécs és Prága elleni török támadásra, a harmadik év stratégiai feladatára.

6. Az egyes hadjáratok török stratégiai célkitüzései a tizenötéves háboruban és általános stratégiai kérdések

A továbbiakban az egyes hadjárati évek török stratégiájával, főleg célkitüzéseivel foglalkozunk. Ez annál inkább indokolt, mert jóllehet a háboru első két évében az egyes hadjáratok célkitüzése mögött még ott rejlett az egész háboru stratégiai célja, 1595-től a Porta feladni kényszerült ezt a tervet és egyre inkább az a célkitüzés került előtérbe, hogy az 1593 előtti status quohoz képest területi nyereséggel zárják a háborut. Tehát 1595-től kezdve fokozottan érvényes Acsády Ignácnak az a helyes megfigyelése, hogy "az egész háboru nem volt más, mint önálló hadjáratok egész láncolata, amelyeknek nem a küzdő felek kimerültsége, nem is a katonai érdek, hanem a téli évszak beállta vetett véget."[500]

A hadjáratokkal kapcsolatban, a dolgozat általános, összefoglaló jellegének megfelelően nem térünk ki a taktikai megvalósitás egyébként fontos részleteire /csaták, várostromok stb./, csak a forrásokban tükröződő török hadicélokat kivánjuk nyomon követni és ezeket stratégiai szempontból elemezni, értékelni.

1593-ban a háboru, illetve a hadjárat kései megindulása miatt Szinán nagyvezér csak csekély sikerre számithatott. A diván tagjai közül néhányan le is akarták beszélni arról, hogy még abban az évben meginditsa a háborut. Szerintük jobb lenne, ha "ez évben az előkészületek után lát és a tavasszal egészen felkészülve megy."[501]

Szinán azonban e javaslat mögött a "békepárti" frakció tervét gyanitotta, amely talán az adó beérkezését remélte és a háborus hangulat lecsillapodását. Szinán nagyvezér, aki maga mögött tudta a háborut akaró kapi-kulu réteget, ugy érezte, hogy nem halogathatja tovább a leszámolást az ellenséggel.[502] A hadüzenettel egyenlő volt az, hogy a "bécsi király" követét, Kreckwitzet az egész személyzettel együtt fogságba vetette, ami az európai közvélemény szemében a nemzetközi joggal ellentétes /"contra ius gentium"/ cselekedetnek tünt.[503] A nagyvezér augusztus negyedikén indult el a sereggel Isztambulból.[504] A stratégiai célt a török források szerint csak az eszéki tanácskozáson tüzték ki. A döntés szerint, mivel "az idő most már rövid.... legcélszerübb lesz a szigetvári végeken Veszprém és Palota elfoglalására menni."[505] Baranyi Decsi ugy tudja, hogy a szultán Szinán nagyvezérre bizta, hogy belátása szerint döntsön; hogy még abban az évben az ellenség ellen vonul, vagy pedig a következő évre tartalékolja erejét.[506] A Belgrádnál táborozó nagyvezér azonban később levelet kapott a szultántól, hogy nyomuljon a felkészületlen ellenség ellen.[507] Amint már emlitettük, a mohácsi hadimezőn táborozó nagyvezér már azt közölte az erdélyi követtel, hogy abban az évben Veszprémet és Palotát fogja elfoglalni.[508] Véleményünk szerint a haditerv változásai hüen tükrözték a diván frakcióarcait. A Ferhád-frakció elérte azt, hogy az isztambuli tanácskozáson valószinüleg csak azt tüzték ki célul, hogy Szinán előkészíti a tavaszi hadjáratot. A háborus frakció felül-

kerekedését mutatja a Magyarország azonnali megtámadására felszólító szultáni parancs, amelyet az eszéki tanácskozás konkretizált, Veszprém és Palota elfoglalását tüzve ki célul.

Az emlitett két vár elfoglalása után /október elején/ a nagyvezér szerette volna Tatát is megszerezni. Pecsevi szerint az ellenség táborát is meg akarta támadni a nagyvezér, de mivel "Kászim napjához is csak öt-tiz nap hiányzott", letette tervéről.[509] A források arról tanuskodnak, hogy Szinán pasa minél sikeresebben akarta befejezni a hadjárati évet, hogy a következő évben céljait megvalósithassa. Ennek érdekében az eszéki célkitüzéseket tul akarta haladni, de a katonák a Kászim napra hivatkozva visszavonulásra kényszeritették.

<u>1594-ben</u> Kjátib Cselebi szerint már Magyarországon, a dzsánkurtaráni haditanácson döntötték el, hogy "először Tata vára ellen mennek, azután pedig Győr vára ellen."[510] Istvánffy Miklós két verziót is közöl Szinán terveiről. Az első, a korábbi értesülés szerint "terve /ti. Szinánnak/ pedig az; hogy fölmentvén Esztergomot, valamelyik végvárat szállja meg, vagy ha alkalom adódik, döntő csatát vivjon."[511] Egy későbbre vonatkozó adat szerint "a kémek meghozták a hirt Szinán tervéről, mely abban állott, hogy megvéve Tatát, Győrt egész erejével ostrom alá vegye."[512] Baranyai Decsi szerint Szinán nem elégedett meg Esztergom felmentésével, Tata bevételével, hanem célja volt Komárom is, "amelynek bevételével minden erősség megszerzése Bécsig könnyebbnek tünt volna."[513]

Baranyai Decsinek ez az információja magyarázatot adhat arra, hogy miért volt elégedetlen a Porta Szinán nagyvezér sikeresnek mondható hadvezéri tevékenységével. Egy 1595. juniusi velencei követjelentés arról számolt be, hogy a Portán Győr bevétele helyett "jobban szerettek volna arról értesülni, hogy Komárom ellen inditott sikeres a kciót."[514] Mindez lehetővé teszi annak feltételezését, hogy a Konstantinápolyban kitüzött haditervben Komárom is szerepelt hadicélként.

Győr elfoglalása /szeptember 29/ után Kjátib Cselebi szerint tanácskozást tartottak, amelyen ugy döntöttek, hogy "az egymáshoz ennyire közelfekvő várakat igy hagyni nem tanácsos, ezért ostromához /ti. Komárom/ készülődtek."[515] Pecsevi szerint sokat tanácskoztak arról, hogy egyáltalán ostrom alá vegyék-e.[516] Istvánffy ugy tudja, hogy Győr elfoglalása után fiát a sereg egy részével Pápa elfoglalására küldte, hogy azután majd csatlakozzon hozzá Komárom ostrománál. Szerinte azzal dicsekedett a nagyvezér, hogy "a keresztényektől bevehetetlennek hiresztelt Komáromot is rövid időn meghóditván többi győzelmeihez adja."[517] A hideg időjárás, a hadjárati idő végének közeledése és nem utolsósorban a komáromi védők hősiessége, a felmentő sereg közeledése végül sietős visszavonulásra birta a nagyvezért.

Összegezve az 1594. évi török hadjáratot, ugy véljük, hogy a fontosabb észak-dunántuli végvárak /Győr, Komárom, Tata, Pápa/ elfoglalása volt a nagyvezér célja, amelyek birtokában a Magyarországról való lemondásra

kényszerithette volna Rudolf császárt, illetve ennek megtagadása esetén Bécs ellen vonulhatott volna. A hadjárat azonban nem hozott teljes sikert, hiszen Komárom bevétele elmaradt. Ez a vár pedig igen fontos volt a Bécs elleni felvonulás szempontjából, főleg a dunai szállitás vonatkozásában. Ezenkivül Erdély és a két román fejedelemség elpártolása döntően veszélyeztette nemcsak a szináni tervek megvalósulását, hanem a török uralom alatt levő magyarországi részek is harapófogóba kerültek.[518] A politikai helyzet ilyetén módosulása magyarázza, hogy 1595 elején a Porta a status quo alapján kinált békét a császárnak, ami a szináni célkitüzésekről való, legalábbis részleges lemondást jelentett.[519] A változásokat az is jelezte, hogy februárban leváltották Szinán pasát és ellenfelét, Ferhád pasát nevezték ki nagyvezérnek.[520]

Igy 1595-ben a török birodalom lényegében kétfrontos harcra kényszerült, amely a diván stratégiájában is kifejezésre jutott. A Portának döntenie kellett abban a fontos kérdésben, hogy a főerőket melyik területen vessék be; Magyarországon vagy az Aldunánál. Mivel a Duna a létfontosságu viziutat biztositotta, s ezt fenyegette a három vazallus fejedelemség elpártolása, valamint Magyarország középső területeit, a Porta a fő hadmüveleti területnek az Alduna vidékét tekintette. Istvánffy szerint Szinán célja az volt, hogy "Erdélyt mindkét Oláhországgal ujra iga alá vesse."[521] Pecsevi a következő szultáni parancsot idézi ezzel kapcsolatban, amelyet La-

la Mohamedhez, az akkori szerdárhoz küldtek a "budai végeknek lehető megőrzése végett."[522] Eszerint "ez áldott esztendőben az időkörülmények folytán a nagyvezér az iszlám sereggel Oláhország ellen küldetett, ezért azon a vidéken tartózkodó iszlám katonaságnak te is szerdárja és fővezére légy és a végek őrizetéről minden igyekezettel gondoskodjál."[523] A szóban forgó nagyvezér Ferhád pasa, akit azonban juliusban leváltott és megöletett a szultán /III. Mohamed/ és ujra Szinán pasát nevezte ki nagyvezérnek, aki fiának adta a magyarországi szerdárságot.[524] A már emlitett fermánban kitüzött stratégiát azonban e változások nem érintették. A fermán szövegét vizsgálva megállapithatjuk, hogy egy offenziv és egy defenziv feladatokat ellátó szerdár müködött Oláhországban és Magyarországon. Az Oláhország kifejezésen elsődlegesen Havaselvét kell értenünk, mert ez a román fejedelemség fenyegette leginkább, földrajzi fekvésénél fogva, a török tartományokat és a létfontosságu dunai viziutat. Erre utal Kjátib Cselebinek az a megjegyzése, amikor a három fejedelemség elpártolásával kapcsolatban azt irja, hogy azok "megkezdték a Duna partján fekvő városok és falvak támadását."[525] A hadmüveleteket ennek megfelelően Szinán nagyvezér elsősorban Havasalföld elfoglalása érdekében folytatta; ettől remélte ugyanis Erdély és Moldva meghódolását is. A három vazallus fejedelemség támadása eredményes diverziónak bizonyult, a török főerőket elvonta Magyarországról. Ennek megfelelően a magyarországi szerdárra csak defenziv feladatot bizhatott a Porta; a végek őrize-

tét, ami az előző évben szerzett hóditások védelmét is jelentette.

Ez a defenziv stratégia, ami a kétfronots háboruból elkerülhetetlenül következett, óhatatlanul is csak vereségekhez vezethetett a magyarországi hadszintéren. Elesett Esztergom és még néhány kisebb vár /Visegrád, Vác stb./, ami az 1594-es kedvező helyzetet a török számára hátrányosan változtatta meg. A kedvező lehetőséget Buda elfoglalására azonban a császári hadvezetés nem használta ki.

1596-ban a veszteségek ellensulyozására szultáni hadjárat indult. Az előző évben trónra került III. Mohamed szultán igéretet tett, hogy személyesen vezet majd hadjáratot Bécs ellen /harminc éve nem vezetett szultán hadjáratot!/, amely igéret beváltását a kedvezőtlen hadihelyzet miatt nyomatékosan követelte mind a diván, mind a kapi-kulu csapatok.[526] Az idős Szinán nagyvezér is ezt kérte az uralkodótól. Szinán áprilisi halála után Ibrahim pasa lett a nagyvezér.[527] A hadjárat stratégiai tervének vonatkozásában több, egymásnak bizonyos fokig ellentmondó információval találkozunk a forrásokban. Egy áprilisi kémjelentés azt közli például, hogy a török szultán "Győr ellen és innen Bécs ellenében szerencsét fog megkisérleni."[528] Egy juniusi jelentésben azt olvashatjuk, hogy a "török császár juliusban Győrnél akar táborozni, augusztusban pedig Bécs előtt."[529] Ugyanakkor a kémjelentések arra is utalnak, hogy a sereg egy része Erdély ellen menne Hasszán pasa vezetésével és a tatárok közremüködé-

sével.[530] A velencei követjelentések szerint a szultán a gyülölt Báthori Zsigmond ellen fog vonulni Temesvár felmentése érdekében.[531] Babinger véleménye szerint az Eger ellen vonulás terve Szinán nagyvezértől származott, aki, mint emlitettük, áprilisban már meghalt.[532] Az emlitett források azonban inkább azt valószinüsitik, hogy Szinán inkább Bécs ellen akart vonulni, amely tervet Ibrahim nagyvezér is átvett. Temesvár ostroma az erdélyi fejedelem részéről azt eredményezhette a Portán, hogy a csapatok megosztására gondoltak; a sereg kisebb része Erdély ellen vonulna, a nagyobbik pedig Bécs ellen.

A belgrádi táborozáskor /augusztus 9-től/ ujabb haditanácsot tartottak, amely Barton követ szerint ugy döntött, hogy a szultán serege felével Erdély, másik felével pedig Bécs ellen vonul. Az Erdély ellen müködő csapatoknak a feladata, hogy Eger várát "ut közben" foglalják el.[533] A belgrádi haditerv lényegében az Isztambulban meghatározott stratégiai tervet követte. Uj elemként azonban megjelent, legalábbis Barton szerint, Eger elfoglalásának terve, amelyet a sereg egyik része hajtott volna végre. Kjátib Cselebi, egy régebbi krónikára hivatkozva azt irja, hogy mivel néhány vezér azt állitotta, hogy az Erdélybe való benyomulás a nehéz terepviszonyok miatt nem lehetséges, ezért lemondtak erről a tervről. Ugyanakkor hire érkezett Hatvan ostromának /augusztus 15-től szeptember 3-ig/, ezért "abban állapodtak meg, hogy oda kell menni és a közelében fekvő Eger nevü erős várat kell elfoglalni."[534] A Kjátib által idézett krónikä-

ból az tünik ki, hogy Hatvan ostromának hire Belgrádra érkezett meg és ezért változtatta meg a diván a haditervet. Barton követnek az emlitett információja aról, hogy az Erdély ellen támadó sereg feladata Eger elfoglalása, voltaképpen a haditanács két, egymást időben követő tervét hozta egymással kapcsolatba, "süritette". Hangsulyoznunk kell, hogy Eger elfoglalása ekkor még csak az egyik seregrész feladata lett volna. Nem érthetünk egyet Sugár Istvánnal, aki Barton és Kjátib adatainak összevetéséből arra következtetett, hogy "a belgrádi török haditanács végül is Eger megszerzése mellett dönt."[535] Ha ezt a teóriát elfogadjuk, valóban teljességgel érthetetlenné és megmagyarázhatatlanná válik, hogy miért tartottak Szalánkeménnél ujabb haditanácsot.

A szalánkeméni haditanács időpontját illetően feltevésekre vagyunk utalva. Kjátib szerint Zilhidzse 27-én /augusztus 22/ ment át a hadsereg a Száva hidján Szerém sikságára. Egy korábbi információja szerint "az iszlám sereg a Száva folyón átmenvén, Szalánkemén állomáshelyen szállt meg."[536] Később pedig azt emliti meg, hogy "Moharrem hó elején /augusztus 24/ az iszlám sereg Pétervárad közelében szállott meg."[537] Az elmondottakból nagy valószinüséggel következik az, hogy augusztus 22-23-án lehetett a török sereg Szalánkeménnél, e két nap valamelyikén ülhetett össze ismét a haditanács. Ebből visszakövetkeztetve ugy véljük, hogy a belgrádi haditanácskozásnak az a határozata, hogy a sereg egy része ne Erdély, hanem Eger ellen menjen, hozzávetőlegesen augusz-

tus 15 /Hatvan ostromának kezdete, mint terminus post quem/ és augusztus 22 /az elindulás napja, mint terminus ante quem/ közötti időpontra datálható.

A szalánkeméni tanácskozáson két álláspont ütközött meg. Az egyik álláspontot Dsigalazáde Szinán pasa képviselte, aki azt javasolta, hogy Komárom ellen menjenek, mert ha "Allah segitségével ezt a várat elfoglaljuk, a Duna partjai elfoglalva és biztositva lesznek."[538] Dsigalazáde tehát világosan látta az észak-dunántuli terület kulcsfontosságu szerepét; gyakorlatilag a Szinán nagyvezér /fogadott apja/ által kitüzött stratégiai tervet vitte tovább. Érdekes az is, hogy annak a várnak az ostromát javasolta, amelynek sikertelen ostromával a szinání offenziva 1594-ben lezárult. 1595-ben ugyan Esztergom császári kézre került, de Dsigalazáde ugy vélhette, hogy Komárom elfoglalásával Esztergomot is sikerül elvágni és visszaszerezni. Erre utalhat Pecsevinél az a passzus, amely szerint Komárom elfoglalása után "az egész Duna part mind behódol,"[539] ami Esztergomra is vonatkoztatható. A szalánkeméni haditanács annyiban módositotta a belgrádi haditervet, hogy már Dsigalazáde sem emlitette a Bécs elleni támadást, nyilván a hadjárati idő rövidsége miatt. A korábbi Bécs-Eger /Erdély/ alternativa egyértelmüen Komárom-Eger alternativává változott. A másik változás az, hogy a szalánkeméni haditervben nincs szó a sereg megosztásáról, amely a belgrádi haditervben még szerepelt.

Meg kell vizsgálnunk, hogy végül is milyen

okok miatt döntött a diván az Eger elleni támadás mellett. Pecsevi szerint a szalánkeméni haditanácson a többi vezér elvetette Dsigalazáde javaslatát azzal, hogy "Komárom kicsiny vár és nem érdemli meg, hogy a padisah személyesen menjen ennyi katonával ellene s elfoglalása nem szerezne dicsőséget."[540] Előnyösebbnek tartották azt, hogy Eger ellen menjenek, mert ugy gondolták, hogy "Eger elfoglalásával a bányákat is hatalmukba keritik s Eger ellen indulásukkal kiváltképp a bányák elfoglalása volt a céljuk."[541] Pecsevinél tehát két tényező szerepel: a dicsőség, hirnév és a bányavidék megszerzése. Kjátib Cselebinél is ez a két tényező szerepel, az utóbbival kapcsolatban azt irja, hogy "abban a véleményben voltak, hogy Eger elfoglalásával a bányavidéket is elfoglalhatják."[542] Naima szerint azzal érveltek, hogy Eger a legnagyobb és legnépesebb városa Németországnak /!/, a legfontosabb város Magyarország határain belül és hires a bányákról, amelyek nagy számban vannak a környékén. Ennek alapján ugy vélték a vezérek, hogy "ennek a városnak és várnak elfoglalása növelni fogja a muszlim vallás becsületét."[543] Az elmondottak alapján ugy tünik, hogy a szalánkeméni tanácskozáson a gazdasági szempontok /tekintve a régóta huzódó pénzügyi válságot is/ prioritást kaptak a stratégiai szempontokkal szemben.

Más szempontoknak is szerepet kell tulajdonitanunk a szalánkeméni döntésben. Elsősorban Hatvan ostromára gondolunk, amely -jóllehet nem diverziós akció volt- végeredményben eltéritette a török hadvezetést a

Bécs elleni támadástól, illetve az Erdély ellen vonulástól. Egy velencei követjelentés szerint a törökök már hidat vertek a Dunán, hogy Erdély ellen vonulhassanak, a sereg nagyobb része már át is kelt a folyón, amikor Hatvan ostromának hire megváltoztatta terveiket.[544] Véleményünk szerint ez az információ a belgrádi táborozás és haditanács utolsó fázisára vonatkoztatható /augusztus 15 és 21 között/, amellyel kapcsolatban Kjátib is emlitette az erdélyi tervek elvetését és Hatvan ostromának hirét.[545] Az az információ, hogy a sereg nagy része már átkelt a Dunán, azt valószinüsiti, hogy a hir Hatvan ostromáról az elindulás napján /augusztus 22/, vagy pedig előtte valamivel /augusztus 20-21/ érkezhetett meg. Ez a feltételezett időpont jól összevág Hatvan ostromának kezdetével /augusztus 15/, azzal a ténnyel, hogy Szalánkeménnél /augusztus 22-23-án/ ujabb haditanácsot kellett összehivni és a hirvivőnek is elég időt hagy a Belgrádba való érkezésig. A török forrásokból az is kiderül, hogy az augusztus végén, szeptember elején Szegednél állomásozó szultánhoz is jöttek még Hatvanból, hogy segitséget kérjenek.[546] Ez azonban már nem változtatott a stratégiai terven, amelynek célja Eger elfoglalása a szalánkeméni haditanács határozata óta.

Szólnunk kell még a stratégiai szempontokról, amelyek az Eger elleni támadásban szerepet játszhattak. A szakirodalomban találkozunk azzal a nézettel, hogy Eger elfoglalásával a törökök el akarták vágni a lázadó Erdélyt a Habsburgoktól.[547] A teóriát megfogalmazó Parry valószinü-

leg Baranyai Decsi információjára támaszkodott, hiszen sem a török, sem a magyar források nem utalnak arra, hogy ilyen szándéka lett volna a török hadvezetésnek; az Eger elleni támadást más okokkal magyarázzák. Baranyai Decsi szerint a haditanács Konstantinápolyban ugy döntött, hogy "egyenesen Eger ellen vonuljanak, amelyet ha hatalmukba keritenek, nem lesz többé akadálya annak, hogy egész Magyarországot elfoglalják és Erdélyt a német segitségtől eltéritsék, a németeket pedig fáradság nélkül visszaszoritsák."[548] Az eddig elmondottak, a többi forrás azonban nem erősiti meg Baranyai Decsinek azt az állitását, hogy az Eger ellen vonulást már Isztambulban elhatározta volna a szultán. Eger elfoglalása, illetve feladása /október 13/ után Baranyai Decsi szerint ugy döntött a diván, hogy "tovább nyomulva Tokajt, Kassát és más erősségeket egészen Bécsig foglalják el."[549] Majd azt közli Baranyai Decsi, hogy a lengyel követeknek azt mondta a szultán, hogy Eger meghóditásával és más végek megszerzésével egészen Lengyelországig terjeszti ki hatalmát.[550]

Baranyai Decsi alapján ugy vélhetnénk, hogy a török stratégia a Bécs elleni terveket elejtve Felső-Magyarország meghóditását tüzte ki célul; amely mögött viszont Erdély elszigetelése és Magyarország teljes meghóditásának koncepciója rejlett. Itt meg kell emlitenünk, hogy Bécsben is hasonló félelmeket tápláltak a török előrenyomulással kapcsolatban; ahogy a velencei követjelentések irják, attól tartottak, hogy Lengyelország, Szilézia és Morvaország felé fog a török előrenyomulni.[551]

Ugy véljük, hogy Baranyai Decsi elsősorban Erdély szemszögéből szemlélte az eseményeket, ezért tartotta fontosnak Egert, illetve tulajdonitott olyan célokat a török stratégiának, amelyekről a török források egyáltalán nem szólnak. Hasonlóképpen; Bécsből szemlélve az eseményeket, a török előrenyomulást elsősorban Szilézia, Morvaország szempontjából tartották veszélyesnek, az Erdéllyel való összeköttetés meglazulása másodlagos kérdés számukra, alig emlitik. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a török stratégia a szalánkeméni haditanácson /vagy esetleg Szegeden/ nem tüzhette ki célul Felső-Magyarország elfogalását, Erdély elvágását. Hangoztatnunk kell azonban kételyünket ezzel kapcsolatban, mivel a perdöntő török forrásrészletek, amelyeket a tanácskozásokkal kapcsolatban idéztünk, nem támasztják alá az emlitett koncepciót.

Az Eger elfoglalása után vivott mezőkeresztesi csata /október 26/ lényegében a kulcsfontosságu vár megtartásáért, illetve visszaszerzéséért folyt. Érdekes mozzanata a csatának /amelyről itt nem kivánunk részletesen szólni/, hogy a válságos helyzetben III. Mohamed szultán a korábban is közvetitő Barton követet Miksa főherceghez, a császári sereg fővezéréhez küldte, hogy Eger és Győr visszaadása fejében békét kérjen.[552] A török győzelemmel végződött csata után azonban a török követelések kiterjedtek Esztergomra, Vácra; azaz lényegében az 1595-ben elvesztett várakra. A velencei követek információja szerint a törökök a status quo ante-t, azaz az 1594-es ál-

lapotot szerették volna visszaállitani és nagy hadikár-pótlást is követeltek.[553] Mezőkeresztes jelentőségét abban látjuk, hogy megállitotta a császáriak előrenyomulását, a Portán pedig reményeket ébresztett egy kedvező béke elérése iránt. Mindez a háboru elhuzódásához vezetett.

1597-ben Szaturdzsi szerdár későn és csekély erőkkel jött a magyarországi hadszintérre. Megérkezésekor még ostromolta a császári sereg Győrt. Buda közelében, Göl-basinál haditanácsot tartott, amely a helyzetnek megfelelően ugy döntött, hogy Győr segitségére kell menni.[554] A török forrásokból arra a következtetésre juthatunk, hogy a központilag meghatározott stratégia a végek védelmét irányozhatta elő. A források egyébként egymásnak teljesen ellentmondó információkat közölnek a szerdár célkitüzéseiről. Pálffy Miklós ugy tudja, hogy a szerdár az erdélyiek által elfoglalt Lippát akarta megtámadni, de Pápa ostroma miatt szándékát megváltoztatta. Hozzáteszi még azt is, hogy Budán akar telelni a vezér, hogy bevárja a szultán csapatait, akik a jövő évben ujra támadást inditanak.[555] A török sereg végül Tatát foglalta vissza, amelyet 1594-ben Szinán vett be és nemrég került a császári csapatok kezére. Mivel a hadjárati időből még volt hátra, a budaiak azt kérték, hogy vonuljon Esztergom ellen, mert "mióta Esztergom az ellenség kezébe került, azóta Buda mint végvár szintén nincs biztonságban."[556] Buda szempontjából az ellenséges kézen levő Esztergom hozzávetőlegesen akkora veszélyt jelenthetett, mint Győr Bécs szempontjából, ami azt mutatja véleményünk

szerint, hogy az erőegyensuly már 1595-ben létrejött. Pecsevi szerint nem Esztergom, hanem Komárom elfoglalásának tervét halasztották el.[557] A magyar források Kjátib verzióját erősitik meg; Esztergom török ostroma merült fel a tatai haditanácson, de a hideg időjárás miatt inkább a gyengébb Vác ellen Szaturdzsi szerdár.[558] Végül ennek bevétele is elmaradt, fegyverszünet ürügye alatt visszavonult a török vezér. Az 1597-es hadjárat török részről inkább defenziv stratégiaként jellemezhető, bár a sok tervváltoztatás miatt a hadjárat célja szinte megismerhetetlen.

Az 1598-as hadjárat stratégiai tervét Isztambulban vitatták meg először. A török források egybehangzóan állitják, hogy két álláspont ütközött meg egymással. Az egyik álláspontot Dzserráh Mohamed pasa /áprilistól nagyvezér/ képviselte, aki szerint "Esztergom és Győr környékén van az ellenség tábora, azért annak a vidéknek az őrzése fontos."[559] A másik álláspontot azok képviselték /igy Hádim Hasszán nagyvezér is/, akik szerint Erdély ellen kell vonulni. Kjátib Cselebi szerint "a végek ügyeivel ismerős emberek azt mondták, hogy az erdélyi király a temesvári végeken levő várakra nyujtotta ki kezét s Lippa, Jenő, Várad, Csanád várakat elfoglalta és ha most arra a vidékre hadjáratot nem vezetnek, Temesvár is elvész."[560] Erdély elfoglalását azért is fontosnak tartották a második álláspont képviselői, mert ahogy Kjátib irja: "amig Erdélyországot fel nem duljuk, addig Oláhországot és Moldvát sem lehet megfékezni."[561]

Végül a haditanácsban a második álláspont kerekedett felül, igy az Erdély elleni támadás tervét fogadták el. Nem egyértelmü azonban az, hogy hogyan képzelték el Erdély megtörését, visszahóditását. Naima szerint a diván ugy döntött, hogy Lippa, Várad és Jenő ellen kell menni, tehát az Erdély által elfoglalt fontos várakat kell visszaszaszerezni.[562] Kjátib szerint a Szaturdzsi szerdárhoz elküldött szultáni fermán a következőket tartalmazta: "ez évben Erdélyországba menj; egyetlen várnak ne kegyelmezz meg, hanem égesd, rombold és duld fel és vajdájukat, az átkozott Zsigmondot engedelmességre téritsd."[563] A török források egybehangzó tanusága tehát arra vall, hogy a hadjárat célja nem Erdély elfoglalása, vagy Zsigmond fejedelem elüzése, hanem Erdély megfélemlitése és visszatéritése volt. Ellentmondás mutatkozik azonban a tekintetben, hogy hogyan valósitsa meg a szerdár Erdély megfélemlitését. Naimánál csak a várak elfoglalásáról esik szó, mig Kjátibnál a rablás, dulás játszik főszerepet, bár ő is megemliti a várak elfoglalását általánosságban. Az 1598-as sikertelen hadjárat után Szeád-eddin sejkülislám hosszu levélben rótta meg a szerdárt azért, mert várostromokat folytatott. A főpap levelében utalt arra, hogy a "Konstantinápolyból ismételten küldött padisahi levélben megiratott, hogy nem várostromra való esztendő ez és megparancsoltatott, hogy Erdélyországba menj be portyázva és azt pusztitsd."[564] A terv szerint csapatonként kellett volna beküldeni az iszlám sereget Erdélybe.

Jósa Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

Erdély pusztitásán kivül -Szeád-eddin levele szerint- az is kötelessége lett volna a szerdárnak, hogy Buda, Eger és Székesfehérvár környékének védelmét biztositsa.[565]

Véleményünk szerint az 1598-as hadjárat célkitüzéseinél az isztambuli udvar frakcióharcai is közrejátszottak. Amint láttuk, ellentét volt a hadmüveleti terület kijelölésében, majd az Erdély elleni támadással kapcsolatban is. Mindezek a frakcióharcok, ingadozások hüen tükröződtek a szerdár tevékenységében. Valószinüleg a korábbi parancshoz ragaszkodva várostromokba fogott; bevette Csanádot, majd Váradot kezdte el ostromolni. Csanád ostroma előtt, augusztus 29-én Becskereken haditanácsot tartottak, amelyen azt vitatták meg, hogy melyik oldalon tudnak bevonulni Erdélybe. Naima és Kjátib egyetért abban, hogy a három Erdélybe vezető ut közül a vezérek a váradit tartották a legjobbnak.[566] Várad alatt még egy haditanácsot hivtak össze, amelyen két vélemény merült fel. Az első, a szultáni parancsnak megfelelően továbbnyomulást és a vidék pusztitását javasolta.[567] A vezérek másik része Várad bevételét ajánlotta, azzal az indoklással, hogy "a jól őrzött birodalom közelében ilyen erős várat, amely Erdély és Németország kulcsa és az átkozottaknak utvonalán lévő erős bástyája, itt hagyni és tovább menni nem okos dolog."[568] Az ostrom azonban eleve kudarcra volt itélve, mivel a portyázó hadmüveleteknek megfelelően mindössze három ágyuval rendelkezett a sereg. Végül az őszi esőzés, a hadmüveleti idő lejárta és Buda császári ostroma miatt felhagytak Várad ostromával.

Összefoglalóan azt mondhatjuk el az 1598-as hadjáratról, hogy az Isztambulban kitüzött stratégia a hadszintéren megbukott, viszont ekkor már módositani hiába próbálták a török vezérek. Maga az az elképzelés, hogy portyázó hadviseléssel ujból hódoltatni lehet Erdélyt, eleve elhibázott volt. Várak elfoglalása nélkül pedig rendkivül veszéyles lett volna csapatonként beküldeni a sereget Erdélybe, nem is szólva az utánpótlás biztositásának problémáiról. A Porta ezenkivül elkövette az 1595-ös hibát ujra, kétfrontos harcba bocsátkozott és a főerőket a kevésbé fontos területen vetette be. Ennek következménye az lett -amit a sejküliszlám a szerdár nyakába igyekezett varrni- hogy a szinte őrizetlenül hagyott Észak-Dunántulon sorra estek el a várak /Győr, Veszprém, Palota, Pápa, Tata stb./ és az ellenség már Budát fenyegette. Ugyanakkor a vazallus fejedelemségek erőszakos visszatéritésének kisérlete is kudarcot vallott.

1599-ben Ibrahim nagyvezér, Kjátib Cselebi szavait idézve, "a szemtelen Magyarország ellen küldetett."[569] Az előző évi császári hóditások és az eredménytelen erdélyi akció szükségessé tette, hogy ujból a fő hadmüveleti területen, az Észak-Dunántulon próbálkozzék meg a Porta az elvesztett várak visszaszerzésével. Kjátib információja szerint a szultáni fermán "azt a rendeletet tartalmazta, hogy ez évben az ellenség országát pusztitani kell."[570] A török forrásokból nem derül ki egyértelmüen, hogy az isztambuli centrális haditervben szó volt-e valamelyik vár elfoglalásáról, vagy csak az előző évi er-

délyi portyázó stratégia megismétlését jelentette. Pálffy Miklós augusztus 23-i információja szerint az "ellenség szándoka Esztergom ellen irányul", de Kanizsát is fenyegeti.[571] Naima szerint Ibrahim nagyvezér terve volt az, hogy Esztergomhoz vonul.[572] Véleményünk szerint mind a Porta terve /az ellenséges ország pusztitása/, mind Ibrahim pasa terve /Esztergom ostroma/ azt célozhatta, hogy az ellenséget olyan békére kényszeritsék, amely a török birodalomnak megfelelő.[573] A béketárgyalások valóban meg is kezdődtek, de mindkét fél maximális követeléseket támasztott. Kjátib Cselebi ugy tudja, hogy "Esztergomnak Egerért való elcserélése ügyében néhány hideg szót váltottak és ellenvetéseket tettek."[574] Naima szerint az elcserélés ötlete a törököktől származott, de a császáriak nem fogadták el.[575] Istvánffy azt közli, hogy a török követelés kiterjedt Esztergomra, Fülekre, Nógrádra, sőt Győrre is; mig a császári fél Egert, Hatvant és két kisebb várat követelt vissza.[576] A források adatai alapján ugy véljük, hogy a török fél az 1594-es status quot /nem számitva Egert/ igyekezett visszaállitani ésszen az alapon akarta a békét megkötni. A császáriak ezzel szemben többékevésbé az 1595-ös állapot alapján kivántak békét kötni, de a tárgyalások megszakadtak a követelések szélsőséges volta miatt. Ezután Ibrahim nagyvezér teljesitette a fermánban előirt tervet; pusztitotta a Dunától északra eső területet, Érsekujvár környékét.

1600-ban Ibrahim nagyvezér azt a feladatot kapta, hogy foglalja el Esztergomot, nyilván azért, hogy

az általa is propagált béketárgyalásokat előnyösebb pozicióból folytathassa.[577] Az eszéki tanácskozáson azonban Terjáki Hasszán pasa meggyőzte a nagyvezért arról, hogy az eszéki hid és a budai ut biztositása érdekében el kell foglalni Babocsát.[578] Ennek bevétele után Babocsán ujabb haditanácsot tartottak, amelyen immár arról esett szó, hogy Kanizsát is ostrom alá kellene venni. Terjáki Hasszán igy indokolta meg a Kanizsa elleni támadás jelentőségét, stratégiai fontosságát: "ha ezen a vidéken Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa, az ellenség országának erős gátja, Kanizsa várának elfoglalása is sikerül; azzal nagy dolog történik."[579] Istvánffy szerint a pasa azzal is érvelt, hogy a kedvező fekvésü helyről /ti. Kanizsáról/ "a stájer, horvát és osztrák végeket lehetne fegyverrel háborgatni s rövid időn hatalom alá hajtani."[580] Ibrahim nagyvezér is valószinüleg belátta Kanizsa elfoglalásának stratégiai jelentőségét, de mivel attóltartott, hogy sikertelenség esetén a stratégiai terv megváltoztatását is hibájául róják fel a Portán, engedélyt kért a szultántól, hogy Kanizsa ellen vonulhasson.[581] Kanizsa feladása /október 22/ a császári fölmentő sereg korábbi sikeres támadásai, valamint a hadjárati idő végének közeledése ellenére a török számára is nagy meglepetést jelentett. Kanizsa eleste ugyanakkor nagy riadalmat keltett Bécsben, mivel azt a lehetőséget rejtette magában, hogy a török a Dél-Dunántulon keresztül nyomul Bécs ellen.[582] Kanizsa török kézre kerülése éppoly veszélyes helyzetet

teremtett a Dél-Dunántul és Horvátország szempontjából, mint Győr eleste korábban Bécs és az örökös tartományok számára.

1601-ben a császári hadseregek egyidejüleg ostrom alá vették Fehérvárt és Kanizsát. Jemisdzsi Haszszán nagyvezér /aki a juliusban elhunyt Ibrahim utóda lett/ eleinte nem akart a magyar hadszintérre menni, azzal az indoklással, hogy "ebben az évben már lehetetlen a hóditás, minthogy késő már odamenni s nem lehet a dolog után látni."[583] Javaslata az volt, hogy "Lala Mohamed pasa szerdár őrködjék azon a vidéken s majd a jövő évben egész felkészültséggel induljunk."[584] A sejküliszlám azonban a hadjárat mellett volt, igy a nagyvezér kénytelen volt a magyarországi hadszintérre vonulni. Eszéken haditanácsot hivott össze, hogy megtárgyalják, melyik vár felmentésére menjenek előbb. Végül Fehérvár megsegitése mellett döntöttek, mivel attól tartottak, hogy ha Kanizsa ellen vonulnak, a két császári hadsereg egyesült erővel veszi fel a küzdelmet ellenük. Az eszéki terv lényege az volt, hogy a Fehérvárnál levő császári sereg legyőzése után segitik meg Kanizsát.[585] A stratégiai terv azonban, ellenfelük megosztottsága ellenére sem vált be, Fehérvár közelében vereséget szenvedtek /október 15-i sárréti csata/. Ennek következtében sem a császári sereg által elfoglalt Fehérvárat visszaszerezni, sem Kanizsának segitséget vinni nem sikerült. Kanizsa bevétele viszont nem sikerült a császári csapatoknak. A hadjáratot ugy értékelhetnénk, hogy az előző évi dél-dunántuli tér-

nyerést észak-dunántuli térvesztés követte. Ez utóbbi annál is veszélyesebb volt a török szempontjából, mivel Esztergom elfoglalása, Győr visszaszerzése és más várak bevétele /1598/ után lényegében Fehérvár maradt az egyetlen jelentős vár, amely Budát védte.

1602-ben a magyarországi hadszintérre vonuló Jemisdzsi Hasszán nagyvezértől az erdélyi Székely Mózes segitséget kért az Erdélyt megszállva tartó Habsburg-csapatokkal szemben. Mivel Erdély fontos volt a török birodalom számára, a nagyvezér a segitséget megigérte. Az erdélyi akciónál azonban "Székesfehérvár elfoglalása fontos lévén, azt előbbre tette."[586] Pecsevi szerint Fehérvár elfoglalása Buda biztositása érdekében volt fontos, ezért az erdélyi akciót Fehérvár ostroma utáni időre tervezte a nagyvezér.[587] Valószinü, hogy Fehérvár visszafoglalása volt a központilag elhatározott stratégiai cél, mivel az észak-dunántuli területen az erőegyensuly teljesen felborult és Buda is veszélybe került. Az egyensuly érdekében először vissza kellett foglalni Fehérvárat, majd Esztergomot is. Székely Mózes megsegitése és az erdélyi ügyekbe való beavatkozás a nagyvezér egyéni terve volt. Fehérvár visszafoglalása után /augusztus 29/ Erdély felé vonult, ami lehetőséget teremtett a császári csapatoknak Buda ostromára és Pest bevételére. Ezt a lehetőséget előrelátva több vezér is helytelenitette a nagyvezér erdélyi akcióját. Lala Mohammed pasa az erdélyi támadás helyett azt javasolta, hogy a portyázó csapatokkal "Fülek és Szécsen várakon tul a bányavidékre

megy és feldulja "a még be nem hódolt tartományt."[588] Ez utóbbi kijelentés azért tekinthető lényegesnek, mert a bányavidék elfoglalására, illetve behódoltatására tett első kisérletnek tartjuk, holott az 1596-os hadjárat is e területet akarta megszerezni. A nagyvezér azonban nem fogadta el a tervet és Erdélybe indult, ahonnan Buda ostromának hirére fordult vissza. Budát nem tudta bevenni a császári sereg, de Hasszán nagyvezér sem tudta Pestet visszaszerezni.

1603-ban Lala Mohammed szerdár azt a feladatot kapta a nagyvezértől, hogy "őrizze a határokat."[589] Ez egyértelmüen defenziv stratégiát jelentett és azt jelezte, amit az évek óta sikertelen béketárgyaláskisérletek, hogy a török birodalom kimerült és a perzsák támadása /amely ebben az évben kezdődött/, valamint a már évek óta tartó dzseláli mozgalmak miatt békét szeretne kötni. Ebben az évben juniustól augusztusig tárgyaltak a békéről a komáromi táborban. A török fél hajlandónak mutatkozott arra, hogy hozzájáruljon Erdély, Esztergom és Pest császári birtoklásához, ellenben mereven ragaszkodott Kanizsához és Egerhez.[590] Ez gyakorlatilag a status quo szerinti békét jelentett volna, de ez egyik félnek sem lett volna igazán előnyös, ezért a béketárgyalások valójában csak időnyerés céljából folytak. A tárgyalások augusztus végi megszakadása után megint a hadseregekre várt az a feladat, hogy olyan hóditást érjenek el, amelynek birtokában előnyös békét lehet kötni. A kezdeményező a császári fél volt, amely ostrom alá vette Budát, de a török fel-

mentő sereg megakadályozta abban, hogy komolyabb eredményeket érjen el. A császáriaknak meg kellett elégedniük azzal, hogy a török elvonulása után bevegyék Hatvant.

1604-ben gyakorlatilag kétfrontos harcra kényszerült a török birodalom; a perzsák ellen keleten és a német-római császár ellen nyugaton. Ali pasa nagyvezért, majd elhunyta után Lala Mohammed pasát /az uj nagyvezért/ "Magyarország várainak elfoglalására" küldte a Porta.[591] Kjátib ugy konkretizálja ezt, hogy szerinte a nagyvezér terve az volt, hogy Esztergomot elfoglalja.[592] Nem tudjuk, hogy a központi stratégiai tervben szerepelt -e konkrétan Esztergom, vagy más vár. Lehet, hogy a nagyvezér e tekintetben szabad kezet kapott. A hadszintérre vonulás azt eredményezte, hogy az elhagyott Pestet, Vácot és Hatvant visszavette a nagyvezér, majd Esztergom ellen vonult. Ezuttal is sor került béketárgyalásokra. Pecsevi ugy tudja, hogy a török javaslat az volt, hogy Egert, "mely Budától távolesik, s az iszlám birodalomra se kára, se haszna nincs, Esztergomért elcserélik."[593] E megfogalmazás is arra vall, hogy a török célja Esztergom békés, vagy háborus eszközökkel való megszerzése volt a kulcsfontosságu Buda érdekében, amelyet az elmult években háromszor is ostrom alá vett a császári sereg /1598, 1602 és 1603/. Pecsevi szerint a megegyezés e feltétellel /ami egyébként 1599 óta előfordul/ létrejött ugyan, de a sejküliszlám nem egyezett bele, mivel Egerben dzsámi állt, ami jelezte dar al-Islam státusát.[594] Istvánffy részletesebben számol be a béketárgyalásokról, amely szerinte

három fázisban ment végbe. Az első fázis március elejére tehető, amikor a tárgyalások a pesti mezőn folytak. A török feltétel az volt, hogy Esztergomot és Győrt adják vissza és az ajándékot /ti. adót/ továbbra is küldjék.[595] A török fél tehát ragaszkodott 1599-es nézetéhez. Ez, mint emlitettük, Eger kivételével az 1594-es status quo visszaállitását jelentette volna, ami teljesen irreális követelés volt. A császári fél ellenben visszakérte Kanizsát és Egert, viszont elutasitotta Győr és Esztergom visszaadását, hasonlóképpen az évi ajándék küldését is, mivel "ők adtak okot a háborura."[596] A császáriak tehát az 1595-ös status quohoz ragaszkodtak, kivéve az 1598-ban visszafoglalt Győrt. Elmondhatjuk, hogy mindkét fél egyoldalu előnyökre törekedett a tárgyalásokon, ami meghiusitotta azt a törekvést, hogy véget vessenek a régóta huzódó és mindkét felet kölcsönösen kimerető háborunak. A törökök még egy kisérletet tettek; a nagyvezér szeptemberben Esztergomhoz vonult, megismételve Ibrahim pasa 1599-es akcióját. Ujabb tárgyalások kezdődtek a rácváros mellett. A török fél Esztergomért cserébe ajánlotta Kanizsát, de a császáriak még Egert is követelték ráadásul.[597] A török válasz erre a tárgyalások megszakitása és Esztergom ostroma volt, majd október 9-én ujabb tárgyalásra került sor; ahol a törökök felajánlották Esztergomért Egert, illetve Egerért cserébe Füleket, Szécsényt és Nógrádot követelték.[598] A török források emlittett Esztergom-Eger cseréje tehát a tárgyalásoknak eme harmadik,

utolsó fázisában, októberben merült fel. A tárgyalásokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk azt, hogy bármilyen furcsán is hangzik, de a török fél békeajánlata reálisabb volt. Ennek oka az lehetett, hogy a háboru befejezése az ő számukra fontosabb volt, hiszen keleten már folyt a harc a perzsákkal és a dzseláli mozgalmakat sem tudták még teljesen felszámolni. A békekötés kérdésében sem uralkodott egységes vélemény a Portán; láttuk, hogy a sejküliszlám nem egyezett bele Eger Esztergomra való cseréjébe, amit pedig a nagyvezér elfogadott. A tárgyalások tehát mindkét részről akadályokba ütköztek, igy a békekötés ezuttal is elmaradt. A nagyvezér ismét ostrom alá vette Esztergomot, majd elvonult seregével.

1605-ben a helyzet a török birodalom szempontjából lényegesen javult, mivel Bocskai fellépése olyan diverziót jelentett török szempontból, amely bizonyos fokig ellensulyozta a birodalomra kelet felől nehezedő nyomást. Az Isztambulban meghatározott haditerv szerint "a magyarországi határszélek kiigazitása fontos és szükséges."[599] Ez a kifejezés elsősorban Esztergom visszafoglalására utalt, amely mind Buda biztositása, mind pedig egy megfelelő béke miatt fontos volt. Kjátib közli is a szultáni fermán tartalmát: "a padisah /I. Ahmed/ Esztergom várának elfoglalását kivánta."[600] A központi hatalom gyengülését mutatja az is, hogy az eszéki haditanácson a szultáni parancs ellenére többen is a muraközi vidéken való zsákmányolást javasolták.[601] Az 1600-as hadjárathoz hasonlóan tehát ez is dél felé térült volna el, de a

hadjárat célja immár nem egy fontos vár elfoglalása lett volna, hanem csak portyázás, zsákmányolás. Pecsevi információja annyiban tér el Kjátibtól, hogy ő a tanácskozást északabbra helyezi /Buda környékére/ és ennek megfelelően ugy tudja, hogy a diván ugy határozott, hogy "ez áldott esztendőben a városok feldulására s a hitetlenek meggyötrésére indulnak s Bécs felé menve, azon vidékek városait, falvait és az egész tájékot kiraboljják, felprédálják, ami a hitetlenek felett teljes győzelem és a hit ellenségeire mért csapás lesz."[602] Kjátib Cselebit látszik igazolni Homonnai Drugeth Bálint /Bocskai fővezére/ naplója, ahol a következő bejegyzést találjuk szeptember 8-án: "végezés szerint Kanizsa felé Grätzre és Bécs országra kellett volna rabolni és pusztitani menni."[603] A naplórészlet megerősiti a török források beszámolóit a magyarországi tanácskozások határozatait illetően. Nem tudjuk biztosan, hogy egy vagy két tanácskozás volt -e, de az biztos, hogy kezdetben azok kerekedtek felül, akik a portyázást javasolták /eszéki haditanács/. A későbbiek folyamán azonban Báki pasa defterdár és Veldánzáde kádi meggyőzték Lala Mohammed nagyvezért arról, hogy Esztergom elfoglalása sokkal fontosabb a birodalom szempontjából, mint a zsákmányolás.[604] Visegrád megszerzése után ostrom alá fogta a nagyvezér Esztergomot /augusztus 28-tól október 2-ig/ és védői végül feladták. Ugyanakkor a ruméliai beglerbég visszavette Palota várát is.[605] A sikerek okát a török források is világosan látták. Kjátib ezt irta: "a magyarországi tizenkét hadjárat együttvéve

sem volt ehhez hasonlitható." A különbséget abban látja, hogy "egyiknek sem volt ily eredménye s egyikben sem volt ennyi zsákmány és ily olcsóság."[606] A sikerek okát Bocskai felkelésében látja: "az ő felkelése okozta azok /ti. a németek/ megtörését és meggyengitését s kényszerülve a békére hajlottak."[607] Pecsevi némi tulzással azt állitja, hogy a korábbi hadjáratokban "a hitetleneket nem ennyire, hanem tizedrésznyire sem győzték le, sőt rá sem léptek egyszer sem a legyőzés és felülkerekedés utjára."[608] A sikereket két tényezőnek tulajdonitja, az egyik a rájákkal való jó bánásmód, amelynek következtében nem voltak ellátási gondok. A másik szerinte az, hogy "a boldogult Szulejmán szultán példájának követése eredményezte azt, hogy az emlitett Bocskaynak meghódoltak és ez okból sikerült az iszlám hadseregnek ennyi diadal és győzelem ebben az áldott esztendőben."[609]

<u>1606-ban</u> hadmüveletek már nem folytak, hanem csak béketárgyalások, amelyek végül a zsitvatoroki békéhez vezettek, amelyről az utolsó fejezetben szólunk, illetve a drinápolyi békével összevetve elemezni fogjuk. Meg kell azonban emlitenünk, hogy Lala Mohammed nagyvezérnek az volt a terve Pecsevi szerint, hogy dél felől támad és az észak felől jövő Bocskaival Bécs alatt egyesül.[610] E hadjárattal célja az volt, hogy "a bécsi hitetlent" a szokásos adóra kényszeritse.[611] A szultán azonban a perzsák ellen küldte a nagyvezért, ami egyértelmüen azt jelezte, hogy a magyarországi hadszintér másodlagos jelentőségü immár a török birodalom szempontjából.

A tizenötéves háboru e vázlatos áttekintése után néhány általános kérdéssel kivánunk foglalkozni. Ezek közül először a háboru belső periodizálásának problémáját vizsgálnánk. Kétségtelen az, hogy a hadjáratokra bontható háborut nem könnyü szakaszokra osztani, holott nyilvánvaló, hogy ez a háboru sem kontinuus minden vonatkozásban. Sinkovics István két szakaszt különböztetett meg a háboru történetében. Az első szakaszt a török elleni háboru kezdeti sikereiként jellemezte és szerinte 1593-tól 1596-ig /a mezőkeresztesi csatáig/ tart ez a periódus. A második szakaszra jellemző szerinte a háboru eredmény nélküli elhuzódása és 1597-től tart a háboru végéig.[612] A második szakasz vége /1604 októberétől/ összekapcsolódott azonban a Bocskai-felkeléssel. Nem egyértelmü a szakirodalomban az, hogy vajon külön szakaszként jelentkezik -e ez a két év a tizenötéves háboru történetében, vagy pedig csak a második szakasz egy részét jelenti. A mezőkeresztesi csata fordulópontként való felfogása, amely két szakaszra osztja a háboru történetét, általánosnak mondható a szakirodalomban.[613] Korábbi munkánkban az emlitett felfogást követve a következő szakaszokra osztottuk a háborut: előkészitő szakasz /1591-1593 junius/, az intenziv háboru periódusa /1593 ősze-1596/, a háboru elhuzódása /1597-1604/, Bocskaival szövetségben a béke megkötéséig /1605-1606/.[614]

Az a felfogásunk a periodizálással kapcsolatban, hogy a mezőkeresztesi csatának az az értelmezése, hogy a török győzelem a háboru elhuzódásához vezetett,

SZEGED

több szempontból is megkérdőjelezhető. Ez az értelmezés egyrészt abból indul ki, hogy az előző évben nagy győzelmeket aratott császáriakat ez a vereség megállitotta. Ez azonban csak bizonyos megszoritásokkal igaz, hiszen a következő években is foglaltak el jelentős várakat /pl. Győrt, Fehérvárt stb./ és Budát is három izben ostromolták. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy a császári hadvezetés "elveszitette volna a kezdeményezést."[615] Másrészt olyan szempontból is vitatható ez a koncepció, hogy a hadmüveleteket kizárólag császári aspektusból nézve értékeli.

A háboru alábbi periodizálásában ezzel ellentétes módszert alkalmazunk; a török birodalom szemszögéből nézve próbáljuk szakaszokra osztani a hosszu háborut. Természetesen e periodizálás is vitatható, hiszen objektiv mutatók nem állnak rendelkezésünkre az egyes szakaszok elkülönitéséhez. A kiindulópontot a szináni stratégia szolgáltatja, amely a háboru első két évében érvényesült /1593-94/. A birodalom ekkor kezdeményező szerepet játszott, fölénybe is került a fő hadmüveleti területen és Győr elfoglalásával már Bécset fenyegette. A magunk részéről ezt a két évet tartjuk a háboru első szakaszának. A fordulópontot szerintünk az 1595-ös év jelentette és nem a mezőkeresztesi csata. Az 1595-ös év ugyanis két fontos változást hozott. Az egyik III. Murád szultán halála volt /1595 január/, fia, III. Mohamed követte a trónon. Az uralkodóváltás minden társadalom, állam szempontjából válságos időszakot jelent korszakunkban és bizonyos

lehetőségeket kinál a szomszéd államoknak területi hóditásra a központi hatalom átmeneti gyengesége, labilitása. Véleményünk szerint ez az oka annak, hogy a Porta 1595 elején békét ajánlott fel a status quo alapján. A másik változás, amely miatt fordulatról beszélhetünk a háboruban, a vazallus fejedelemségek fellépése volt a birodalom ellen. Ez kétfrontos harcot jelentett, ami az erőviszonyokat alapvetően megváltoztatta, kiegyenlitette és ez vezettett a háboru elhuzódásához. Az 1595-től 1603-ig tartó második szakaszban a fontosabb várak közül a török megszerezte Egert és Kanizsát, de elvesztette Esztergomot és Győrt. E szakaszban a kezdeményező fél inkább a Habsburg-birodalom volt, ezt jelezte Buda három ostroma is. 1603-ban uj szakasz kezdődött a háboru történetében, ami egészen a zsitvatoroki békéig tartott. 1603-ban két fontos esemény történt. 1603 decemberében meghalt III. Mohamed szultán és kiskoru fia I.Ahmed követte. Ugyanakkor a perzsa sah támadást inditott az előző háboruban elvesztett területek visszaszerzéséért. A központi hatalom meggyengülése /frakcióharc és szpáhifelkelés is jelezte/ és a kétfrontos harc indokolja azt, hogy 1603-tól uj szakaszról beszéljünk a háboru történetében. Ha tekintetbe veszszük, hogy 1604 októberétől a császár is kétfrontos harcra kényszerült, a tizenötéves háboru utolsó két-három évét /1603-1604-től 1606-ig/ mindenféleképpen külön szakasznak kell tekintenünk. E szakasz jellemzője egy ujabb török offenziva /1604-1605-ben/ Esztergom ellen, valamint a béke megkötése érdekében.

A következő probléma, amelyet áttekintésünkben már érintettünk, a központi /Isztambulban meghatározott/ stratégia és a hadszintéren alkalmazott stratégia viszonya. Láttuk, hogy 1593-94-ben Szinán nagyvezér saját elképzelései szerint folytatta a háborut, tehát a centrális stratégia lényegében egybeesett a hadszintéren alkalmazott stratégiával, ha bizonyos módosulások a hadicélokban szükségszerüen történtek is /Bécs helyett csak Győr bevétele/. 1595-ben a centrális stratégia által kitüzött defenziv stratégia érvényesült a magyarországi hadszintéren. 1596-ban különös élességgel mutatkozott meg a centrális stratégia gyengesége, amivel a sok tervváltoztatás kapcsolatba hozható. Hatvan császári ostroma volt az a döntő tényező, amely a centrális stratégiai tervet módositotta, mintegy az "ad hoc" stratégia jegyében. 1597-ben a szerdár defenziv stratégiája mögött valószinüleg a központi stratégia döntését kell keresnünk. Hasonlóképpen az 1598-as kudarcot és veszteségeket is egy helytelenül kitüzött stratégiai tervnek köszönhette a Porta, amelyet a vezérek már nem tudtak korrigálni az "ad hoc" stratégia alapján. Az 1599-1600. évi hadjáratokban Ibrahim nagyvezér a centrális tervnek megfelelően Esztergom ellen vonult, illetve 1600-ban engedélyt kért a stratégiai cél megváltoztatására. E változás is az "ad hoc" stratégia jegyében történt. 1601-1602-ben is valószinüleg egy központi haditerv határozta meg Hasszán nagyvezér müködését, bár lehetséges, hogy ezen változtatnia kellett.

1603-ban egyértelmüen defenziv stratégiát kellett követnie a szerdárnak, mig 1604-5-ben Esztergom visszavétele és a béke megkötése volt feladata.

Az elmondottakból adódik az a következtetés, hogy a nagy távolság miatt a centrális stratégia nem volt eléggé hajlékony, a hadszintéren végbement változásokra lassan, bizonyos fáziskéséssel reagált. A hadjáratot vezető szerdárnak, aki legtöbbször a nagyvezér volt, figyelembe kellett venni az Isztambulban kitüzött célokat, haditervet. Néha azonban szükségszerü változtatásokra kényszerült a hadihelyzet módosulása miatt, amit hüen tükröz a sok haditanács felvonulás közben /Belgrád, Eszék/, vagy már a hadszintér közelében /Buda mellett/, vagy egy-egy vár elfoglalása után. E módositások /1596, 1600/ az "ad hoc" stratégia jegyében történtek. Véleményünk szerint a merev centrális stratégia és az alkalmazkodó "ad hoc" stratégia együttesen jellemezte a tizenötéves háboru török hadászati terveit. Néhol egybeesett e két stratégia, néhol élesen különvált. Alapvetően azonban az Isztambulban meghatározott centrális stratégia dominált ebben a háboruban.

A következő, ehhez kapcsolódó probléma az akciórádiusz, illetve ennek felismerése a háboruban. Az ismert elmélet szerint a Magyarországot Isztambultól elválasztó hatalmas távolság és ennek következtében az idő - tényező, valamint szállitási, élelmezési problémák miatt erősen megnehezedett az oszmán hadsereg hóditása.[616] A hadműveletekre ugyanis mindegy két és fél, három hónap ma-

radt a hadszintérre való felvonulás után és a várrendszer feltartóztathatta a török hóditást, illetve limitálhatta annak mértékét. Eltérés mutatkozik a szakirodalomban az akciórádiusz érvényességi körét illetően. Perjés Géza szerint Magyarország már "kiesett az oszmán hadsereg akciórádiuszából."[617] Szakály Ferenc ezzel szemben ugy véli, hogy Magyarország még belefért az akciórádiuszba, Bécs már nem.[618] Hasonlóképpen eltérés mutatkozik az akciórádiusz jelentőségét illetően a két történész között. Perjés szerint a birodalom vezetése tisztában volt a hatósugárral, illetve az ebből eredő problémákkal és ez határozta meg politikai célkitüzéseit is /ld. szulejmáni ajánlat/.[619] Szakály ezzel szemben egyértelmüen azt vallja, hogy a birodalom vezetői nem voltak és nem is lehettek tisztában a hatósugárral, hiszen Magyarországnál sokkal távolibb harcmezőkön /Perzsia/ is sikereket értek el.[620]

E fontos problémát nem általánosságban, hanem a tizenötéves háboruval kapcsolatban kivánjuk vizsgálni; vajon felismerték -e a hatósugár jelentőségét a birodalom vezetői, ami számukra csak ugy jelentkezhetett, hogy a meghóditandó terület messze van, és ha felismerték, hogyan próbálták a nehézségeket áthidalni.

Kjátib Cselebi szerint Murád szultán az 1593-as hadjárat idején meghagyta Szinán nagyvezérnek, hogy "sietve induljon és a határokhoz közel eső helyen teleljen."[621] Ez a passzus magában rejti annak a felismerésnek a lehe-

tőségét, hogy a hatalmas távolságot ilyen módon röviditsék le. 1597-ben Pálffy Miklós ugy tudja, hogy Szaturdzsi Mehemed szerdár Budán akar telelni, hogy bevárja a következő tavasszal érkező szultáni csapatokat.[622] 1600-ban a pasák állitólag azt javasolták Ibrahim nagyvezérnek Kanizsa elfoglalása után, hogy "töltse a telet Magyarországon, mivel már Szulejmán szultán is megmondta, hogy a magyar földön csakis ott telelve lehet nagy dolgokat elérni."[623] Ha itt felidézzük a már emlitett példát, hogy Forgách Ferenc szerint Szulejmán 1566-os hadjárata alkalmával Budán akart telelni; nyilvánvalóvá válik, hogy Magyarország távolságával és az ebből eredő nehézségekkel a Porta már régóta tisztában volt. A hadjáratok azonban arra vallanak, hogy emiatt a hóditásról nem mondtak és nem is mondhattak le. Az akciórádiusz meghosszabbitásának egyik eszköze a Magyarországon, vagy közvetlen közelében való telelés. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy a hadjáratot korábban kezdjék és ennek megfelelően nagyobb sikerrel folytassák. A magyarországi telelés nemcsak elképzelés volt, hanem 1593-94-ben és helyenként később is, megvalósitott gyakorlat.[624] Részben ez magyarázza az 1594-es török sikereket is. Ugyanakkor a török sereg egyrészének itteni telelése kétségtelenül jelentős terheket jelentett a lakosság számára és hosszabb időn keresztül nem lehetett megvalósitani.

Az akciórádiusz meghosszabbitásának másik eszköze a hadjárati idő kitolása volt Kászim napjáig,

illetve esetleg azon tul is. Mivel a szoláris naptár és a török által használt szunáris naptár között évi 11 nap különbség volt, a Kászim nap nem mindig október 26-ra /Szent Demeter napja/ esett, hanem a török krónikások adatai szerint az 1593-tól 1606-ig terjedő időszakban a két szélső nap október 22 /1600-ban/ és november 9 /1593-ban/ volt.[625] Tudjuk azt is a krónikákból, hogy a Kászim nap 1596-ban október 31-re, 1597-ben november 2-ra, 1599-ben pedig november 1-re esett.[626] Hozzá kell tennünk ehhez azt is, amit Pecsevi emlit, hogy "Kászim napja után némelykor néhány napig enyhe időjárás van s ezt kis nyárnak nevezik."[627] Példának hozza fel Pecsevi az 1593-as enyhe időjárást. Bizonyos lehetőség kinálkozott tehát arra, hogy a sikerek érdekében a hadjárati időt Kászim napjáig, illetve a "kis nyár" végéig kitolják. E tendenciát mutaja például Kanizsa bevétele, amelyet Kászim napján adtak fel, de a mezőkeresztesi csata is csak néhány nappal Kászim napja előtt volt, valamint 1597-ben a hadjárat Kászim napján is tul nyult. Érdekes tükröződése ennek a jelenségnek az a Szamosközynél megőrzött, 1603-ra datált történet; amely szerint a janicsárok felajánlották a nagyvezérnek, hogy "Kászon nap után... tizenötöd nappal minden esztendőrül esztendőre, mind örökké többig legyen az hadakozás véginek az napja, mint ordinarie azelőtt Szent Demeter napig volt."[628] A történet hitelessége természetesen megkérdőjelezhető, de a tendenciát jól kifejezi.

Az akciórádiusz ilyetén módon való meghosz-

szabbitásának két akadálya volt. Az egyik az időjárás volt, amely sokszor már októberben olyan hideg és esős volt, hogy lehetetlenné tette a további akciókat. 1593-ban Pecsevi szerint Kászim napja után két hónapig nyári idő volt.[629] 1594-ben viszont már októberben /komáromi ostrom idején/ az "időjárás... igen hidegre fordult."[630] Kjátib szerint "a téli idő már elérkezett... s oly száraz hidegek jártak, hogy az ember kezét, lábát sem tudta összefogni."[631] 1597 októberében Pecsevi szerint olyan kedvezőtlen időjárás volt, "hogy a havazás és esőzés miatt... szemüket sem nyithatták ki."[632] Kjátib szerint "éjjel-nappal esett a hó", ezért Kászim napján /november 2./ régi szokás szerint csatát vállalt a török.[633] 1598 októberében "a nagy hideg miatt kezüket-lábukat sem tudták mozgatni" és "egy hónapnál tovább esett szakadatlan már az eső."[634] 1600-ban, október 21-én, a Kanizsa feladása előtti napon "éjjel folyton esett az eső."[635] 1601-ben viszont Kanizsa török védelmét elősegitette a nagy hó és hideg november elején.[636] 1602-ben Buda védelmét segitette az októberi esőzés.[637]

Az elmondottak alapján megállapithatjuk, hogy az októberi hónap igen sokszor már nem volt alkalmas várostromra, illetve a védőket segitette. Az akciórádiusz meghosszabbitásának másik akadálya is összefügg a kedvezőtlen időjárással; a török katonaság ellenállásáról van szó. A hadjáratok többségében ragaszkodtak ahhoz, hogy még Kászim napja előtt vonuljanak téli szállásra. 1593-ban Szinán nagyvezér még el akarta foglalni Ta-

tát, de a vezérek /akik nyilván a katonaság véleményét fejezték ki/ "azt mondták, hogy Kászim napja most már közel van."[638] 1597-ben és 1598-ban is lázongtak a janicsárok a zsold és élelmiszerhiány, de valószinüleg a hadjárati idő tullépése miatt is.[639] Kanizsa 1600-as bevételével kapcsolatban ezt irta Kjátib: "Kászim napja is már beköszöntött, s akkor a janicsárok egy napig sem várakozva erőszakosan is visszatérnek."[640] 1601-ben, amikor Kanizsa várát ostromolták a császári csapatok, a szerdár Kászim napja után is segitséget akart vinni, de a katonák erőszakkal visszatérésre kényszeritették.[641]

Összegezve az elmondottakat; ugy véljük, hogy a nagy távolságból eredő nehézségeket /akciórádiusz/ a Porta lényegében felismerte, de expanziós terveiben ez alapvetően nem gátolhatta meg. A hadjárati idő meghosszabbitására törekedett a Porta, a hadjárat kezdetét korábbra akarta helyezni, befejezését pedig a Kászim napig, esetleg ezen tuli időpontig szerette volna kitolni. Igy a hadmüveletek hozzávetőlegesen junius végétől, julius elejétől október végéig, november elejéig tartottak volna, tehát legalább négy hónapig. A hadjárati idő kezdetének és végének ilyetén módositása /például a Magyarországon való teleltetéssel/ részint az időjárás, részint a katonaság ellenállása miatt csak részleges eredményeket hozhatott. Végeredményben tehát az akciórádiusz meghosszabbitását célzó kisérletek nem jártak tartós eredménnyel, a hadjárati időt nem sikerült meghosszabbitani.

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

Az utolsó probléma, amelyről szólnunk kell, ha nem is a részletekbe menően, a török hadsereg nagysága és összetétele. A török források e tekintetben többnyire tuloznak, vagy igen bizonytalanok, ezért hitelesnek tünő más, nem török korabeli források adatait is felhasználtuk. 1593-ban Kjátib szerint 12 ezer janicsárral vonult hadba Szinán nagyvezér.[642] Török forrásaink felsorolják a háboruban résztvevő tartományokat, illetve vezetőiket, de a velük jött szpáhik létszámáról nem szólnak. Némi támpontul szolgálhat Pecsevinek az a megjegyzése, ami szerint Hasszán budai pasa serege 20ezernél is több katonából állt /amelyből 7 ezer volt janicsár/. Mivel tudjuk, hogy a "többi janicsár Szegedre rendeltetett," akiknek számát ötezerre becsülhetjük és öt kisebb-nagyobb beglerbégség szpáhijai is Magyarországon teleltek, a nem Budán levő egységeket 20-30 ezer főre tehetjük.[643] Istvánffy közli, hogy a török sereget 100 ezer főre becsülik, de szerinte a felét is alig éri el.[644] A sereg magját alkotó janicsárok száma alapján; feltételezve, hogy a szpáhik létszáma legalább kétszer, maximum háromszor haladhatta meg a janicsárokét, Szinán nagyvezér seregét 40-50 ezer főre tehetjük.

1594-ben a török források szerint csak kapukuli 30 ezer volt, akik közül 18 ezer janicsár is részt vett a hadjáratban.[645] Ezenkivül a ruméliai katonaság is nagy számban vett részt a hadjáratban, valamint az akindzsik és tatárok is. Itt megjegyeznénk, hogy csak a reguláris egységek létszámával fogalkozunk, mivel várharcok-

nál és csatákban elsősorban ez a réteg jött számitásba. Visszatérve az 1594-es török hadsereg létszámára, ezzel kapcsolatban Istvánffy megint azt mondja, hogy a hirek szerint ugyan 100 ezer fős a török sereg, ennek felét is alig teheti ki.[646] Istvánffy szerint tehát az előző évi hadjárat török seregét nem multa felül az 1594-es sereg létszámában, amelyet Istvánffy alapján 50 ezerre becsülhetnénk. Mi ezzel szemben inkább 60 ezerre tesszük a sereg reguláris részét. Ha ugyanis a szpáhik létszámát csak 36 ezerre /a janicsárok létszámának kétszeresére/ tennénk, akkor is a sereg létszáma már 54 ezer, nem is beszélve arról a 12 ezer egyéb kapi-kuluról, akiket a török források a janicsárokon kivül emlitettek.

Az 1595-ben Magyarországon állomásozó és harcoló egységeket Pecsevi 10 ezer, Kjátib 15 ezer főre becsülte.[647] Istvánffy ezzel szemben az Esztergomnál augusztus 4-én csatát vivó török sereget 30 ezer főre tette, ami a török adatoknak ellentmond.[648] Más források is 16 ezer főt emlitenek.[649] Mivel a főerők Havasalföldön harcoltak Szinán nagyvezérrel, akinek seregét egy forrás 70 ezer fősnek mondja, valószinüleg a török források adata áll közelebb az igazsághoz.[650] Szinán serege persze minden bizonnyal jóval az emlitett létszám alatt maradt, de a magyarországi seregnél nagyobb volt.

Az 1596-os szultáni hadjárat seregében Pecsevi 50 ezernél is több kapi-kulut emlit és a többi egységek létszámát is ennyire tette.[651] Istvánffy szerint a 200 ezerre becsült török hadsereg fele sem harcképes.[652]

Más források általában 150-200 ezerre becsülik a török hadsereget.[653] A szakirodalomban Komáromy András 75-80 ezer főre becsülte a mezőkeresztesi csatában résztvett török erőket.[654] Véleményünk szerint az egyik legfontosabb következtetési lehetőség a portai zsoldosság létszámából adódik. Wratislaw szerint 12 ezer janicsár és 24 ezer szpáhi vett részt a hadjáratban, tehát összesen 36 ezer fő.[655] Pecsevi tulzása /50 ezernél is többet emlit/ ebből az adatból nyilvánvaló. Érdekes viszont az, hogy a többi csapat összlétszámát egyenlőnek tüntette fel a kapikulu egységekével. Ha ehhez hozzávesszük azt az ismert és más vonatkozásban már emlitett adatot, hogy a mezőkeresztesi csata után 30 ezer szpáhi birtokát kobozta el az uj nagyvezér, Dsigalazáde Szinán pasa, akkor a szpáhik létszámára is következtethetünk. A szpáhik minimális létszáma eszerint hozzávetőlegesen 36 ezer fő lehetett, ezt esetleg valamivel meghaladhatta. A szultáni sereg reguláris egységeit eszerint legalább 70 ezer főre kell becsülnünk, vagy inkább többre. Érdekes és közvetve felhasználható kontrolladat az, hogy Pecsevi a császári sereget 100 ezer főnél is többre becsülte.[656] Mivel más forrásokból biztosan tudjuk, hogy a sereg létszáma 39 ezer fő volt, a szultáni seregnek a létszámát ennek másfél-kétszeresére tehetjük /a hirek szerint 150-200 ezres a török sereg!/, tehát hozzávetőlegesen 60-80 ezerre.

Az 1597-es török sereg létszámáról a török krónikások semmiféle tájékoztatással nem szolgálnak. A jeles hadvezér, Pálffy Miklós szerint Szaturdzsi Mehemed

szerdárnak 20 ezer embere van, amelyből 5 ezer janicsár.[657] A viszonylag csekély létszám érthetővé teszi a szerdár defenziv jellegü hadmozdulatait.

1598-ban Szaturdzsinak állitólag "bőven küldöttek pénzt és katonát is."[658] A sereg létszámáról azonban nincsenek pontosabb információink, csak feltételezhetjük, hogy legalább 30-40 ezres seregről lehet szó. Hasonló a helyzet az 1599-es hadjárattal is. Ekkor állitólag 150 ezer fővel jött Ibrahim nagyvezér, de ennek legfeljebb harmadáról lehet szó.[659] 1600-ban a Kanizsát ostromló török sereget egy forrás 40 ezer főre becsülte, ami megbizható adatnak tünik.[660] Az 1601-ben Fehérvár felmentésére induló török sereget 20 ezer főnek mondja egy forrásunk, mig Istvánffy 50 ezerre becsüli.[661] Szamosközy egy idevonható, bár kétes hitelü információja szerint a Fehérvár mellett vereséget szenvedő seregben 8 ezer janicsár volt.[662] Ez alapján a török sereget 20-30 ezer főre tehetjük. 1602-ben, a Fehérvárt visszafoglaló török sereget a források "nagy"-nak mondják, Istvánffy szerint 30 ezer főből állt.[663] 1603-ban Lala Mohamed szerdár seregét 40-50 ezer főre becsülték, de a kémjelentések szerint csak 17 ezer embere volt.[664] Véleményünk szerint ezt az utóbbi adatot kell elfogadnunk, tekintve a szerdár egyértelmüen defenziv taktikáját. Az 1604-ben felvonuló török sereg létszámát illetően teljesen ellentétes információink vannak. Egy forrás szerint a "török sereg oly kevés haderővel jött, hogy nem mert Bastával nyilt csatában megmérkőzni."[665] Istvánffy ezzel szemben jelen-

tős erőkről szól, hiszen szerinte 70 ezer főből állt a török sereg.[666] Elfogadva Istvánffy módszerét, ugy véljük, hogy a hirek szerinti 70 ezres török sereg 30-35 ezer főből állhatott. Az 1605-ben Esztergomot ostromló nagyvezér seregét a források 25 ezerre, illetve 40 ezerre becsülték.[667]

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a török hadsereg létszámára vonatkozó források sokszor ellentmondanak egymásnak, illetve a tulzás hibájába esnek. A használható adatok szükössége miatt két módszert lehet használni a reguláris haderő nagyságával kapcsolatos becsléseknél. Az egyik módszer az, hogy a portai zsoldosok számából próbálunk következtetni az egész hadsereg nagyságára. Ez a módszer azért szükséges, mivel a szpáhik összlétszámát ugyan hozzávetőlegesen ismerjük, de azt, hogy egy hadjáratban mennyi vett belőlük részt benne, a források nem közlik. A janicsárok és az egész sereg, illetve a kapi-kuluk és az egész sereg arányát illetően vannak bizonyos támpontjaink. Mivel 1597-ben a sereg negyede volt janicsár, 1596-ban és 1594-ben a sereg közel fele volt kapi-kulu; ugy véljük, hogy a reguláris csapatoknál ezzel az 1/4-1/2 aránnyal kell számolnunk.[668] Sajnos sok esetben e standard és alapvető fontosságu adatot sem ismerjük. A másik lehetséges, de csak közvetett módon használható módszer abból adódik, hogy a források többsége megbizható adatok hiján erősen tulbecsülte a török sereg létszámát. Általában 2-3 szorosá-

ra növelte a hír a török sereg nagyságát. 1597-ben például az volt a hír, hogy a török sereg 60 ezer főből áll, holott csak 20 ezer katonája volt a szerdárnak.[669] Az 1596-os szultáni sereg nagyságát is két-háromszorosára növelte a hír, 150-200 ezer főről beszéltek, holott 70 ezer főnél több aligha lehetett.

Adataink, becsléseink alapján ugy véljük, hogy a török seregek létszámukban nem mindig és nem sokkal multák felül a császári /valójában szövetséges/ csapatokat. A török sereg létszáma 1595-ben, 1597-ben és 1603-ban volt a legalacsonyabb; 15-20 ezer között mozgott. Egyébként átlagosan 30-40 ezres seregeket küldött a Porta Magyarországra, kivéve az első két évet, amikor nagyobb létszámu lehetett a sereg, valamint a szultáni hadjáratot.[670] 1594-ben közel 60 ezres sereggel számolhatunk, mig 1596-ban hozzávetőlegesen 70 ezer főből állhatott a reguláris sereg. Általánosan megfigyelhető tendencia a janicsárok /és általában a kapi-kuluk/ számának és arányának növekedése a seregen belül.

7. A zsitvatoroki béke

Láttuk, hogy 1599 óta szinte folyamatosan béketárgyalások folytak, amelyek jelezték mindkét fél háborus kimerültségét. 1606-ra olyan szituáció állt elő, hogy nemcsak az 1603 óta kétfrontos háborut folytató török birodalom, hanem a Bocskai felkelés által is fenyegetett császári udvar szintén megegyezésre kényszerült.

A tárgyalások döntő szakasza /miután Bocskai megkötötte még juniusban a békét a császári udvarral/ 1606. október 20-tól kezdődött. Kezdetben mindkét fél visszakövetelte a háboruban elvesztett várakat; így a császáriak Kanizsa és Eger visszaadását szabták meg békefeltételül.[671] A török válasz erre az volt, hogy a szultán jelenlétében elfoglalt Egert semmiképpen sem adhatják vissza, Kanizsára nézve pedig nincs felhatalmazásuk a Portától.[672] Végül, hosszas huzavona után, november 11-én mindkét fél elfogadta a békefeltételeket. A békét a tárgyalások szinhelyéről zsitvatoroki békének nevezték.

A továbbiakban a béke szövegét elemezzük, illetve összevetjük a drinápolyi béke megfelelő pontjaival. A zsitvatoroki béke 15-ik pontja foglalkozott területi kérdésekkel. A békét ezuttal is a status quo alapján kötötték, tehát a várak a hozzájuk tartozó, nekik adózó /hódolt/ falvakkal együtt az 1606-os állapot szerint tartoztak vagy a törökhöz, vagy a német-római császárhoz. A 15-ik pont felsorolja az északi várakat /Fülek, Szécsény Nógrád, Vác és még hét kisebb vár/, amelyekhez tartozó

falvak "ezután se hóduljanak,... kivévén azokat az falukat, az kik Eger megvételétől fogva szünetlen hódultanak, azok ezután is hódultak legyenek, azokon kivül egyet se hódultassanak."[673] A területi kérdések tehát ugy jelentkeztek a békében, mint a hódoltság szabályozása. Az említett pontja a békeszerződésnek igyekszik a hódoltságot megosztani a német-római császár és a török szultán között. Egerhez például az 1596 végétől kezdve adózó falvak tartoztak, de nyilvánvaló az, hogy az 1596 és 1606 közötti tizéves intervallumban is hódoltatott az egri pasa falvakat. A béke ezt a lehetőséget nem is zárta ki, de megtiltotta a további hódoltatást, amely nyilván az emlitett várak rovására történt. Az északi területen egyébként érdekesen alakultak az erőviszonyok. A jelentősebb várak közül csak Hatvan maradt török kézen, viszont sikerült megszerezni a terület legfontosabb és legerősebb várát, Egert. A császáriak ellenben elfoglalták a töröktől Füleket, Szécsényt, Nógrádot és Vácot. Ezek együttvéve többé-kevésbé ellensulyozni tudták az Eger elvesztéséből adódó stratégiai hátrányt. Hatvan kivételével tehát a várak gyakorlatilag gazdát cseréltek, ennek megfelelően a nekik adózó falvak is. A korábban észak felé előrenyomuló török hóditás a várak elvesztésével mintegy visszahuzódott. Esztergommal kapcsolatban azt mondja az emlitett cikkely, hogy az 1595-ig meghódolt falvak adózzanak a töröknek, "de azokon kivül egyet se hódultassanak."[674] Az észak-dunántuli területtel kapcsolatban azt kell elmondanunk, hogy az 1593 előtti status

quo alig változott, csak Palota vára került 1605-ben török kézre. Részletesen szól a béke a dél-dunántuli területről, ahol Kanizsa török kézre került. Az idetartozó falvak hódolásával kapcsolatban az emlitett 15-ik pont ugy intézkedik, hogy "embereket bocsásson ki az pasa és Battyáni uram, és azok meglássák az falukat, micsoda faluk hódultak oda és eligazodjék."[675]

Stratégiai szempontból ugy értékelhetjük a zsitvatoroki békét, hogy mig Felső-Magyarországon lényegében változatlanok maradtak az erőviszonyok, csak átrendeződött némileg, addig a Dél-Dunántulon kétségtelen török térnyerés figyelhető meg. A kulcsfontosságu észak-dunántuli területen az erőviszonyok lényegében nem változtak meg, itt is bizonyos foku kiegyenlitettség tapasztalható. A politikai határok tehát leginkább a Dél-Dunántulon módosultak a török javára, amelynek következtében az adózási /hódoltsági/ határ is nyugat felé tolódott el.

Összehasonlitva a területi eredményeket a drinápolyi békében elért eredményekkel, azt kell mondanunk, hogy az utóbbi előnyösebb volt a törökre nézve. A békekötés ugyanis az 1566-os hadjárat következtében kialakult helyzetet tükrözte. A török elfoglalta Szigetvárt és Gyulát, elvesztette Veszprémet. A drinápolyi béke hatodik pontja foglalkozott elsősorban a területi birtoklással, amellyel kapcsolatban itt is a status quo elve érvényesült.[676]

Több pont is foglalkozott a drinápolyi békében a kétfelé hódolt /adózó/ területtel.[677] Ehhez képest a

zsitvatoroki béke csak azokról a területekről szólt, amelyek gazdát cseréltek és ezért vitás lehetett az, hogy mely falvak adóznak részükre. Lényeges változást jelentett továbbá a zsitvatoroki békében annak az elvnek a kimondása, hogy a hódoltságban élő nemesek a töröknek nem fizetnek adót; valamint az is, hogy a hódoltságból a törökök ne katonák, hanem falubirák segitségével hajtsák be az adót.[678] Mindez arra mutat, hogy 1568-hoz képest a török birodalom tért vesztett és nemcsak politikai határait /várak/ nem tudta lényegesen előretolni, hanem az adózási határok kérdésében is hátrányos kompromisszumra kényszerült.

Mindkét béke büntetést helyezett kilátásba azok számára, akik a "közbékét és köznyugalmat" megzavarják.[679] Tiltották továbbá a béke tartama alatt az ellenfél várainak elfoglalását, illetve a drinápolyi béke szerint az ilyen várat vissza kell adni.[680] A drinápolyi béke megengedte uj várak felépitését is, de csak saját területen, mig a zsitvatoroki béke tiltotta uj várak létrehozását és csak a régi várak felépitését, azaz kijavitását engedélyezte.[681] Mindkét béke tiltotta a békekötés utáni emberrablásokat, illetve a békekötés előtt szerzett rabok kicserélésére kötelezte a feleket.[682]

A felmerült vitás kérdéseket vegyesbizottságokra bizta mindkét béke. A hódoltság, a "közös jobbágyok elosztásának ügyét; valamint a határjelek lerakását a katonák átcsapásainak meggátlására" a drinápolyi béke kölcsönösen kiküldött megbizottakkal kivánta megoldani.[683]

A felmerült egyéb problémákat, vitákat is bizottságok utján kivánta rendezni mindkét béke. Török részről a budai pasa, császári részről pedig a főkapitány volt a felső hatóság 1568-ban; ez ugy változott meg 1606-ban, hogy császári részről ekkor a győri várkapitány, a Dunán inneni és tuli kapitányok, valamint a horvát bán volt az illetékes, török részről továbbra is a budai pasa.[684] A kondominium már ismertetett rendszere azonban lehetetlenné tette, hogy a bizottságok maradandó eredményeket érjenek el.

A béke időtartamát a drinápolyi megállapodás nyolc, a zsitvatoroki megegyezés pedig husz évben állapitotta meg. Ez utóbbi esetében az is szerepelt a 12-ik cikkelyben, hogy a béke mindkét fél utódaira is érvényes az emlitett husz évre vonatkozóan.[685] A béke, amelyet a török mindkét esetben inkább fegyverszünetnek /sulh/ tekintett, időtartamának hosszabbodása összefüggésbe hozható a török expanzió lelassulásával és a birodalom általános válságával.

Fontos diplomáciai jellegü pontok is szerepeltek mindkét békében. A drinápolyi béke következetesen hercegnek cimezte Ferdinándot, mig a zsitvatoroki béke kimondta, hogy "egyik az másikat császárnak nevezze avagy irja s nem királynak."[686] A drinápolyi béke magában foglalta V. Károllyal is a békét, a zsitvatoroki béke pedig kiterjedt a tatárokra és lehetővé tette a spanyol király számára is, hogy csatlakozzon a békéhez.[687] Mind-

két béke szabályozta a követküldéssel és a követek jogaival kapcsolatos kérdéseket. A drinápolyi béke a császári követ sérthetetlenségét biztositotta és háboru esetére is szavatolta visszatérését a Portáról.[688] Ezt sem tartotta be a Porta, hiszen Kreckwitz követet 1593-ban Szinán nagyvezér a nemzetközi jog ellenére /contra ius gentium/ elfogatta és a követség többi tagja is csak 1596-ban szabadult ki Barton angol követ közbenjárására.[689] A zsitvatoroki béke is foglalkozott a követküldés problémáival, bár kevésbé részletesen. Uj viszont az, hogy kölcsönös követküldésről van szó, akik ajándékot visznek mindkét uralkodónak.[690]

Az emlitett különbségek a két békében nem csak diplomáciai jelentőségüek, hanem azt jelzik, hogy a szultán kénytelen volt egyenrangunak elismerni a vazallusnak tekintett "bécsi király"-t. Ez is az erőviszonyok eltolódását mutatta 1568 és 1606 között.

A legfontosabb része mindkét békének kétségkivül az ajándékkal /adóval/ volt kapcsolatos. A drinápolyi béke ugy intézkedett ezzel kapcsolatban, hogy a "törökök ... legfelségesebb császárát,... Selymet évente 30000 arany dukát tiszteletteljes ajándékkal fogjuk felkeresni külön megbizottaink utján."[691] Amint azt már többször emlitettük, az ajándékot a Porta annak jelének tekintette, hogy a német-római császár a királyi Magyarországot az ő vazallusaként birtokolja. E körülményből fakadt egyébként a hátrányos diplomáciai megkülönböztetés is. A zsitvatoroki béke ezzel szemben az ajándékról ugy intézkedett,

hogy "most az ő felsége követe Konstantinápolyba vigye be az kétszázezer forintot marhául s pénzül az fogadás szerint ajándékul, egyszer és nem többször."[692] Az ajándék ilyen egyszeri lefizetése jelenthetett egy jelképes megváltást is, amely után a Habsburg uralkodó a királyi Magyarország területének teljes jogu tulajdonosa lett. Valószinübb azonban az, hogy inkább hadisarcnak kell minősitenünk ezt az összeget, amelyre a birodalomnak pénzügyi nehézségei miatt volt szüksége.

A lényeges azonban az, hogy a királyi Magyarország megszünt dar al-ahd lenni; a török államjogi terminológia szerint visszaminősült dar al-harbbá. Sugar ugy fogalmazza meg a zsitvatoroki béke jelezte változásokat, hogy a török birodalom "elengedett egy vazallust."[693] A már emlitett diplomáciai formaságok is ezt a fordulatot jelezték.

A zsitvatoroki béke a drinápolyi békéhez képest inkább visszalépést jelentett. Egyfelől ugyanis a dar al-Islam csak jelentéktelen mértékben gyarapodott az előző békében rögzitett status quohoz viszonyitva, másfelől a királyi Magyarország dar al-ahd státusa megszünt. A területi nyereségek véleményünk szerint nem tudták ellensulyozni a politikai térvesztést.

Világpolitikai szempontból azért figyelemre méltó a zsitvatoroki béke, mert talán elsőizben jelezte a török szupremácia ideiglenes feladását, illetve korlátozását. A magyar történelem szempontjából pedig azért jelentős a béke, mert közel hatvan évre biztositotta a Pax Ottomanica-t.

J E G Y Z E T E K

1 PERJÉS GÉZA: Az oszmán birodalom európai háboruinak katonai kérdései /1356-1699/. Hadtörténelmi Közlemények /a továbbiakban: HK/ 1967. 339-372.

2 HEGYI KLÁRA: Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História, Bp., 1976. 33.

3 Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. Értekezések a történeti tudományok köréből. 45. /szerkesztette: VARGA JÁNOS/ Bp., 1968. 180. HECKENAST GUSZTÁV szerint "indokolt lenne a XVII. század elején, 1606-1608 körül egy ujabb, az 1440-es és az 1760-as évekkel azonos sulyu korszakhatárt felvenni."

4 CARL BROCKELMANN: History of the Islamic Peoples. /translated by JOEL CARMICHAEL MOSKE PERLMANN/ London, 1949. 296.

5 WAYNE S. VUCINICH: The Ottoman Empire /Its Record and Legacy/. 1965. 50.

6 V. J. PARRY: The Ottoman Empire 1566-1617 /in: The New Cambridge Modern History III./ Cambridge, 1968. 347-376.

7 L. S. STAVRIANOS: The Balkans since 1453. New York, 1961. 86.

8 Világtörténet IV. Bp., 1963. /a vonatkozó részt A. S. TVERITYINOVA irta/ 530.

9 Uo. 532.

10 Uo. 540.

11 TŐKEI FERENC: Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Bp.,

1975. 11.

12 H. BALÁZS ÉVA - MAKKAI LÁSZLÓ /szerk./: Magyarország története 1526-1790. A késő feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv /Magyarország története II./ Bp., 1972. 43.

13 Uo. 44.

14 Uo. 44.

15 Uo. 267.; valamint NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1969. 51.

16 ld. előző jegyzet

17 Századok, 1960. 281.

18 MAKKAI LÁSZLÓ: Hozzászólása a szigetvári vitán. HK. 1966. 904-905.

19 SZÁNTÓ IMRE: Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica Tomus LI. 1975. 16.

20 TÓTH SÁNDOR: A tizenötéves háboru hadtörténetének kérdései a XVI. század végi török válság tükrében /szakdolgozat/. Szeged, 1977. 6.

21 D. KOSZEV - HR. HRISZTOV - D. ANGELOV: Bulgária története. Bp., 1971. 63.

22 WAYNE S. VUCINICH: az 5. jegyzetben i.m. 49.

23 HALIL INALCIK: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London 1973. 3., 52.

24 Uo. 109.

25 Uo. 109.

26 TŐKEI FERNC: a 11. jegyzetben i.m.; uő.: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Bp., 1977. 63-

66., 81., 92-99.

27 TŐKEI FERENC: a 11. jegyzetben i.m. 11.

28 Uo. 11-16.

29 Uo. 107., 123-129.

30 TŐKEI FERENC: a 26. jegyzetben i.m. 65.

31 SZAKÁLY FERENC: A mohácsi csata. Bp., 1975. 49.; ld. még KÁLDY-NAGY GYULA: Szulejmán. Bp., 1974. 74.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 15-16.

32 TŐKEI FERENC: a 11. jegyzetben i.m. 80.

33 TŐKEI FERENC: a 26. jegyzetben i.m. 79-82.

34 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 109.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 16.; STANFORD J. SHAW: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. vol.I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge University Press, 1976. 66-67.; The Cambridge History of Islam /ed. by P. M. HOLT, ANN K. S. LAMBTON, BERNARD LEWIS/. vol. I/A. Cambridge University Press, 1977. /paperback edition/. 304-305. /a vonatkozó részt HALIL INALCIK irta/

35 A timárbirtokok elkobzására ld. MUSTAFA NAIMA /a továbbiakban NAIMA/: Annals of the Turkish Empire. /1591-1659/. translated by CHARLES FRASER, I. London, 1832. 92.; valamint KJÁTIB CSELEBI /in: Török történetirók III. 1566-1659. forditotta KARÁCSON IMRE, Bp., 1916. 265./

36 TŐKEI FERENC: a 11. jegyzetben i.m. 24-26.

37 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 347-348.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 113-118., 166.

38 BERNARD LEWIS: Ottoman Land Tenure and Taxation in Sy-

ria. Studia Islamica, 1979. 117.

39 Uo. 112-113., SPEROS VRYONIS: The Byzantine Legacy and Ottoman Forms. Dunbarton Oak Papers, XXIII-XXIV. 1969-1970. 253-278.

40 PETER F. SUGAR: Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804. University of Washington Press, Seattle and London, 1977. 14.

41 TÓKEI FERENC: a 11. jegyzetben i.m. 41.

42 HALIL INALCIK: The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. in: M. A. COOK /ed./: Studies in the Economic History of the Middle East /from the Rise of Islam to the Present Day/. London, 1970. 218.

43 WAYNE S. VUCINICH: az 5. jegyzetben i.m. 48.

44 Az iszlám ideológia szerepére az expanzióban ld. PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 8., a dar al-Islamra ld. The Encyclopaedia of Islam /a továbbiakban EI/ II. C-G. London, 1965. 127. /a vonatkozó részt A. ABEL irta/, a dar al-harbra ld. uo. 126. /A. ABEL irta/

45 A magyar feudalizmus és a török gazdasági-társadalmi rendszer egymásrahatására ld. HEGYI KLÁRA: A magyarországi török uralom hatásai. Az ázsiai termelési mód és az európai feudalizmus interferenciája hazánkban. Világosság 9 /1968/ 28-34., uő.: a 2. jegyzetben i.m. 224-234., SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981., uő.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Valóság 1979/5. 23-37.

46 Az un. nomád feudalizmusra ld. ERDÉLYI ISTVÁN: Nomád életforma - nomád társadalom. Valóság 1972. 13-20.

47 ld. előző jegyzet

48 A periodizációs problémákra általában ld. a 3. jegyzetben i.m. 14. "a történelem nemcsak folyamatokból, hanem események egymásutánjából is áll; ezért nem élhet az irodalom és müvészettörténet periodizációjánál legujabban alkalmazott és jól bevált ölelkező korszakhatárok rendszerével, s mig a gazdaság és társadalomtörténeti folyamatok, ugy a kulturális élet korszakváltásai általában nem köthetők egy-egy évhez, a politikai történet megkivánja az egyes periódusok, sőt alperiódusok határainak konkrét évszámokkal való megjelölését." /HECKENAST GUSZTÁV referátuma/

49 PERJÉS GÉZA: az 1. jegyzetben i.m., valamint uő.: Mohács. Bp., 1979. 68-85.

50 Uo. 363.

51 STANLEY-POOLE: Turkey. London,1908. 206.

52 HÓMAN BÁLINT - SZEKFŰ GYULA: Magyar Történet. IV. 342. /a vonatkozó kötet SZEKFŰ GYULA munkája/ "Szulejmán halála óta, II. Szelim és III. Murád alatt gyors bomlási processzus."; ARNOLD TOYNBEE-KENNETH P. KIRKWOOD: Turkey. /in: The Modern World VI./ London, 1926. 26.; CLARENCE D. ROUILLARD: The Turk in French History; Thought and Literature /1520-1600/. Harvard University. 1936. 69.; MEDZIBRODSZKY ENDRE: A XVI-XVII. századi török-perzsa háboruk történetének kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica X. Középkori Egyetemes Történeti Tanulmányok 3. Szeged 1962. 26.

53 PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m.14.

54 PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 14.

55 Uo. 187., 194.

56 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 5-52.

57 ld. előző jegyzet

58 Uo. 41-52. Szerinte "1580-ig az oszmán állam és társadalom, ugy látszott, harmóniát és egyensulyt ért el saját rendszerén belül... Olyan társadalom volt, amelyet nem a változás érdekelt, hanem a fennáló rend megőrzése."

59 KEMAL H. KARPAT /szerk./: The Ottoman State and its PLACE in World History. Leiden, 1974. 79-98. The Stages of Ottoman History. /a cikket KEMAL H. KARPAT irta/

60 Uo. 79.

61 Uo. 7.

62 Uo. 87-89.

63 Uo. 90-93.

64 Uo. 97-98.

65 ld. előző jegyzet

66 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 52.

67 Uo. 52.

68 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 347., 350.

69 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 175.

70 RODERIC DAVISON: Turkey. Engelwood Cliffs, New Jersey, 1968. 53.

71 PAUL COLES: The Ottoman Impact on Europe. London, 1968. 167-168., 170-171.

72 BERNARD LEWIS: Ottoman Observers of Ottoman Decline

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

in Islamic Studies. vol. I. Karachi, 1962. 71-87.; uő.: Some reflections on the Decline of the Ottoman Empire. Studia Islamica IX. 1957. 111-127.; uő.: The Emergence of Modern Turkey. London, 1961. 21-39. /II. fejezet gyakorlatilag azonos az előző cikkel!/

73 Világtörténet IV. 540.

74 MOLNÁR ERIK /szerk./: Magyarország története. I. Bp., 1964. 213. /a vonatkozó részt VÁRKONYI ÁGNES irta/

75 H. BALÁZS ÉVA - MAKKAI LÁSZLÓ /szerk./: a 12. jegyzetben i.m. 134. /a vonatkozó részt SINKOVICS ISTVÁN irta/

76 Uo. 266. /a vonatkozó rész MAKKAI LÁSZLÓ munkája/

77 WITTMAN TIBOR: Egyetemes történet 1500-1789. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 203.

78 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 33.

79 Uo. 39-49.

80 ÖMER LUTFI BARKAN: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies 6 /1975/ 5.

81 Uo. 4-7. ; ld. még STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 172-173.

82 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 49-52.

83 WAYNE S. VUCINICH: az 5. jegyzetben i.m. 50.; A. H. GROOT: The Ottoman Empire and the Dutch Republic./A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630/ Leiden, 1978. 8. ; ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m.

7. stb.

84 PACH ZSIGMOND PÁL: A nemzetközi kereskedelmi utvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéseihez. Századok /továbbiakban SZ/ 1968. 5-6.sz. 863-896.

85 ZIMÁNYI VERA: Magyarország az európai gazdaságban 1600-1650. Bp., 1976. 58.

86 WITTMAN TIBOR: a 77. jegyzetben i.m. 22.; ld. még uő.: Az árforradalom és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai /1566-1618/. Bp., 1957.

87 ZIMÁNYI VERA: a 85. jegyzetben i.m. 20-22.; EARL J. HAMILTON: American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660. A Study in the Spanish Price Revolution. Journal of Economic and Business History I /1928/.

88 WITTMAN TIBOR: a 77. jegyzetben i.m. 22.

89 ZIMÁNYI VERA: a 85. jegyzetben i.m. 54-70. Szerinte az "árforradalomnak a legnagyobb jelentősége éppen az árstruktura alapvető átrendeződésében, az értékviszonyok tökéletes eltolódásában állt." /64./

90 ZIMÁNYI VERA: a 85. jegyzetben i.m. 24.; The New Cambridge Modern History III. The Counterreformation and Price Revolution 1559-1610. /ed. by R. B. WERNHAM/ Cambridge 1968. 32-35. /a vonatkozó részt F. C. SPOONER irta/; H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: Europe in the Sixteenth Century. London, 1972. 28-33.

91 ZIMÁNYI VERA: a 85. jegyzetben i.m. 54-70.

92 Uo. 58., 159-160.

93 V.J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 370.; STANFORD J.

SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 172-174.; ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 13. ; ROBERT W. OLSON: The Sixteenth Century "Price Revolution" and its Effect on the Ottoman-Safavid Relations. Acta Orientalia /Societates Orientales Danica, Norvegica, Svecica/, XXXVII. /1976/ 45-55.

94 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 49.; BERNARD LEWIS: Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire. Sudia Islamica IX. /1957/ 119.; ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 46.

95 ld. az EI-ben az akcse cimszót, I. 317-318. /irta HAROLD BOWEN/

96 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 12.; ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 47-48.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 46. Szerinte 1510-ben egy arany 54 akcsét ért, mig 1580-ban 60-at, tehát a cserearány alig változott. ; ld. még BERNARD LEWIS: Ottoman Observers of Ottoman Decline in Islamic Studies. vol. I. Karachi, 1962. 85.

97 ld. előző jegyzet

98 URIEL HEYD: Ottoman Documents on Palestine /1552-1615/ Oxford, 1960. 119.

99 URIEL HEYD: a 98. jegyzetben i.m. 120.

100 M. A. COOK /ed./: a 42. jegyzetben i.m. 217. /a vonatkozó részt HALIL INALCIK irta/

101 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 24-25.; 30-33.

102 ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 45-46.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 114.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 49.

103 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 370.

104 ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 51.

105 M. A. COOK /ed./: a 42. jegyzetben i.m. 217-218. /a vonatkozó részt HALIL INALCIK irta/

106 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 49.

107 a devalvációra ld. ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 12.; ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 46.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 371.; BERNARD LEWIS: a 94. jegyzetben i.m. 120. stb.

108 URIEL HEYD: a 98. jegyzetben i.m. 121.

109 ld. előző jegyzet

110 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 12-13.; HAROLD BOWEN - H. A. R. GIBB: Islamic Society and the West. Oxford, 1957. vol.I. pt. 2. 49., 59.

111 ld. előző jegyzet

112 ÖMER LUTFI BARKAN: a 8o. jegyzetben i.m. 13-14.

113 The Travels of John Sanderson. The Hakluyt Society. Second Series. LXVII. London, 1931. 294-295.

114 ld. 112. jegyzet

115 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 14-15.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 371.

116 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 16. ; ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 47. idézi BARKAN egy adatát, amely szerint a gabona áremelkedése 1489 és 1617 között 493 %-os volt átlagosan.

117 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 16.

118 Uo. 10., 14.

119
L. S. STAVRIANOS: The Balkans since 1453. New York, 1961. 126.
120
ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 16.
121
Uo. 10., 13., 14. Az utóbbi szerint az 1600-as árterv-vezet után egy évvel már 88 akcse volt egy okka rizs.; ROBERT W. OLSON: a 93. jegyzetben i.m. 47. közli BARKAN egy adatát arról, hogy 1489 és 1617 között a rizs ára átlagosan 506 %-ra emelkedett.
122
ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 10., 13-14., 16. az adatok a méz árát kantaronként adják meg, a melyeket átszámitottunk okkára /1 kantar= 44 okka/.
123
Uo. 10., 13-14.
124
ld. előző jegyzet
125
VELICS ANTAL - KAMMERER JENŐ: Magyarországi török kincstári defterek. 2.k. 1540-1639 Bp., 1886. 699. / az adat 1601. május 2-ra vonatkozik/, 709. /az adat 1601. október 19-re vonatkozik/
126
ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 14.
127
Uo. 10.
128
VELICS ANTAL - KAMMERER JENŐ: a 125. jegyzetben i.m. 663.
129
ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 13-14.
130
Uo. 11.
131
ld. előző jegyzet
132
ld. előző jegyzet
133
ld. V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 370.; M. A. COOK: Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600.

London, 1972. 45.stb.

134 BERNARD LEWIS: a 96. jegyzetben i.m. 81.

135 Uo. 81.

136 ld. előző jegyzet

137 HALIL SAHILLIOGLU: Sivis year in the Ottoman Empire. In: M. A. COOK /ed./: a 42. jegyzetben i.m. 241.

138 ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. füzet, Bp., 1894. 239. Venier Márk velencei követ 1596. augusztus 9-i jelentése Konstantinápolyból /1174. sz./; a költségekre ld. még JAMES C. DAVIS: Pursuit of Power. Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey and France in the Age of Philip II., 1560-1600. New York, 1970. 142-143. Morosini velencei követ 1585-ös jelentése szerint a szultán öt és fél millió /!/ aranyat költ a katonákra. KJÁTIB CSELEBI /in: Török történetirók III./ azt emliti, hogy Szegeden ezer-ezer akcsét osztottak ki zsoldként /249./ és azt is közli, hogy élelmiszervásárlásra Dzserráh Mohamed pasa 150 ezer aranyat kapott /244./.; SANDERSON azt mondja /a 113. jegyzetben i.m. 157-158./, hogy 1596. aug. elején szultáni követ jött Konstantinápolyba 200 ezer aranyért.; az 1597-es deficitre ld. BERNARD LEWIS: a 96. jegyzetben i.m. 81.

139 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 20.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 48.83.; JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 131. Morosini velencei követ 1585-ös jelentése szerint 16 ezer janicsár és 12 ezer szpáhi van.

140 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 21.

141 HALIL SAHILLIOGLU: a 137. jegyzetben i.m. 230-252.

142 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 13.

143 M. A. COOK: a 133. jegyzetben i.m. 1.

144 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 13.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 370. Szerinte főleg Kisázsiában nőtt a lakosság.; RODERIC DAVISON: a 70. jegyzetben i.m. 59. A növekvő városi piacok igényét emliti.

145 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 46.

146 ÖMER LUTFI BARKAN: Research on the Ottoman Fiscal Surveys. In: M. A. COOK /ed./: a 42. jegyzetben i.m. 163-171.

147 Uo. 163-171.; valamint uő.: a 80. jegyzetben i.m. 13.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 171-172.

148 The New Cambridge Modern History III. /ed. by R. B. Wernham/ 33-34.

149 ÖMER LUTFI BARKAN: a 146. jegyzetben i.m. 168.

150 M. A. COOK: a 133. jegyzetben i.m. 4-5.; ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 6.

151 M. A. COOK: a 133. jegyzetben i.m. 4-5.

152 Uo. 5-6.

153 Uo. 6-7.

154 Uo. 8-9.

155 Uo. 9.

156 Uo. 10-12.

157 Uo. 33.

158 Id. 150. jegyzet

159
ld. 154. jegyzet
160
ld. 83. jegyzet
161
URIEL HEYD: a 98. jegyzetben i.m. 83.
162
Uo. 133.
163
NICOLAAS HENDRIK BIEGMAN: The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III /1575-1595/. Monton, Haque 1967. 123., 124-125.
164
ld. The New Cambridge Modern History III. 29. / a vonatkozó részt F. C. SPOONER irta/ A közölt összehasonlító adatok tanubizonysága szerint az akcse ezüsttartalma csökkent a leginkább, megelőzve a németalföldi és más pénzeket.
165
ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 5-7.
166
KÁLDY-NAGY GYULA: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez. Századok, 1967. 1-2.sz. 138-147. Szerinte még a XVII. század elején is jelentős forgalom volt a török kikötőkben.
167
PACH ZSIGMOND PÁL: a 84. jegyzetben i.m. 863-896.
168
HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 45.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 47.
169
ld. 166. jegyzet, valamint 168. jegyzet
170
V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 366-367.
171
Uo. 370.
172
HALIL INALCIK: a 42. jegyzetben i.m. 217.
173
STANFORD J. SHAW: a 93. jegyzetben i.m. 97. Szerinte az 1536-ban megkötött francia kapituláció mintája a velenceieknek és genovaiaknak adott kedvezmények voltak.
174
Uo. 177.

175 Uo. 181-182.; a szerződés szövegét ld. J. C. HUREWITZ: Diplomacy in the Near East /1535-1914/ I. Princeton, New Yersey, 1956. 8-9.

176 A francia-angol ellentétekre ld. ARTHUR LEON HORNIKER: Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612. The Journal of Modern History, vol. XVIII. /1946. dec./ no. 4. 289-305.

177 Uo. 295-296.

178 Uo. 300- 301.; SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 282-287.; CLARENCE D. ROUILLARD: az 52. jegyzetben i.m. 139-140.

179 ARTHUR LEON HORNIKER: a 176. jegyzetben i.m. 301.

180 A holland-török szerződésre ld. HORNIKER: 3o3-304.; A kapituláció szövegét ld. JEAN DUMONT: Corps Universel Diplomatique du Droit des Gens. Amszterdam, 1728. V. Part. II. 205-214.; a holland-török viszonyra általában ld. A. H. GROOT: a 83. jegyzetben i.m. végig

181 HALIL INALCIK: a 42. jegyzetben i.m. 214.

182 Uo. 215.

183 A. H. GROOT: a 83. jegyzetben i.m. 4-5.

184 J. C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 10-12.

185 Uo. 13-16.

186 ld. előző jegyzet

187 az 1601-es szerződésre ld. SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 282-287., a bevezető szöveg 282. oldalon.; vö. 1580. szerződés 1. pontja /ld. J. C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 8./

188 1580. szerződés 14. pontja. ld. J. C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 8-9.; az 1601. szerződés 1. 7. 10. 11. és 15. pontjai., ld. SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 282., 284-85., 286.

189 ld. SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 286.

190 J.C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 8-9.

191 SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 284.

192 J. C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 8-9.

193 ld. előző jegyzet és SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 284.

194 Uo. 284.

195 Uo. 283.

196 Uo. 285-286.

197 Uo. 285-286.

198 NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1968. 39-51.; PERJÉS GÉZA: Zrinyi Miklós és kora. Bp., 1965. 284. ; uő.: Mohács. Bp., 1979. 36. a török birodalom lakosságát 1520-ban 12-13 millióra teszi.; STANFORD J. SHAW: a 94. jegyzetben i.m. 171. szerinte a lakosság közel megkétszereződött a XVI. század folyamán.

199 WITTMAN TIBOR: a 77. jegyzetben i.m. 203.; Világtörténet IV. 536.

200 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 106.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 50.; ld. még Djizya /dzsizje/ cimszó az EI-ben /ld. 44. jegyzetben/, II. 559-567. /irta HALIL INALCIK/

201 The Cambridge History of Islam. vol. 1 A. /ld. a 34. jegyzetben i.m./ 345. /a vonatkozó részt HALIL INALCIK

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

irta/; ld. még Awarid cimszó az EI-ben, I. 760-761., HAROLD BOWEN irta; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 106.

202 ld. előző jegyzet

203 ld. előző jegyzet

204 H. BALÁZS ÉVA - MAKKAI LÁSZLÓ /szerk./: Magarország története. II. /ld. 12. jegyzet/ 46-47. /a vonatkozó rész SINKOVICS ISTVÁN munkája/

205 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 50.

206 az iltizamra ld. STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 121.

207 Az angol követ szavait idézi L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 117.; Hasonló tapasztalatokat szerzett Kjátib Cselebi is 1634-es utazása alkalmából, erre ld. BERNARD LEWIS: a 96. jegyzetben i.m. 81.

208 A levendāt problémára ld. V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m.372-374.; The Cambridge History of Islam, vol. 1 A. 343-350. /a vonatkozó részt HALIL INALCIK irta/

209 A dzseláli mozgalmakra ld. előző jegyzetet, valamint Világtörténet IV. 542.

210 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 374.

211 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 125-126.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 14-16.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 107-118.; uő.: Land Problems in Turkish History. The Muslim World, XIV. /1955/ 221-228.

212 L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 139.; PAUL COLES: a 71. jegyzetben i.m. 165-168.

213 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 27.

214 ld. KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 265.

215 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 34.

216 JOHANN WILHELM ZINKEISEN: Geshichte des Osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855. 165-167.

217 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 48.

218 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 23.

219 Uo. 22-23.

220 Uo. 24.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 173. a csiftlik cimszó az EI-ben /ld. 44. jegyzet/, II. 32-33. /HALIL INALCIK irta/

221 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 39.

222 Kocsi bég idézett szövegét ld. A hadművészet középkori és ujkori klasszkusai. Bp., 1974. 196-205.

223 HALIL INALCIK: a 220. jegyzetben i.m. /EI II./ 32-33.

224 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m.348-350.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 125-126.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 107-118.

225 L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 140.

226 Uo. 140. ; ld. még EI II. 32-33. csiftlik cimszó

227 PERÉNYI JÓZSEF - ARATÓ ENDRE: Jugoszlávia története. Tankönyvkiadó, Bp., 1963. 43. /a vonatkozó részt PERÉNYI JÓZSEF irta/ pl. Boszniában terjedt el ez a fajtája a csiftliknek, amelyet a belső kereslettel /állandó háboruk, végvári katonaság szükségletei/ magyaráz a szerző.

228 L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 140-141.; PERÉNYI JÓZSEF: a 227. jegyzetben i.m. 42. Az ilyen tipusu csiftlik szervezése szerinte a XVII. század közepén kezdődött meg Macedóniában.

229 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 173.; HALIL INALCIK: a 220. jegyzetben i.m. 32-33.; D. ERGIL: Class Relations and the Turkish Transformation in Historical Perspective. Studia Islamica, XXIX /1973-74/ 77-94.

230 Világtörténet IV. 535-536.; KÁDY-NAGY GYULA: a 166. jegyzetben i.m. 138-147.

231 Az esnafra ld. HALIL INALCIK: a 42. jegyzetben i.m. 215-217.; STANFORD J. SHAW: a 93. jegyzetben i.m. 156-158.

232 ld. előző jegyzet

233 ld. előző jegyzetek

234 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 45.

235 HALIL INALCIK: Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, 1969. 97-140. Az emlitett adatra ld. uo. 123.

236 Uo. 123.; az esetre ld. még SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 201. 1600. március 30-i levelében számol be a gyilkosságról.

237 ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 24. Pénzügyi kapitalizmusról szól, de hozzáteszi, hogy gazdaságilag fejletlen ez még, kialakulatlan.

238 Az idézetre ld. L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 121.

239 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 352. Szerinte a táguló határoknak fontos szerepe volt az intézményrendszer, a földbirtoklás, az adózás speciális formáinak kialakitásában.; ugyanerre ld. még L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 120-121.; PAUL COLES: a 71. jegyzetben

168-171.; BERNARD LEWIS: a 94. jegyzetben i.m. 117. Utóbbi az amerikai frontierhez hasonlitotta.

240 ld. például PAUL COLES: a 71. jegyzetben i.m. 165-166.

241 HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 33.

242 PAUL COLES: a 71. jegyzetben i.m. 165-167.

243 H. BALÁZS ÉVA - MAKKAI LÁSZLÓ /szerk./: a 12. jegyzetben i.m. 267.; ld. még NAGY LÁSZLÓ: a 198. jegyzetben i.m. 88.

244 MARK ELVIN: Fejlődés és stagnálás a kinai történelemben. Bp., 1977. 15-16.

245 Uo. 14-15.; CARLO CIPOLLA /szerk./: The Economic Decline of Empires. London, 1970. 5-15.

246 ld. előző jegyzet

247 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 165. /Lorenzo Bernardo velenvei követ 1592-es megjegyzése/

248 Az akciórádiuszra ld. PERJÉS GÉZA: Mohács. Bp., 1979. 79-85.; uő.: Az országut szélére vetett ország. Gyorsuló idő, Bp., 1975. 8-14. Kritikájára ld. SZAKÁLY FERENC: Oktalan oknyomozás. Perjés Géza Mohács-könyvéről. Kritika, 1979/10. 21-23.

249 ld. 139. jegyzet

250 ld. előző jegyzet, valamint a ghulám cimszó az EI-ben /ld. 44. jegyzet/, II. 1089.

251 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 365-366.

252 L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 121-122.; PAUL COLES: a 71. jegyzetben i.m. 168-169.

253 L. S. STAVRIANOS: a 7. jegyzetben i.m. 121-122. Sze-

rinte 1350 és 1600 között kb. tizszeresére nőttek a megélhetési költségek, de a janicsárok zsoldja csak négyszeresére emelkedett az emlitett időszakban.; ld. még ÖMER LUTFI BARKAN: a 80. jegyzetben i.m. 20. Szerinte a zsoldosok átlagjövedelme csökkent a XVI-XVII. század folyamán, mivel a pénz értéke is csökkent.; ld. még HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 43-44.

254 URIEL HEYD: a 98. jegyzetben i.m. 68-69. /1577. julius 20-i fermán a damaszkuszi beglerbéghez/

255 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 371-372.; az 1592-es szpáhi-felkelésre ld. NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 10-12.; az 1603-as szpáhi-felkelésre ld. NAIMA: 212-228., valamint SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 223-224. /az angol követ 1603. február 12-i levele John Sandersonhoz/

256 Az ujonnan szervezett katonai egységekre /pl. szekbánok/ ld. HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 346-347. /in: The Cambridge History of Islam 1 A/; az oszmán hadszervezet funkcionálására ld. STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 129-131., valamint PERJÉS GÉZA: Mohács. 85-89.

257 A központi hatalom szerepét hangsulyozza STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 112-113., 164-165.; a heterogenitásra ld. Világtörténet IV. 540.

258 A szultáni hatalomra ld. PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 8-13. ; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 65-69.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 164-165.

259 A szultánok visszavonulására ld. PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 191-192.; STANFORD J. SHAW: a 34.

jegyzetben i.m. 164-165., 170.

160 A frakcióharcokra ld. PETER F. SUGAR: 40. jegyzetben i.m. 189.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 166., 170.; néhány példát is idéznénk az 1590-es évekből, PECSEVI és KJÁTIB CSELEBI /a 35. jegyzetben i.m. 94-95., 203./ egyaránt utalnak Ferhád pasa és Szinán pasa rivalizálására, KJÁTIB CSELEBI azt is emliti 1596-ra vonatkozóan, hogy "Ibráhim pasa és Szinán pasa között egyenetlenség volt" /a 35. jegyzetben i.m. 243./ stb.; a XVI. század második felének frakcióharcainak legjobb összefoglalását C. MAX KORTEPETER adta / Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. New York, 1972. Chapter Nine, Decision-making in the Ottoman Empire on the Eve of the Seventeenth Century 1578-1606. 213-225./

261 PACH ZSIGMOND PÁL: Európa a 16-17. században. Történelmi Szemle, 1979/2. 297-340.

262 Politikai kisszótár /szerk. FENCSIK LÁSZLÓ/, Bp., 1971. 210.

263 A Sherley testvérek tevékenységére ld. DOROTHY M. VAUGHAN: Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700. Liverpool, 1954. 210-215.; ld. még E. P. SHIRLEY: The Sherley Brothers. Roxburghe Club, 1848.; E. D. ROSS: Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure. Broadway Travel Series, 1932. 33.

264 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: Europe in the Sixteenth Century. London, 1972. 212.

265 Uo. 216.; ld. még PACH ZSIGMOND Pál: a 261. jegyzet-

ben i.m. 319-320.; G. MATTINGLY: International Diplomacy and International Law. In: The New Cambridge Modern History, vol. III. /ed. by R. B. WENHAM/ Cambridge, 1968. 150-170.

266 PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 319-320., 311.

267 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 269. 271-272.; PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 310-311.; G. MATTINGLY: a 265. jegyzetben i. m. 160-161.

268 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 215., 217-220.; PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 320.

269 ld. előző jegyzet

270 A békére ld. FORGÁCH FERENC: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. In: Humanista történetirók /forditotta BORZSÁK ISTVÁN/, Bp., 1977. 730.; H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 245-246.

271 Suriano 1559-es jelentésére ld. JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 63-64.

272 Uo. 63-64.

273 Uo. 39-40.

274 Uo. 52.

275 Uo. 54-57.

276 Uo. 62. "...World affairs have had the effect of thrusting many formerly seperate and distinct domains

into the hand of just three rulers." /spanyol király, francia király, török szultán/; vö. 16. Egy 1593-as velencei jelentés már csak két nagyhatalomról tud.

277 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 255-256.; H. G. KOENIGSBERGER: Western Europe and the Power of Spain. In: The New Cambridge Modern History, vol.III. 244-247.; a németalföldi szabadsághárcra ld. WITTMAN TIBOR: Németalföld aranykora. Bp., 1965.

278 A fegyverszünetekre ld. DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 165.

279 Uo. 165-166.; H.G. KOENIGSBERGER: a 277. jegyzetben i.m. 247-249.

280 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 171. ; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 367-368.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 181-182.

281 EDWIN PEARS: The Spanish Armada and the Ottoman Porte. English Historical Review, VIII. /1893/ 446. "For, on account of the refusal of my Queen to make peace with him it is now the intention of the Spaniard relying on the help of the Pope and of all idolatrous princes to utterly destroy her and afterwards when no other obstacle shall remain in Christendom the Spaniard will direct his invincible strength to the destruction of thee and thy empire and will become the sole monarch..." /Harborne követ 1587. november 9-i levele a szultánhoz/

282 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 266. ; WITTMAN TIBOR: a 277. jegyzetben i.

m. 128-129.; JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m.107. /Lippomano velencei követ 1586. julius 20-i levele/

283 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 164. jegyzetben i.m. 266-267.

284 JAMES C. DAVIS: a 282. jegyzetben idézett levél

285 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 169.; a keresztény ideológia fontosságára ld. FRANKLIN L. BAUMER: England, the Turk and the Common Corps of Christendom. The American Historical Review, Vol.L. 1944. 26-48.; JOSEF POLISENSKY: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth /1462-1620/. Byzantinoslavica, 1933. XIV. 82-108.

286 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 164. jegyzetben i.m. 267.; JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 106-116.

287 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 108-109. / a velencei követ 1586. aug. 6-i jelentése/, 111. / a velencei követ 1588. aug. 30-i jelentése/

288 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 164. jegyzetben i.m. 267-268.; JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 111-113.

289 A. L. MORTON: A People's History of England. Seven Seas Publishers Berlin, 1974.201-202., 209.; Világtörténet IV. 329.

290 H. G. KOENIGSBERGER - GEORGE L. MOSSE: a 164. jegyzetben i.m. 264-268.

291 Uo. 269-272.

292 PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 320. Szerinte kialakult egy nemzetközi államrendszer, amelyben kölcsönhatások érvényesültek; így például a Habsburg-expanzió szükségszerűen kiváltotta az általa veszélyeztetett államok védekezését és erőkoncentrációját.

293 Uo. 326.

294 Világtörténet IV. 350. ; I. ANDERSSON: Sweden and the Baltic, In: The New Cambridge Modern History, Vol. III. 404-426.

295 Világtörténet IV. 352.; I. ANDERSSON: a 294. jegyzetben i.m. 404-426.

296 PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 326-327.; PERÉNYI JÓZSEF: Lengyelország története. Bp., 1962. 96. KOENIGSBERGER-MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 220-224.

297 KOENIGSBERGER-MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 223-224.; KOVÁCS ENDRE: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp., 1973. 127-128.

298 PERÉNYI JÓZSEF: a 296. jegyzetben i.m. 100.; KOENIGSBERGER-MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 223-224.; I. ANDERSSON: a 294. jegyzetben i.m. 416-420.

299 Világtörténet IV. 483.; I. ANDERSSON: a 294. jegyzetben i.m. 418., 416.

300 I. ANDERSSON: a 194. jegyzetben i.m. 418-419.

301 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 145-146. a velencei Morosini ezt írta: "ilyen zsarnokság nem létezhetne, ha nemesség volna körülötte" /ti. a szultán körül/.

302 Világtörténet IV. 535.

303 E problémára ld. FRANKLIN L. BAUMER: a 285. jegyzet-

ben i.m. 26-47.

304 N. H. BIEGMAN: a 163. jegyzetben i.m. 28.; ld. még az alapvető jelentőségü tanulmányt, M. KHADDURI: War and Peace in the Law of Islam. Baltimore, 1955.

305 ld. 44. jegyzet

306 ld. dar al-ahd cimszó az EI II. kötetében /ld. 44. jegyzet/, 116. /irta HALIL INALCIK/

307 Uo. 116.

308 Uo. 127. /ld. 44. jegyzet/

309 ld. dar al-sulh cimszó az EI II. 131. /irta D. B. MACDONALD és A. ABEL/

310 Uo. 116.; N. H. BIEGMAN: a 163. jegyzetben i.m. 31.; a több fázisban történő hóditásra ld. még HALIL INALCIK: Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica 1954. 103-129.

311 ld. 309. jegyzet

312 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 2.; ld. még SZAKÁLY FERENC: A mohácsi csata Bp., 1975. 121.

313 PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 70., 71.

314 ld. 306. 309. és 310. jegyzetek

315 PETER F. SUGAR: a 4o. jegyzetben i.m. 70.

316 Uo. 70.

317 J. C. HUREWITZ: The Europeanization of Ottoman Diplomacy; The Conversion from Unilateralism to Reciprocity, 1835. In: Trudi Dvadcaty Pijatava Mezsdunarodnava Kongressza Vosztokovedov. Moszkva 1963. Tom. II. 456.

318 PACH ZSIGMOND PÁL: a 261. jegyzetben i.m. 319-320.; KOENIGSBERGER-MOSSE: a 264. jegyzetben i.m. 8.; G. MAT-

József Attila Tudományegyetem Könyvtár SZEGED

TINGLY: a 265. jegyzetben i.m. 150-154.

319 G. MATTINGLY: a 265. jegyzetben i.m. 163-164.; J. C. HUREWITZ: a 317. jegyzetben i.m. 456.

320 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 368-369. ; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. /The Cambridge History of Islam 1 A/ 329-330. Szerinte ez a XVI-XVII. századi oszmán politika egyik alapelve volt /ti. a protestánsok támogatása/, "ezzel céljuk Európa megosztása, a Habsburgok gyengitése és egy egyesült keresztes hadjárat inditásának megakadályozása volt."

321 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 93-100.

322 ld. Magyar történeti szöveggyüjtemény II/1 1526-1790 /szerk. SINKOVICS ISTVÁN/ Bp., 1968. 151-152.

323 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 156-157.

324 Uo. 156-157.

325 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 28.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 176-177.

326 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 27.

327 Uo. 27.

328 Az asztrahányi expedicióra ld. HALIL INALCIK: The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal. Ankara, 1948.; AKDES NIMET KURAT: The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal. Slavonic and East European Review, 40 /1961/ 7-23.; C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 28.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 176-177.; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 335-336.

329 J. C. HUREWITZ: a 175. jegyzetben i.m. 6-7.

330 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 39.; C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 28-29.

331 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 29.; E. S. CREASY: History of the Ottoman Turks. vol. I. London, 1954. 344-345.

332 HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 39.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 177.

333 ld. előző jegyzet, valamint C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 29.; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 335.

334 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 31.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 40.

335 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 31.; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 336.

336 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 31.

337 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 176.; E. S. CREASY: a 331. jegyzetben i.m. 347.

338 E. S. CREASY: a 331. jegyzetben i.m. 347.

339 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 157.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 178.

340 ld. előző jegyzet; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben 353.

341 ld. előző jegyzet

342 ld. előző jegyzet

343 ld. előző jegyzetek, valamint DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 155-156.

344 R. C. ANDERSON: Naval Wars in the Levant 1559-1853. Princeton, 1952. 36.; DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 158-159.

345 R. C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 47.; DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 158.

346 A lepantói csatára ld. R. C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 37-46.

347 LÁZÁR GYULA: A török birodalom története. Bp., 1890. 357.

348 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 162-163.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 178.; R.C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 54. Utóbbi szerint a "lepantói döntő csata valójában nem döntött el semmit."; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 337.

349 R. C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 54.; DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 163.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 178.

350 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 163-164.; R. C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 55-56.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 179.

351 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 165.; R. C. ANDERSON: a 344. jegyzetben i.m. 58-59.

352 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 165-166.

353 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 154-155.

354 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 42-43.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 180.; MEDZIBRODSZKY ENDRE: az 52. jegyzetben i.m. 26-27.

355 ld. előző jegyzet

356 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 44.

357 Uo. 44.; MEDZIBRODSZKY ENDRE: az 52. jegyzetben i.m. 26.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 357.

358 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 45.

359 Uo. 45.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 355.; MEDZIBRODSZKY ENDRE: az 52. jegyzetben i.m. 27.

360 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 45.

361 Uo. 45.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 179.

362 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 214.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 358.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 180.

363 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 45-46.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 358.

364 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 182.; C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 214.

365 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 90.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 180-181.

366 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 51-83.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 358.

367 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 90.; STANFORD J. SHAW: 183.; V.J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 359.

368 ld. előző jegyzet

369 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 91.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 360.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 183.

370 ld. előző jegyzet

371 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 91.

372 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 365.; HEGYI KLÁRA: a 2. jegyzetben i.m. 33.; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 338.

373 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 368.; DOROTHY M.

VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 167-168.

374 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 171.

375 Uo. 171.

376 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 366.; HALIL INALCIK: a 23. jegyzetben i.m. 44.

377 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 171.

378 Uo. 172.; Calendar of State papers, Venetian. VIII. no. 894.

379 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 172.; Calendar of State Papers, Venetian. VIII. no. 999. 1000.

380 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 153-154. /ld. az 1582-es Morosini jelentést/

381 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 1592-1603. London, 1897. 1593. julius 24-i levél /84./ Az emlitett sorozatot a British Museum olvasótermében találtam meg és néhány iratot fel is használtam belőlük, amit a megfelelő helyeken jelezni fogok.

382 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 81-82. 1593. julius 23-i levél. /British Museum/

383 JAMES C. DAVIS: a 138. jegyzetben i.m. 161-162. Lorenzo Bernardo velencei követ azt irta 1592-ben, hogy "ha a szultán elhatározná, hogy felujitja a Perzsia elleni háborut, nyilt felkelés veszélye fenyeget."

384 HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 340.; ISTVÁNFFY MIKLÓS: Magyarország története 1490-1606. Forditotta VIDOVICH GYÖRGY. Debrecen, 1867. /továbbiakban ISTVÁNFFY/ 658.

385 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 718.

386 HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 340.

387 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 179.; P. GÁSPÁR GABRIELLA: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen, 1943. 17-21.; ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 212. Lorenzo Bernardo velencei követ 1587. április 29-i leveléből: "osztrák főherceg megválasztása esetén háboruval fenyegetnek."; ld. még STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 180.

388 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 179-180.; P. GÁSPÁR GABRIELLA: a 387. jegyzetben i.m. 21.; ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 214. 1588. március 8-i levél Isztambulból

389 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 180.; P. GÁSPÁR GABRIELLA: a 387. jegyzetben i.m. 22.; ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 214. A velencei követ 1588. aug. 13-i levele szerint a Porta arra szólitotta fel a lengyel uralkodót, hogy nővérét inkább Báthori Zsigmondhoz adja feleségül és ne a Habsburg főherceghez.

390 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 135.

391 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 180.; ANGYAL DÁVID: Erdély politikai érintkezése Angliával /A mohácsi vésztől a szatmári békéig/. Bp., 1902. 23-24.; SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 279. 1590. március 21-i levél; P. GÁSPÁR GABRIELLA: a 387. jegyzetben i.m. 22-23.

392 P. GÁSPÁR GABRIELLA: a 387. jegyzetben i.m. 22-23.

393 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 221. 1593. november 4-i levél /III. Murád irta Báthori Zsigmondnak/: "Mi azonban, ugymond ismervén s német szomszédságot, nem ad-

tuk beleegyezésünket, s nem is fogjuk adni soha."

394 ANGYAL DÁVID: a 391. jegyzetben i.m. 24.

395 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 220. /Báthori Zsigmond 1592. október 11-i levele a szultánhoz/

396 Uo. 222. /1082. sz./ Báthori Zsigmond 1592-es levele a szultánhoz.; I. ANDERSSON: a 294. jegyzetben i.m. 414-415.

397 SZILÁGYI SÁNDOR /szerk./: A magyar nemzet története. V. Bp., 1897. /a vonatkozó részt ACSÁDY IGNÁC irta/ 491. Acsády szerint a "harcias Szinán" volt a háboru előidézője.; SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. IV. Pest, 1865. 413. "Szinán basa Muraddal a gonosz fegyverszünetet végképp felbontatta."; HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország története. III. Pest, 1861. 318.

398 HÓMAN BÁLINT - SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. IV. Bp., 1928. 343-345. /a vonatkozó részt SZEKFÜ GYULA irta/

399 Uo. 343-345.

400 MOLNÁR ERIK /szerk./: Magyarország története. I. Bp., 1964. 214. /irta VÁRKONYI ÁGNES/

401 SINKOVICS ISTVÁN: ld. a 12. jegyzetben i.m.134.

402 Uo. 135.

403 NAGY LÁSZLÓ: A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978. 87.

404 DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 181-182.

405 HALIL INALCIK: The Ottoman Empire. /a 23. jegyzet/ 42.

406 Uo. 49.

Jozsi Attila Tudományegyetem Könyvtára SZEGED

407 HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 340.

408 STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 184.

409 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 360.

410 GUSTAV BAYERLE: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda /1590-1593/. Indiana University, Bloomington, 1972. 9-11.

411 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 217.

412 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 84. A velencei követ 1593. julius 24-i jelentése /British Museum/

413 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 216-217.; PECSEVI /in: Török történetirók III./ 94.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 12-13.

414 PERJÉS GÉZA: Zrinyi Miklós és kora. Bp., 1965. 93-103.

415 Uo. 96-97.

416 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 36. Ferhád budai pasa 1590. április 23-i levele Ernő főhercegnek.

417 Uo. 79-80. Szinán budai pasa 1591. március 24-én irott levele Mátyás főherceghez

418 Uo. 89. Szinán budai pasa 1591. május 12-i levele Mátyás főhercegnek.

419 Uo. 34. Ferhád budai pasa 1590. április 15-i levele Ernő főhercegnek. Kéri, hogy "tartsák az frigyhöz magukat", és akkor nem lesz baj, csak "onnan okot ne adjanak rája"; és még számos példát emlithetnénk.

420 A kondominiumra ld. a 45. jegyzetben i.m.; valamint FEKETE LAJOS: Az esztergomi szandzsák 1570-es adóösszeirása. Bp. 1943. 3-23.

421 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 53. Ferhád

pasa 1590. junius 26-i levele Ernő főhercegnek. "Sok faluk városok vannak kik eleitől fogván az hatalmas császárnak fejet hajtván, bejöttek szpáhijaikhoz és mind az hatalmas császárét s mind szpáhijokét meghattak, mostan penig be nem akarnak jőni."

422 Uo. 59-60. Ferhád 1590. julius 7-i levele Mátyáshoz.

423 Uo. 70-72. Ferhád 1590. aug. 27-i levele Ernő főhercegnek.

424 Uo. 78-79. Szinán pasa 1591. febr. 4-i levele Mátyás főhercegnek.

425 Uo. 82-83. Szinán pasa 1591. ápr. 6-i levele Mátyás főhercegnek.

426 Uo. 86-89. Szinán 1591. május 12-i levele Mátyás főhercegnek.

427 Uo. 94-97. Szinán 1591. julius 21-i levele

428 ld. előző jegyzet

429 Uo. 128-130., 131-132. Szinán 1591. okt. 24-i és 27-i levele Ernő főherceghez.

430 ld. előző jegyzet

431 Uo. 168-169. Mohamed pasa 1593. jan. 18-i levele Mátyás főhercegnek.

432 Uo. 11.; ld. még SZAKÁLY FERNC: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 29., 474-478.

433 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 220. A velencei követ 1592. szept. 6-i levele Isztambulból: "amig a lengyel trón ügye elintézve nincs, a Porta nem gondolhat a magyarországi hadjáratra."

434 Uo. 221.

435 Uo. 223. 1593. május 18-i levél Isztambulból

436 A tárgyalásokra ld. uo. 218-219. 1590. okt. 18. és okt. 27. nov. 10. és 1591. ápr. 19-i levelek Isztambulból

437 Uo. 217. 1590. okt. 18-i levél

438 Uo. 218. 1590. nov. 10-i levelek

439 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. végig

440 Uo. 4-5.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. /Török történetirók III./ 95.

441 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 179. 1593. julius 14-i levél /Hasszán budai pasa irta Ungnad Dávidnak, a Haditanács vezetőjének/

442 PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 70.

443 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 4-5.

444 Uo. 113-114. 1591. szept. 11-i levél /Szinán budai pasa Ernő főhercegnek/

455 Uo. 155-156. Mehemed budai pasa 1592. szept. 14-i levele Ernő főhercegnek; ld. még uo. 164-167. Mehemed pasa 1592. nov. 12-i levele Mátyás főhercegnek: "az Horvát országban lött dolgoknak vissza adása felöl semmi bizonyos szó nincsen."

446 Uo. 154-156. Mehemed pasa 1592. szept. 17-i levele Ernő főhercegnek. Elmondja benne, hogy a Portáról császári parancsot "hozának mind az Bosznai, Temesvári Passának és mi nekünk...hogy az Fölségtek országának mindenektül békesége legyön, mer ha ez után a Fölségtek országában csak egy penzára kárt tennének, nem Passaságokkal, hanem fejökkel érik meg."

447 HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 340.

448 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 216., 248.

449 Uo. 216., 248; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 1-4., 12-13.

450 ld. előző jegyzetek

451 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 658-660.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 95.; C. MAX KORTEPETER: a 26o. jegyzetben i.m. 217-218.

452 Szinán nagyvezér 1593. febr. 7-i levele Rudolf császárhoz. ld. Hadtörténelmi Közlemények 1894. 393-394.; ld. még NAGY LÁSZLÓ: a 403. jegyzetben i.m. 87.

453 A sziszeki vereségre ld. PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 91-92.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 201-202.; ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 670-675.

454 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 202.

455 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 181-182. A budai pasa 1593. julius 30-i levele

456 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 94-95.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 203.

457 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 84. Zane Márk velencei követ 1593. julius 24-i levele Isztambulból. /British Museum/

458 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 660-661.

459 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 200, 202.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 91-92.

460 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 200.

461 GUSTAV BAYERLE: a 410. jegyzetben i.m. 124-126. Szinán budai pasa 1591. okt. 20-i levele Ernő főhercegnek.

462 BARANYAI DECSI JÁNOS: Magyar históriája. Monumenta Hungariae Historicae. Második osztály. Irók. XVII. Pest, 1866. /kiadta TOLDY FERENC/ 4., 15. "...totius belli Sinanici..."

463 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 222.

464 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 95.

465 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 81-82. 1593. julius 23-i velencei követjelentés. /British Museum/

466 Uo. 83-84. 1593. julius 24-i jelentés

467 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 133.

468 ld. EI II. 127. a dar al-Islam cimszó /A. ABEL/; ld. még O. TURAN: The Ideal of World Domination among the Medieval Turks. Studia Islamica 4.

469 BETHLEN FARKAS: Historia de Rebus Transsylvaniis. /Editio Secunda/ Tomus Tertius. Cibinii, 1783. 141. "me his copiis, hoc apparatu, Germani Regis urben Viennam et Pragam hoc autumno expugnaturum."

470 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 65. "certoque affirmet, antequam hyems eum ab opere revocet, duas se arces Vesprimium et Palotam recepturum, appetente demum novo vere, Viennam ipsam, Pragamque nulla umquam in sermone Dei mentione, si is votis annuat, praehabita, occupaturum..."

471 Türkische und Ungarische Chronica. Nürnberg, 1663. 23. " wolte er /Szinán!/ Wien leichtlich, wie Raab /Győr/ erkauft haben; dann ihne etliche Land...zugesagt nicht allein die Stadt Wien, sondern auch die Kaiserl. Maiest. Rudolphum in seinen Gewalt zuliessern."

472 JEDLICSKA PÁL: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552-1600. Eger, 1897. 485. Rákóczi Zsigmond 1593. okt. 2-i levele Pálffy Miklóshoz /838. sz./.

473 BETHLEN FARKAS: a 469. jegyzetben i.m. 195. "ut non prius conquieturos se palam fateantur, quam excisis obviis qiubusvis Sclavorum Hungarorumque praesidiis, atque adeo capta ipsa Vienna, quam sibi veluti scopum ad victoriam proponunt..."

474 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 138. "aiunt Sinanum... Germanos conviciis affecisse, et ut Viennam ituri, eam quoque, ubi tempus esset, sibi traderent, cum ludibrio monuisse."

475 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 722.

476 Uo. 722.

477 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 84. A velencei követ 1593. julius 24-i jelentése /British Museum/.; ld. még a török szándékára PRAY GYÖRGY: Historiae Regum Hungariae. Pars III. Buda, 1801. 203. Szerinte a török "reliquam Hungariam subigere constituerat."

478 Documente Privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei si Tarii-Romanesti. Volumul IV. Acte si Scrisori /1593-1595/. Publicate de ANDREI VERESS /továbbiakban ANDREI VERESS/, Bucuresti, 1932. 104-106. /60. sz./

479 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 485. A már említett október 2-i levélben ez is szerepel: a temesvári basa "némely főurnak a kassai kormányzóságot helyezi kilátásba."; ld. még BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben

i.m. 46-47. "Scribat similiter ad ceteros Hungariae proceres et populos, certamque eis spem paciat, quicunque a Germanis ad Caesaris studia adduci se patientur ... perinde ac Transsylvanos suis legibus vitam acturos: ceteros vero omnes hostium loco futuros." Gyakorlatilag két lehetőséget biztositott a nagyvezér; vagy dar al-harb lesz az Erdélyhez közel eső császári terület, vagy Erdélyhez hasonlóan dar al-ahd.

480 ANDREI VERESS: a 478. jegyzetben i.m. 105.

481 Uo. 105.

482 Uo. 105. "Nagyságod rendeljen az hatalmas császárnak esztendőrül esztendőre ez meg nevezett országnak jövedelmébül husz ezer tallért."

483 Uo. 105. "fegyvereddel és szép szóddal valamit az Német birodalomtól meg hajthatsz és el vehetsz, azt is Nagyságodnak firul fira meg szerzem..."

484 Uo. 106.

485 SZAKÁLY FERENC: a 312. jegyzetben i.m. 121.; BENCZÉDI LÁSZLÓ: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. Valóság, 1979/5. 17. Szerinte "a korabeli Magyarországon a Habsburg-övezet, Erdély és a török hódoltság között az ország északkeleti részeiben alapjában véve egy hatalmi vákum keletkezett, amelynek a/ közvetlen beolvasztására a török nem törekedett; b/ megfelelő szintü közigazgatását, kormányzatát a bécsi udvar képtelen volt ellátni; c/ birtoklására az 50-es és 60-as évek fordulóján jóvátehetetlenül legyengült erdélyi állam ...

alkalmatlannak bizonyult."

486 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. IV. Bp., 1917. 290-292. Szerinte Hasszán pasa azt irta Dobó Ferencnek, hogy "Báthory Istvánnak adjuk a cseh királyságot, kit könnyen véghezviszünk,... és Nagyságodnak adjuk a kassai vajdaságot."

487 BENCZÉDI LÁSZLÓ: a 485. jegyzetben i.m. 17.

488 ANDREI VERESS: a 478. jegyzetben i.m. 106.; ld. még e frázist a Dobó Ferenchez irott levélben is, idézi TAKÁTS SÁNDOR: a 486. jegyzetben i.m. 290.

489 Itt emlitenénk meg, hogy korábban ugy véltük, hogy Szinán nagyvezér célja csak az észak-dunántuli terület elfoglalása volt. ld. TÓTH SÁNDOR: Török stratégia a tizenötéves háboruban. Szeged, 1980. Kézirat.

490 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 500. Pálffy Miklós 1594. febr. 18-i levele Mehemed budai pasához. /852/a./

491 Uo. 500.

492 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 111., 116. emliti a győri beglerbéget.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i. m. 230. Szerinte "szandzsákja /ti. Győré!/ Oszmán pasának adatott..."

493 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 113.; KJÁTIB CSELEBI: i. m. 233.

494 ld. előző jegyzet

495 ld. 238. jegyzet

496 FORGÁCH FERENC: a 270. jegyzetben i.m. 881.

Szeged

497 Uo. 952-953.

498 Az 1566-os hadjárat stratégiai céljaira ld. KÁLDY-NAGY GYULA: Szulejmán. Bp., 1974. 211., 213.; SUGÁR ISTVÁN: Szigetvár és viadala. Bp., 1976. 141-147. stb.

499 ld. 470. jegyzet

500 ACSÁDY IGNÁC: a 397. jegyzetben i.m. 504-505.

501 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 203.

502 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 94. "A felséges padisahnak Szinán pasa azt mondta, hogy a hitetlenek Szulejmán szultán óta az iszlám néptől pofont nem kaptak, azért az iszlám határszélekre nagyon kinyujtották már a kezüket s azt ajánlotta, hogy ő szerdár lesz és az ellenségen bosszut áll."

503 ld. 457. jegyzet; ld. még JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 500. /Pálffy Miklós már emlitett 1594. febr. 18-i levelében/ "... és a mellett nyakon kötve a szegény követet kihozván s tömlöcbe tévén és tartván mindhalálig minden népeknek törvénye ellenére," ; ld. még ISTVÁNFFY: a384. jegyzetben i.m. 676.

504 BARANYI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 44.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 204. Ő eltérő időpontokat közöl, szerinte Szinán nagyvezér szeptember 3-án érkezett meg Belgrádba.

505 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 17.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 204-205.

506 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 45. "ea Caesari sententia fuisset, ut ipsi ibidem subsistens, siquid agendum per hoc anni tempus contra hostes iudicaret,

id per praefectos copiarum effectum redderet, se ipsum in proximum annum ad gerendum summis viribus bellum reservaret,"

507 Uo. 45. "tamen cum literae Caesaris subsecutae mutare eum consilium iusissent, et ut occasione usus imparatos hostes Quamprimum aggrederetur, imperassent..."

508 Uo. 65. /ld. 470. jegyzetben/

509 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 97-98.; ld. még BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 72.

510 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 221.

511 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 707.

512 Uo. 709.

513 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 132.

514 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 231. Venier Márk velencei követ 1595. január 7-i jelentése /1131. sz./

515 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 230.

516 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 111.

517 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 717-718.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 230. A török forrás szerint még Győr ostroma alatt sor került Pápa elfoglalására, amelyből védői elfutottak.

518 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 362.; SUGÁR ISTVÁN: Miként jutott török kézre Eger vára? III. Mohamed szultán 1596. évi hadjárata. Az egri vár hiradója 15. Az egri vár baráti köre, 1979. 6.

519 ILLÉSHÁZY ISTVÁN : Följegyzései 1592-1603. Magyar történelmi emlékek, Második osztály: irók. 7. Pest, 1863. /közli KAZINCZY GÁBOR/ 29.

520 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 218-219.

521 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 744.; NICOLAE BALCESCU: A románok vitéz Mihály vajda idejében. Második kiadás, Bukarest, 1974. 73.

522 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 114.

523 Uo. 115.

524 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 219.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 234.

525 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 233.

526 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 600. Pálffy Miklós 1596. ápr. 22-i levele Rudolf császárhoz.

527 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetből i.m. 243-244.

528 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 599. Pálffy Miklós ápr. 5-i levele Mátyás főhercegnek.; ld. még uo. 600. Pálffy Miklós ápr. 12-i levele Mátyás főhercegnek: "s akkép kétségtelen, hogy maga a császár akar Győr s Bécs ellen vonulni."

529 Uo. 607. Pálffy 1596. jun. 20-i levele Miksa főhercegnek.

530 Uo. 599. Pálffy 1596. ápr. 5-i levele Mátyás főhercegnek.

531 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 238. Venier Márk velencei követ 1596. jun. 6-i levele /1167. sz./

532 Enzyklopaedie des Islam. Herausgegeben von M. HOUTSMA etc., Band IV. /S-Z/ Leiden-Leipzig, 1931. 464-465. Kodja Sinan Pasha cimszó /irta FRANZ BABINGER/ "Er trug sich gerade mit dem Plan, Erlau in Ungarn zu erobern, als er am 4. Shaban 1004. /3. April 1596/ starb."

533 KROPF LAJOS: Egervár eleste és a keresztesi csata 1596-ban. Századok, 1895. 400.

534 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 247.

535 SUGÁR ISTVÁN: az 518. jegyzetben i.m. 8.

536 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 247.

537 Uo. 248.

538 Uo. 247.

539 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 129.

540 Uo. 129.

541 Uo. 129.

542 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 247.

543 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 73.

544 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 243. Francesco Vendranier velencei követ 1596. nov. 20-i jelentése Isztambulból. /British Museum/

545 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 247. ; ld. még JOHN SANDERSON: a 113. jegyzetben i.m. 156. J. Sanderson 1596. aug. 28-i levele Sir Robert Cecilnek: "Some reporteth that the Gran Signor hath altered his first purpose, which was to have laid seage to Agria, intending to take first revendge 'uppon Transsilvania."

546 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 130.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 248.; ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 769. "Mehemet ugyanis nehezen vevé Hatvan elestének hirét, mi Szegednél érkezett hozzá..."

547 C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 147., 149.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 363.; uő.: Egri cimszó

az EI II. 689-691. ; ld. még STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 185.

548 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 267. "tandem vicit haec in Concilio sententia, ut recta Agria peteretur, qua in potestatem redacta, nullum fore amplius impedimentum, quominus tota Unggria occuparetur, et Transylvanis ab ope Germanis ferenda distractis, nullo negotio Germani retunderentur."; ld. még Török-magyar oklevéltár 1533-1789. /forditotta KARÁCSON IMRE/ Bp., 1914. 180. /az egri fethnáme/ "... ez örvendetes kilátásu esztendőben ... a bécsi király várai közül az erőssége által hires és nevezetes Eger vára ellen mentem egyenesen."

549 BARANYAI DECSI JÁNOS: a 462. jegyzetben i.m. 271. "...ut ulterius progressurus Tokaium, Cassoviam et ceteras Ungariae reliquias Viennam usque eodem victoriae cursu diriperet atque in potestatem dirigeret."

550 Uo. 271. "...Legatis Polonicis, qui ad Segedum Caesari occurrerant, praedixerat fore, ut capta Agria et ceteris ad Poloniam usque Ungariae finibus brevi in potestatem /redactis/, Polonis ad se venturis compendium efficeret."

551 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 240. San Clemente spanyol követ 1596. okt. 7-i és 21-i levelei Prágából.

552 KOMÁROMI ANDRÁS: A mezőkeresztesi csata 1596-ban. HK, 1892. 170., 281.

553 Calendar of State Papers, Venetian. IX. 243. /512. sz./ A velencei követ 1596. nov. 20-i levele.; uo. 244.

A velencei követ 1596. nov. 27-i levele /British Museum/

554 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 267.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 100. Szerinte Belgrád a szinhely.

555 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 632-633. Pálffy Miklós 1597. szept. 20-i levele Rudolf császárhoz.

556 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 269.

557 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 141.

558 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 639. /972/a./ Doboczky György 1597. okt. 22-én Pálffyhoz irott levele.

559 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 274.

560 Uo. 273-274.

561 Uo. 274.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 112. "Ha ugyanis az erdélyieket nem tartják ellenőrzés alatt, a két román fejedelemséget sem lehet megtartani."

562 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 112.

563 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 275.; ld. még PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 144.

564 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 281. Szeádeddin levelét teljes egészében közli, amely fontos forrás.

565 Uo. 281-284.

566 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 276.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 116-117.

567 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 118.

568 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 277. Szerinte valamennyien Várad ostromát akarták.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 118. Megoszlottak a vélemények, Várad mellett döntöttek végül.

569 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 287.

570 Uo. 290.

571 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 689. Pálffy Miklós 1599. aug. 23-i levele.

572 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 138.

573 JEDLICSKA PÁL: a 472. jegyzetben i.m. 699. Pálffy okt. 1-i levele Mátyás főherceghez. Szerinte a szerdár azt állitotta, "hogy az óhajtott béke létesitése végett jött fel Konstantinápolyból s ennél nincs nagyobb vágya." ld. még ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 818.

574 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 290.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 151.

575 NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 138.

576 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 821.

577 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 294. "Esztergom vára elfoglalásának szándékával ... Eszékre mentek." ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 840. "Ibrahim nagyvezér... Belgrádra érkezett, ismét oly paranccsal, hogy a császáriakkal békét kössön, mi, ha nem sikerül, minden erejével Esztergom kiostromlásának feküdjék."

578 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 294-295.

579 Uo. 295-296.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 149.

580 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 842.

581 Uo. 843.

582 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 3. füzet, Bp., 1901. 1., /Ferdinánd főherceg emlékirata a spanyol királyhoz, 1600-ban/ 3., /Rudolf császár 1601. ápr. 27-i

levele a pármai herceghez/ 10. /San Clemente prágai spanyol követ 1602. máj. 7-i levele/

583 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 305.

584 Uo. 305.

585 Uo. 308.; NAIMA: a 35. jegyzetben i.m. 166.

586 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 336.

587 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 166.

588 Uo. 167.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 337.

589 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 342.

590 SUGÁR ISTVÁN: A budai vár és ostromai. Bp., 1979. 159.

591 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 346.

592 Uo. 346.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 175.

593 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 176.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 349.

594 ld. előző jegyzet

595 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 886-888.

596 Uo. 888.

597 Uo. 890.

598 Uo. 891.

599 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 351.

600 Uo. 351.

601 Uo. 351-352.

602 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 180.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 353. /Pecsevi verzióját is megismétli/

603 SINKOVICS ISTVÁN /szerk./: a 322. jegyzetben i.m. 302.

604 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 180-181.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 352.

605 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 353-356.; ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 918-920.

606 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 359.

607 Uo. 358.

608 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 187.

609 Uo. 186.

610 Uo. 189.

611 Uo. 188-189.

612 SINKOVICS ISTVÁN: a 12. jegyzetben i.m. 134-142.

613 V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 363-364.; C. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 136-152., 159-163.; STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 184-185. ; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 341.; DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 183-186.

614 TÓTH SÁNDOR: A tizenötéves háboru hadtörténetének kérdései a 16. század végi török válság tükrében. Szeged, 1977. /Szakdolgozat/ 23.

615 SINKOVICS ISTVÁN: a 12. jegyzetben i.m. 138.; ld. még DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 184. stb.

616 ld. 248. jegyzet; ujabban ld. MAROSI ENDRE: A török elleni harc lehetőségei 1352-1718 között. HK, XXVII./1980/ 595-596.; SZÁNTÓ IMRE: A végvári rendszer kiépitése és fénykora Magyarországon 1541-1593. Bp., 1980. 18.

617 PERJÉS GÉZA: Mohács. Bp., 1979. 79-85.; uő.: Az országut szélére vetett ország. 8-14. /ld. 248. jegyzet/

618 SZAKÁLY FERENC: a 248. jegyzetben i.m. 21-23.

619 PERJÉS GÉZA: Mohács. 122-281.

620 SZAKÁLY FERENC: a 312. jegyzetben i.m. 122-123.; uő.: a 248. jegyzetben i.m. 21-23.

621 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 202.

622 ld. 555. jegyzet

623 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 2. k. 255. /1250/ Nani Ágost velencei követ 1600. nov. 13-i levele.

624 ld. KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 207., 232., 280. stb.

625 Uo. 207., 266., 270., 291., 300., 302.

626 ld. előző jegyzet

627 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 100.

628 SZAMOSKÖZY ISTVÁN: Történeti maradványai 1542-1608. Negyedik kötet. /kiadta SZILÁGYI SÁNDOR/ Magyar történelmi emlékek, Második osztály: irók. 30. k. Bp., 1880. 209.

629 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 100.

630 Uo. 112.

631 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 231.

632 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 141.

633 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 269-270.

634 Uo. 278-279.; ld. még SZAMOSKÖZY: a 628. jegyzetben im. 83. "Sok eső volt, ugy megáradott az Körös, hogy az török táborban térdig volt az viz sár."

635 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 300-302.

636 Uo. 326-332.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 162-64.

637 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 340.; PECSEVI: 170. "Azonközben az esőzések is megeredtek."

638 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 206.; PECSEVI:

a 35. jegyzetben i.m. 162.

639 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 271., 280.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 148.

640 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 302.

641 Uo. 332.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 162-163.

642 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 205.

643 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 98-99.; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 207., 208-209.

644 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 680.

645 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 232-233.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 104., 112-113.

646 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 710.

647 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 116.; KJÁTIB CSELEBI: 234-235.

648 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 733.

649 Türkische und Ungarische Chronica. Nürnberg, 1663. 22.

650 Uo. 24.

651 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 139.

652 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 770.

653 A különböző becslésekre ld. KROPF LAJOS: az 533. jegyzetben i.m. 403-404.

654 KOMÁROMI ANDRÁS: az 552. jegyzetben i.m. 175.

655 KROPF LAJOS: az 533. jegyzetben i.m. 403.

656 PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 136.; vö. ILLÉSHÁZY: az 519. jegyzetben i.m. 33.; ld. még ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 773.

657 ld. 555. jegyzet; KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben

i.m. 267. Szerinte 10 ezer janicsárt kapott a szerdár, amely alapján seregét a Pálffy által emlitett 20 ezernél többre becsülhetjük.

658 KJÁTIB CSELEBI: a 35. jegyzetben i.m. 273.; PECSEVI: a 35. jegyzetben i.m. 144.

659 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 250. 1599. okt. 4-i levél Prágából.

660 Uo. 254. Cornazzani 1600. szept. 18-i levele Prágából.; okt. 16-i levelében viszont már 100 ezres török sereget emlitett.

661 Uo. 3.k. 6. /33; sz./ Cornazzani 1601. okt. 15-i levele.; ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 859.; ILLÉSHÁZY: az 519. jegyzetben i.m. 95.

662 SZAMOSKÖZY: a 628. jegyzetben i.m. 209.

663 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 871.

664 ÓVÁRY LIPÓT: 20-21. / a 138. jegyzetben i.m. 3. k./ San Clemente prágai spanyol követ 1603. okt. 11-i és dec. 20-i levelei.; SUGÁR ISTVÁN: az 590. jegyzetben i.m. 169.

665 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 3. k. 27. Cornazzani 1604. nov. 1-i levele Prágából.

666 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 890.

667 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 3. k. 34. Cornazzani 1605. aug. 22-i levele szerint Szolnok alatt 40 ezer főnyi török sereg van.; uo.: 35. 1605. szept. 19-i Cornazzani-levél alapján már Esztergom alatt táborozott a 40 ezer főnyi török sereg.; uo. 35. 1605. szept. 26-i Cornazzani-jelentés már csak 25 ezres seregről tud.

668 STANFORD J; SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 131.

669 ÓVÁRY LIPÓT: a 138. jegyzetben i.m. 246. Cornazzani 1597. okt. 13-i levele Prágából.

670 SINKOVICS ISTVÁN: a 12. jegyzetben i.m. 140.

671 ISTVÁNFFY: a 384. jegyzetben i.m. 931-932.

672 Uo. 932.

673 SINKOVICS ISTVÁN /szerk./: a 322. jegyzetben i.m. 370.

674 Uo. 370-371.

675 Uo. 371.

676 A drinápolyi békére ld. uo. 140-152.

677 Uo. 141-142. /2. 3. cikkelyek/, 151. /23. 24. cikkelyek/

678 Uo. 371. /1606/15./; értékelésére ujabban ld. SZAKÁLY FERENC: a 45. jegyzetben i.m. 159-174.

679 SINKOVICS ISTVÁN /szerk./: a 322. jegyzetben i.m. 142-143., 145. /1568/4. 5. 10. 11./, és 369. /1606/5./

680 Uo. 146. /1568/12./ és 369. /1606/6./

681 Uo. 148. /1568/17./ és 369. /1606/9./

682 Uo. 146-147. /1568/13. 14. és 15./, 369. /1606/6. 7/

683 Uo. 151. /1568/23./

684 Uo. 148. /1568/18./ és 369. /1606/8./

685 Uo. 151. /1568/25./ és 370. /1606/12./

686 Uo. 368. /1606/2./

687 Uo. 141-143., 146. /1568/1. 4. 12./ és 369. /1606/4./

688 Uo. 149-151. /1568/19. 20. 21./

689 ld. SANDERSON: a 113.jegyzetben i.m. 159. /Barton követ 1596. aug. 8-i levele J. Sandersonhoz, Perába/

690 SINKOVICS ISTVÁN /szerk./: a 322. jegyzetben i.m. 368-370. /1606/1. 10. 12. 14./

691 Uo. 151-152. /1568/25./

692 Uo. 370. /1606/11./

693 PETER F. SUGAR: a 40. jegyzetben i.m. 196. "A szigoru értelemben vett muszlim-oszmán interpretációt használva, azt mondhatjuk, hogy az oszmánok elbocsátottak egy vazallust, feladtak egy olyan területet, amely legalábbis elméletüknek megfelelően a dar al-Islam része volt."; ld. még STANFORD J. SHAW: a 34. jegyzetben i.m. 187-188.; HALIL INALCIK: a 34. jegyzetben i.m. 341. Szerinte a békeszerződés azt "mutatta, hogy az oszmán udvar feladta a világuralomra formált igényeit..."; ©. MAX KORTEPETER: a 260. jegyzetben i.m. 200-201.; DOROTHY M. VAUGHAN: a 263. jegyzetben i.m. 186. "Ami jelentős, az az a tény, hogy a Porta első izben hagyott fel azzal a magatartással, hogy a békét a megalázkodó keresztényeknek adományozza és a császárral egyenlőként tárgyalt."; SINKOVICS ISTVÁN: a 12. jegyzetben i.m. 162.; V. J. PARRY: a 6. jegyzetben i.m. 364-365. stb.

1. térkép. A török birodalom a XVI-XVII. században

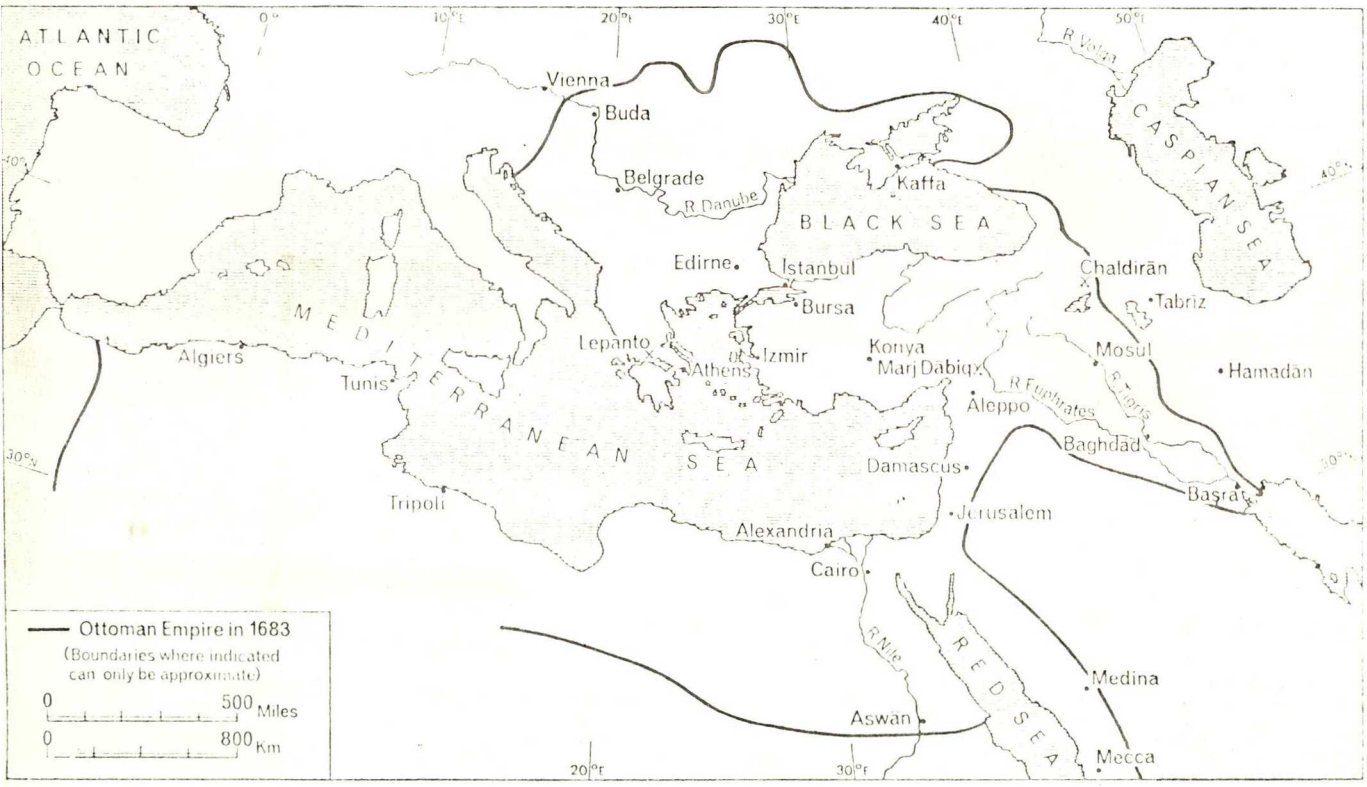

Map 7. The Ottoman empire at its height.

A térképet HALIL INALCIK könyvéből vettük át /ld. a 23. jegyzetben i.m. 334./.

2. térkép. Török-magyar határviszonyok 1566-1593 között

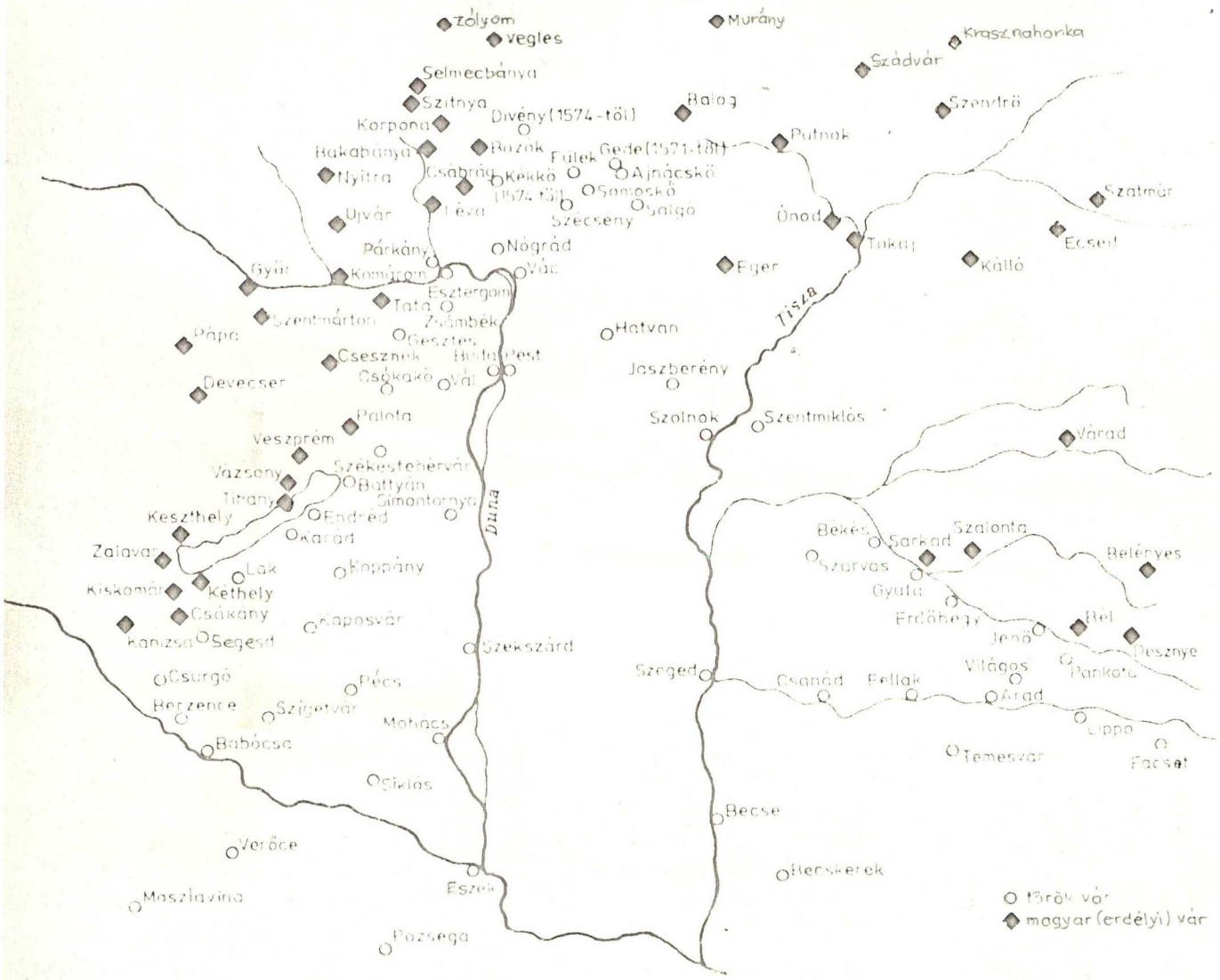

VII Török-magyar határviszonyok 1566 és 1593 között

A térképet SZAKÁLY FERENC könyvéből vettük át /ld. a 45. jegyzetben i.m. 101./.

3. térkép. Török-magyar határviszonyok 1606-1657 között

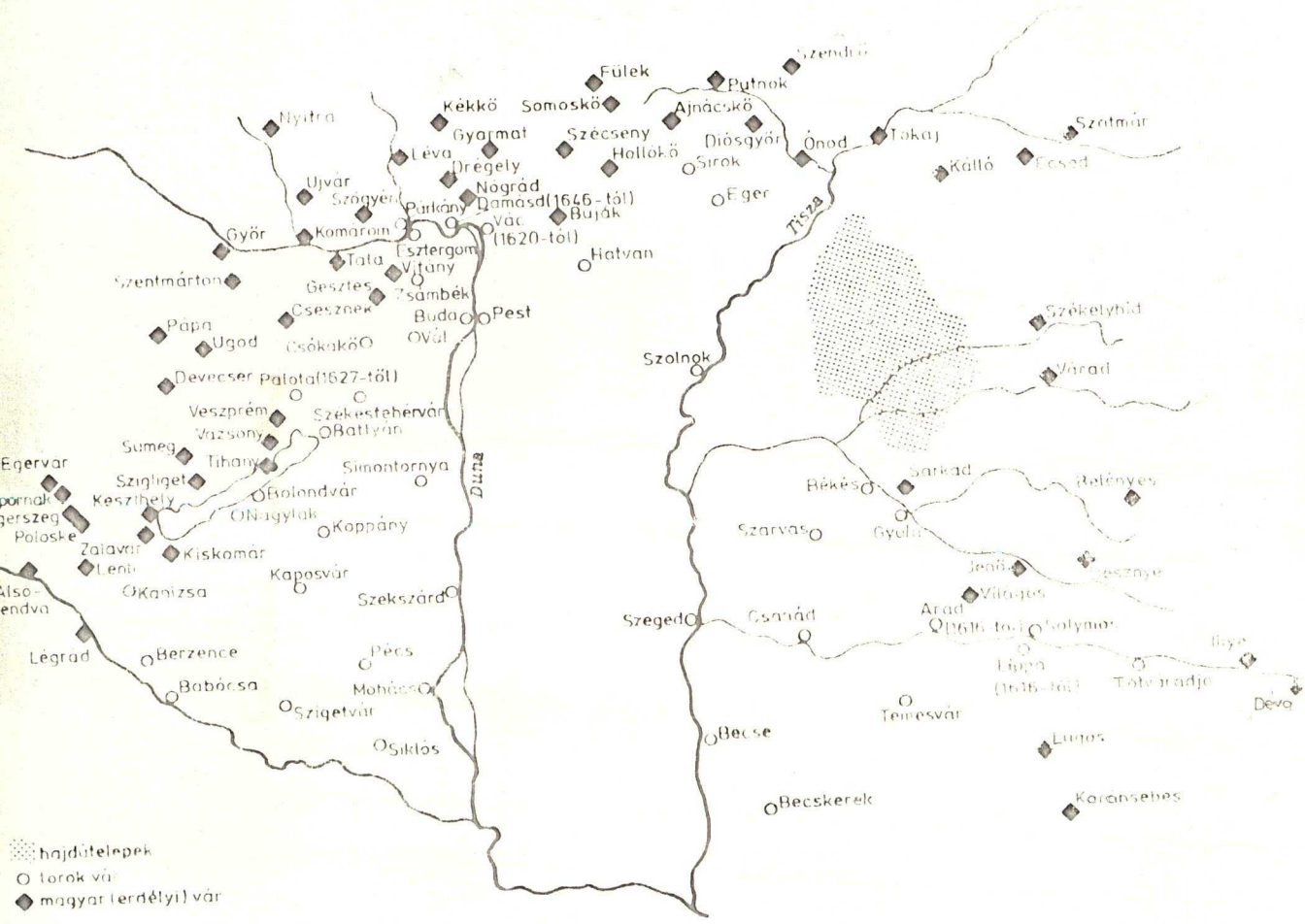

XI. Török-magyar határviszonyok 1606 és 1657 között

A térképet SZAKÁLY FERENC könyvéből vettük át /ld. a 45. jegyzetben i.m. 177./.